

821(477)'06

Я-22

Проза

Володимир ЯВОРІВСЬКИЙ

сучасна

А тепер — іди

Володимир
ЯВОРІВСЬКИЙ

А тепер — іди

Роман

а-25355

КРИВОР
МІСЬКА ЦЕНТ
БІБЛІОТЕЧНА

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1983

Новый роман известного украинского писателя из цикла «Оглянись из осени» также посвящен нашим современникам, в нем рассказывается об их труде, нравственных идеалах, определяющих позицию человека в обществе.

Рецензент М. Ф. Слабошпицкий

Якби з довгого сімдесятирічного життя Тимоша Гонти можна було вилучити літа невезіння (уявіть собі — з першого січня до тридцять першого грудня чекай біди!), вилучити все те, що вони накоїли з ним, — був би він молодший не лише на якийсь десяток років, а й на цілу старість. Кожного такого року він, вважай, і не жив, а чекав неприємностей на свою маленьку, акуратну голову, прикриту або шевйотовою шестиклинкою бердичівського пошиву, або заячою шапкою, в яку він підмощує повстяний обручик із хляви битого валянка, — щоб не сповзала.

Восени вісімдесят другого він став думати, що цей рік вимолотив з нього все, що міг. На весняній оранці злізав із трактора, зачепився штаниною за зубець гусениці й переламав у гомілці праву, прострелену під Яссами, ногу. Хотів уже помирати, але городищенська лікарка Романа Лебедин з таким натхненним обуренням висміяла його, що виходу не було — тільки жити. Вона склала йому кістки, через трансмісію з гирями (потім підчепили навіть триб од комбайна) довго витягувала ногу. До середини червня Тиміш дибубляв на рипучих милицях, а потім Сянько Барвінський возив його на своєму мотоциклі в Молдавію до старої, осліпкої костоправки, яка обмацувала його ходулицю холодними цупкими пальцями, вперто мовчала і, коли Тиміш уже ладен був повірити, що вона німа, сказала: «Ще походить!»

У липні він повернув позичені в одноногого Гриня Перепаді милиці й, ледь налягаючи на правицю, пришкандибав додому, думаючи, що цей рік уже доволі позбиткувався над ним і тепер дасть йому чисту годину.

Пора. Заслужив хоч трішки спокою. Сянько Барвінський так і сказав: «Полежав, Тимоше, а тепер — іди. Втомишся — я підвезу. Іди...» Можна йти. Як-не-як, а липень — половину року прожив.

Уже лаштувався навідати бодай ближчих своїх дітей (поділ цей у нього простий: «Ой, Тимоше, Тимоше, хто ближче живе, Тимоше, частіше навідується, а хто, Тимоше, частіше буває в тебе, той — рідніший...») — найближчу

Варвару в Гайсині та наймолодшого Устима у Вінниці, вже Перепада й «Запорожця» настроїв на далеку дорогу, вже взяв у ветеринара Василя Круця дві пластмасові каністри домашнього вина (в рахунок і досі не відданого боргу), вже німкеня Еля Губа вивела йому три жирні плями на костюмі — можна їхати.

Тиміш був на польовому стані, допомагав лагодити комбайна, що «вдавися» мокрою пшеницею й поодривав собі нутрощі, коли на Сарматському горбу виріс моторошно чорний куц диму, а потім і вогню. На тлі соковитої синяви неба це було навіть красиво. Тиміш так і подумав: «Красиво, Тимоше, хоч і страшно». Він і справді надто спокійно роздивлявся зі степу пожежу в Городищах, поскубував рідкі сиві привуски, неквапливо посмокував цигарку, аж поки молодий, обсіпаний ластовинням, либонь, навіть на черевиках і на береті, комбайнер не виліз з-під хедера й не побачив: горить Гонтина хата! Тоді лишень Тиміш потику отямився, попросив Богдана Гусляра завести мотоцикла й поїхати подивитися — чи правда, що його хата у вогні? Саме оця Гонтина неквапливість і спричинилася до городищенського поговору, який хутенько підхопила й понесла по Сарматському горбі, по окільних селах Мариня — я кау.

Хату таки погасили, хоча пожежники й понівечили її більше, як вогонь: від води провалилася стеля, брудні потьoki позаливали стіни; від окропу, що стікав із горища, здулася підлога. З речей Тиміш врятував лише вольтерівське крісло, обтягнуте вишневим оксамитом, карту світу, ошадну книжку та налаштованого на далеку дорогу «Запорожця». Як тільки загасили хату — пішов шмалький дощ і лив безперестану день і ніч і знову день, а далі Тиміш не пам'ятає, бо заснув у «Запорожці». Прокинувся він під сонцем, від задухи та від монотонного дзижчання джмеля, що бився об скляло зсередини. Тиміш обережно втішився: ще два дні нещасливого року минули. Назавжди. Ще однією бідою менше.

Спокій Тимоша Гонти Городища сприйняли як належне. Хату Тимошеві збудував і подарував на довічне користування хто? Колгосп імені Устима Кармелюка. Тиміш прийняв подарунок, привселюдно подякував Маркіянові Підкові й хату записав у сільраді на себе. А коли зламав ногу — застрахував хату. На себе, не на колгосп.

Тепер, звісно, можна казати по-всякому: що не хотів він страхувати, що надокучлива агентка вполювала його в лікарні, коли не міг втекти від неї, бо до переламаної ноги ще були прив'язані гирі, він ладен був на все — тільки б

відчепилися від нього. Тепер можна правити всяке: що в агентки горів план першого півріччя й вона оцінила Гонтину хату в двадцять п'ять тисяч. Тепер можна, коли хата пішла за димом, і як би від того диму не чхали в райстрасі, а двадцять п'ять, я ж кау, двадцять п'ять тисяч треба покласти Тимошеві в «Запорожця», бо городищенський міліціонер Сашко Тур установив, що хата самозайнялася. Від електрики. Миша на горіщі перебрала ізоляцію в дратах — і хата самозайнялася. В акті Сашко Тур так і записав. Я ж кау: є що дітям розкаувати. На ніч.

— Гаплик за петельку! — сказав голова колгоспу Маркіян Підкова, коли приїхав з обласного активу й довідався про пожежу. — У мене кожна дошка — олімпійське золото (це саме він казав і про інші будівельні матеріали), де ж я тепер перезимую Тимоша? Де? Гаплик за петельку!

— Хай до дітей поїде, Маркіяне Тадевичу, — вкрадливо промовив Підковин водій Іван Капшук, так вкрадливо, що тут-таки міг і відмовитися від своїх слів, навіть звуку від них не залишилося б. Витер змокрілі від хвилювання долоні об кермо, обшите ондатровою шкуркою. Маркіян Тадейович, либонь, не почули, то Іван, хапливо облизавши губи, сказав трішки голосніше: — Дітей у нього шестеро. По місяцю — от вам і півроку. А там будівельні матеріали пошуплять...

Діброва й цього не почув, бо саме діставав із шелестливої обгортки шматочок печива для свого хворого шлунка. Міг і не почути.

Ні.

— Будеш мати дорослих дітей, Іване, поговоримо. — І заходився цілитися кількома пеньками зубів у шматочок печива. Ніяк не міг влучити — дуже рідко сиділи пеньки і трясло машиною.

— Та я, Маркіяне Тадевичу, щоб згадати, скількоро в нього дітей. Шестеро. Аж шестеро...

— Тільки шестеро... — проказав голова і зітхнув так тяжко, що в Капшука знову змокріли долоні. — Хай зимує в лісництві. Гнат помер. Півроку сови пугають на обійсті. Постереже ліс та з собою набалакається. Іншого й не придумаю. Гаплик за петельку...

Тиміш не міг упхнути в «Запорожця» каракате вольтерівське крісло. Вже хотів розібрати старе родинне сідало (знав у ньому кожен суглобчик, бо чи не шоліта переклеював) та по частинах вкинути в машину, як згадав про нікельований багажник на даху автомобіля. «Ой, Тимоше, Тимоше, так довго ти діставав багажник, а діставши — за-

був про нього, Тимоше. Отакий ти: поки чогось не маєш, доти воно й цікаве тобі, Тимоше...»

Припнув крісло ніжками вперед, і «Запорожець» одразу порогатів, азартно завівся і, рвонувши колесами обгорілий спориш, вихопився з подвір'я, промчав головною городищенською вулицею, що по спіралі опоясує Сарматський горб, скотився у степ за Бугом, і тільки найдалекозоріші городищенці вели його оком аж до лісу.

Та вітер ніс зі степу куряву, вона засльозила їм очі — вже й не видно. Тепер ліс порідніє, бо за Гната став таким, що обійди навшпиньках і не здумай чхнути, — тепер у лісі розвидниться. Правда, з такими грішми, як у Тимоша, в лісі й здуріти можна...

Двічі провалившись у багністі баюри на лісовій дорозі й, надриваючи «кінські сили», виборсавшись із них, «Запорожець» вкотився на простору галявину з велетенським Кармелюковим дубом, таким велетенським, що треба було дати оку обвикнутися, щоб воно зрештою побачило під дубом лісницьку хату, хлівчик, криницю й обвиту виноградом альтанку. Аж тоді — могильчину Гната з грубим дубовим хрестом, який Гнат заготовив ще за життя, заповівши, щоб тут його й поховали.

— У цих нетриськах, Тимоше, тебе біда не дістане.

Гонта вимкнув мотор і полегло злітхнув разом із «Запорожцем».

А восени пішов цей солодкий і гіркий буряк, що аж розпирав подільський чернозем. Солодким він стане тоді, коли його з городищенської перевалки відвезуть вузькоколійкою на Соколівський цукрозавод і виварять та вичавлять з нього жом і мелясу, до того — виклянуть його полільниці й трактористи, копачі й комбайнери, вантажники і водії, кагатники й сторожі. Може, того він і солодкий. Після всього коли тільки й залишається — бути солодким.

Сонце за безконечними літніми дощами не встигло вигулятися за літо, спробувало порозкошувати восени. Стояв день, кутий із теплої синяви, оперезаний далеким обрієм. Перкалеві охмарки висіли над Городищами. Нерухомі й тому аж несправжні. Саме в цей сьомий день вересня і пішов порепаний і дупластий у серцевині (літо ж було заюшене, без просвітку, земля промкла до глею) городищенський буряк. Вилізав він із землі податливо й охоче, бо осінь, бо пора.

Один-єдиний день, як стали копати буряк, і одразу ж пішов дощ.

Тимошеві треба було перечекати цей рік, нишком пе-

ребути його, тому робив лише вкрай необхідні рухи й нікуди не відходив од своєї лісової хороминки. Нащо дратувати біду у невезучий рік, коли вона й так чатує на тебе? Виносив вольтерівське крісло під дуба й цілоденно дримав, одкинувши голову так, що гострий борлак ще більше загострювався й на його вістрі посвистував лісовий вітер.

Сьомого дня вересня йому зранку викручувало прострелену під Яссами й переламану біля трактора праву ногу, а по обіді біль невідчепно свердлов гомілку. Тиміш змушений був прийняти пігулку димедролу, хоч знав, що завтра буде нипати сновидою, почуватиметься оглушеним і порожнім, — димедрол свого не подарує. Нині так боліло, що мусив його пити, а завтра — як буде.

Випив і задрімав у кріслі, прислухаючись, як тоскно поскрипує підсохла гілляка дубини та як шашіль точить ліве бильце вольтерівського крісла, як німіє й знесилюється біль у нозі. «Ага, дерев'янієш! А то наче шашіль точив мені кістку...» — із вкрадливою злорадністю подумав Тиміш і відкинув голову назад. Шкіра на збаченій шиї натягнулася й побіліла, відкривши незасмаглі у зморшках басамани.

Світ одійшов від нього (шашіль, дуб, дерев'яна хата з різьбленим ганком, приглушений гомін лісу, яскраво-зелена галявина, біль), і Тиміш заснув.

Отоді саме й почався дощ. Намочив дуба і, коли перестала скрипіти гілляка, дістав Тимоша. Набрехала швейтова шестиклінка бердичівського пошиву, вгрузло у зволожену землю гостроноге вольтерівське крісло, повилазили з нірок хробаки, прилипли до ніг штани від спортивного костюма з жовто-червоними лампасами (Устим привіз у лікарню й дехто з лікарів називав його генералом, а дехто з хворих — швейцаром, як хто думав, але вголос не казали), вже й картата баєва сорочка запарувала на ньому, а Тиміш усе спав, спляккуючи тонкими, рухливими губами та пискляво схропуючи, коли голова зсувалася на плече.

Прокинувся він аж смерком. Мусив прокинутися, бо дрижаки термосили його тіло (від того крісло вгрузало в землю ще більше) й нестерпно хотілося їсти.

Тиміш думав, що захворіє, і це буде, нарешті, остання напасть нещасливого року, після якої наступить вічна полегша. Він вчидив із зеленого слоїка спирту, настоянного на березових бруньках, з'їв середового сала і хутенько, щоб не встигнути сп'яніти, запалив піч, накидав у неї дров. Коли вогонь розгулявся, хата стала обертатися довкола нього. Відчайдушним зусиллям свідомості він зупинив її. Непадовго. Щоб устигнути вилізти на піч.

Кілька разів йому марилося, що й ця хата горить, біг до вікна, щоб вискочити, але хата була без дверей і без вікон. Стогнав і плакав, його пекло з усіх боків, а зарятувати себе не міг, аж поки заюшений ранок не прорізав у стінах великі вікна. Тиміш помітив, що новий поролоновий матрац, куплений недавно у Рівнополі (коли їздив оформляти виплату страховки, бо квитанція так затекла під час пожежі, що тільки дві останні цифри номера видно; Діброва телефонував, то обіцяли визнати її за дійсну), отой пухкий, м'якушкуватий матрац — під ним розплавився і зліотувався в ламку шкуринку.

— Вставай, Тимоше, та будемо акуратненько жити...

Дошівка цявкотіла з черепичного даху, по вкритих зсередини опарою шибках кволо збігали на підвіконня сизуваті краплини. Лінива муха сиділа на стелі перед його очима. Хотів зігнати її, але передумав.

Посеред кімнати стояло вольтерівське крісло, й Тиміш одразу зауважив: розсохлося. Треба переклеювати.

2

На дев'ятий день дощу Тиміш не витримав. Особливо після обіду, коли побачив, як у полумисок на кухні налізло мурах, яких принадив цукор. Вони метушливо сновигали по грудочках — чорні рухливі цятки на білому. Отак вони колись сновигатимуть і по тобі, Тимоше, по тому, хто все життя добував цей цукор. Він не злякався цієї думки, бо не занурився в неї, просто на якусь мить стало шкода себе: будуть лазити по лиці мурахи, а ти навіть відмахнутися від них не зможеш. Несправедливо. І нічим від цієї несправедливості не відкупишся. Навіть життям. Не злякався, тільки пожалів себе.

З ним таке бувало: звичайна якась думка раптом пониже усе його ество, шмагоне блискавкою, і він аж заніміє, стерпне й довго мовчатиме, відчуваючи, що живе, що від нього також щось у світі залежить, що його серце здатне відгукуватися на несподівані сигнали цього світу, який був до нього, буде й опісля, і він, Тиміш Гонга з Городищ, розуміє це. А іноді щось незвичайне, навіть приголомшливе, варте сліз, крику, прокльонів чи радісного зворушення, лише ковзне у його думці, або й зрекошетить від неї. Запитай перегода — не скаже, чи й було щось.

Дунав, що і зараз так станеться.

Накинув брезентовий плащ з каптуром, взув великі гумові чоботи, що zostалися тут після Гната, лівий був заклеєний сирією гумою на мізинному пальці (знайшов їх на горищі, видно, діти не побачили коли ділили Гнатові пожитки, або знехтували), і вийшов надвір, сам іще не знаючи для чого. Може, прихопить дрівцят, хай сохнуть під припичком, може, заведе «Запорожця», прогріє, щоб сирість його не їла, може, роздвигнеться небо — чи є ще в ньому сонце, чи таки геть вигоріло?

Підкотив дубовий кадіб під ринву, хай набігає дощівки, буде чим голову мити, але перед очима весь час метушилися мурахи. На грудочках цукру. Чорне на білому.

— А бодай на вас падь упала! Вже в очі поналазили!

Зозла заходився сікти хмиз під потиличною стіною хати, з-під пенька дровітні щоразу цвігала брудна юшка, дощ барабанив по збляшанілому плащу, каптур ізсувався на очі — не робота, каторга. Та ще й нікому не потрібна, бо акуратно нарубаними дровами обікладено весь причілок. Рубав, тяжко похекуючи, а мокрі цурупалки розбрикувалися в усі боки. Деякі залітали аж у малинник — не дістанеш, хоч би й був у брезентовому костюмі та рукавицях, так переплелася за літо здичавіла малина. А мурахи все одно повзали по білих грудочках цукру, й почуття брідливого страху не покидало його.

Повертався спиною до мокрого Гнатового хреста, на якому ще й досі висів вилинялий за літо похоронний рушник. Тиміш уже кілька разів натякав собі, що треба поїхати в городищенський торговий центр та прикупити нового рушника на Гнатів хрест, навіть мусив це зробити, бо zostалися йому після Гната і кілька полив'яних полумисків, і дерев'яне ліжко, і стіл із двома ослонами, чотири баняки різних калібрів, старовинна дубова шафа з різьбленими архангелами, гумові чоботи, брезентовий плащ, газовий ліхтар, сімнадцять гранчастих склянок і в'язочка воскових свічок — все те, що не знадобилося двом дочкам, які приїздили на похорон із цілини. Ліжко, мабуть, таки хотіли взяти, бо навіть розібрали. Якби ближче везти — не залишили б. Прикинули й вийшло: за гроші, які заправить залізниця, на цілині можна купити по новій розкладачці. Хотіли спродати в Городищах — ніхто не зголосився, таке ліжко вийшло з моди. А Тиміш ним натішитися не може: настелив лісового сіна та дубового листу, вслав ковдрою, яку підмощував на своє сидіння у «Запорожці», — таке лігвисько вийшло, прокидатися не хочеться.

За всі ці набутки можна купити Гнатові на хрест нового рушника. Давно зважив: можна, бачив навіть у магазині — такі, буцім вишиті, хоча й намальовані на полотні, чотири карбованці з копійками. Собі простенького для умивання таки купив, а на мальований, для Гната, завагалася рука, щоб дістати гроші з кишені. Таки треба взяти, бо чи й прийдуть Гнатові дочки на татову могилу? Далина ж яка, локомотиви задихаються, скільки разів їх міняють у дорозі, не настарчиш...

Злетіла сокира з держака і вдарилася обухом у мокрий стовбур яблунки. Впало червиве, підгниле яблуко, вгрузло в болото, мокрий горобець із яблуні перелетів під стріху.

Мурахи повзають по грудочках цукру. Ріже від них в очах.

Тиміш повертів у руці сокирисько, хотів спересердя заглибити ним у малинник, але встиг подумати: доведеться потім нишпорити, дерти руки й шпетити свій дурний розум — кинув держак на дровітню й пішов до хати.

Узяв на коліна полумисок і став вибирати з нього мурашок.

Він затискав їх у лівій жмені, та вони пролазили поміж пальці, розповзалися по кулаку, в рукав баєвої сорочки й десь аж біля ліктя плуталися між сивими волосинками руки, моторошно лоскотали його. Таке маленьке, з маковину, створіння, а стільки огиди викликає. Тьху! Мерзенніші за хробаків!

Узяв полумисок із цукром і виніс його надвір.

Дощ залопотів по шевйотовій шестиклинці, по грубому вовняному светрові, по неголених сивих щоках. Пригорбившись, Тиміш перейшов до альтанки й висипав цукор під корч винограду, довкола якого руділа калюжа дощової води. Стріпав із руки мурах, виколошків їх з рукава баєвої сорочки й зітхнув, аж пискнуло в грудях.

Цукор жадібно всмоктував вологу, розсипався, настрахані мурахи бабралися в солодкій воді, чіплялися за мокру виноградну лозу, повзли по ній угору. Деяких збивали вниз краплини дощу, й вони знову падали в солодку калюжу.

«Світ, Тимоше, постав із суєти і на суєті стоїть...»

«Авжеж, Тимку! Все — суєта. Почастуй мене чаєм з суєтою — та й розійдемося», — відказав йому Підковин голос із ковзькою шепелиною, бо деякі звуки не втрапляли на зуби, а проскакували крізь широкі щілини між пеньками.

«А суєти з чаєм не хочеш, Маркіяне?» — Лише тепер Тиміш озирнувся й побачив під хатою забрюханого Підко-

ву: м'яка, ледь прив'яла синява з-під набряклих повік, целофанова накидка — від тімені до закочених халяв гумачів, заболочені чоботи, обліплені опалим листям.

— День добрий, Тимоше!

— А тобі ще добрішого! Кажі! Хоч і так знаю: бурак привів. Пішки, бо другу баюру «козлик» не перескочив.

— Як у солодку воду дивишся: вів мене бурак, та «козлик» не перестрибнув, Тимку.

— Гайда! Зачинай з того, що я страховку хапонув. Що ти мені «Запорожця» виділив. Що хату відбудуєш на весну. Що по смерті назовеш у Городищах вулицю Гонтовою!

— Побурчи, побурчи, Тимку, а я собі тихо помовчу. Поки в тобі окріп збіжить. Гапличок за петелечку... Покипи, Тимку, а я собі поуявляю, як Тиміш Гонта збиває куряву «Запорожцем» на вулиці імені Маркіяна Підкови...

— Та скіко ж можна? Дай осінь без бурака розпроклятого прожити. Я до дітей на гостину зібрався.

Підкова зняв із себе шелепку целофанову накидку, піднявся на тісний, різьблений ганок лісничової хоромини, сів на ослоні, змівши рукою кілька мурах. Дістав з кишені шматочок печива й заходився розмочувати його в роті, щоб розжувати кількома пеньками. Печиво спершу дерло гострими краями піднебіння, та швидко зм'якло й ніжно лоскотало його зів'ялі ясна. Невдовзі шлунок полагіднішав, і Маркіян Тадейович забув про нього.

Він ласкавіше подивився на Тимоша, вийняв із халяви гумача суху тернову гіллячку й розслаблено схилив голову на плече.

Підкова думав про те, що з усіх його ровесників лише Тиміш якось опинається своїм літам. Усі вже немічні, трухляві діди, які знічев'я позирають на цей світ, бо він не викликає в них ні пристрасті, ні осуду — хай собі існує, діти й онуки розберуться що до чого самі. Та й він, Підкова, був би такий самий, якби не оце його пізне й виснажливе головування, котре, власне, й тримає його вертикально до землі. Живе він за якоюсь одчайдушною, давньою інерцією, що жене його із ранку у вечір, а з вечора — в ранок. Після цьогорічних жнив на нього напала така безпросвітна печаль, яка буває лише перед смертю, бо коли ж іще їй такою бути. Думав, що таки не переживе, довідавшись, що його заступник, якого готував на своє місце, тяжко зрадив. Та ще й позаочі, перед комісією з обкому. Приспичило сісти в крісло голови до звітно-виборних зборів? Сам же я його чукивав, сам учитися посилав, йому й колгосп хотів передати. Зрадив. Краще б злість спалахнула, а то образа

засіла, не знає, як говорити з Грицьком Блажієм. Наодинці їй залишатися з ним боїться — серце починає боліти. Думав, не винесе себе з пожнивної печалі. Буряк врятував. Ще б оцей викопати — і гаплик за петельку.

А Тиміш тримається. Либонь, гордість у ньому не старіє, і натура Тимошева не здається літам, вона й тіло тримає. Одягни його в лахи з Мартиного опудала, в сажу вифоцькай, а він, чортяка, — Тиміш Гонта, і все. Крихти його не збуде. Я зрання як не поголюся — діти за ворота ховаються, немов з печери виліз, а Тимкова неголена щетина якщо їй помітна для ока, то лише щоби підтвердити: так-так, я — дід, але який дід! Ось зараз перевдягни його в костюм дипломата, пов'яжи краватку на білу сорочку, посади в залі засідань Генеральної Асамблеї ООН, і він сидітиме поруч із політиками з таким виглядом, наче знає, чим ця Асамблея закінчиться. Ніхто їй не скаже, що під дипломатичним фрактом — тракторист із їхніх Городиш Тиміш Гонта. Таки гідність його тримає. Але ж буряк у землі сидить. Гаплик за петельку. З такою гідністю сидить у болоті, що лиш руками їй дістанеш. А де я тих рук наберу? Де?

Підкова перевів погляд на підлогу. З щербатих шпарин між дошками вилізли мурахи і збиралися біля крихот розгубленого ним печива.

3

Дорогу в лісі так розвезло, що Тиміш, і не пробував брати її «Запорожцем». Нашо рвати, коли машина й так шоразу каверзує. Сказано ж: вічна, бо не продаси вже нікому, не куплять. То спав у «Запорожці» біля кагатів із буряком, за конторою перевалки. Цілоденно чипів у кабіні нового «кума» (єдина із знаних ним приваблива аббревіатура, що належала громіздкій кагатоукладочній машині, котра приймає на себе грузовик і перехиляє його так, щоб звільнити від буряку), бо хлопчиська, якого колгосп посилає на курси, призвано до війська, а без «кума» скільки б пупів у Городишах за осінь порозв'язувалося.

Ще кілька хвилин цього року минуло, Тимоше. Року собаки, як кажуть японці. Ото собака мстить нам, що набиємося їй у друзі, розбещені й пихаті, але — друзі. Ну, боже з собакою, помагайте.

Тиміш усе-таки задобрював собаку, а не бога, і душа

його мить відпочивала од лихих передчуттів, поки на «кума» заїздив новий грузовик.

— Собако, помагай... — казав він, запускаючи на платформу «кума» задроцькану машину з буряком. «Кум» натужувався, поцокував «пальцями» клапанів, важко осідав на задні колеса. Колгоспний рахівник Сянько Барвінський, плутаючись у полах, слизькаючись на заболочених бурячинах, показував Тимошеві, куди висипати, і грузовик шумно порожнів.

Тиміш переводив погляд на трьох ворон, які понуро мокли на акації, об'ївшись натолоченого колесами грузовиків буряку. Час від часу вони стріпували крилами, щоб струсити з них дощівку, і знову дримали.

Безконечна осіння сльота дощового року перемалювала світ на брудно-сірий, розквасила окільні поля й дороги, куди не глянь — багнука. Навіть строкатий нейлон на шоферах пооднаковів од сирості й тванюки, а може, й від цього в'їдливого, дощового настрою. Вже й не лається ніхто, виказали все, що телесувало душу, а вона все одно не очищається. Тільки й чуєш її тому, що живеш, що кров твою ганяє.

З-під шкали датчика пального виповзла мураха, перебігла по підсвіченому скельцю й знову зникла в шпарині. Тиміш аж відсахнувся назад, і гострий борлак одірвав верхній гудзик на шотландці під светром. По металевій драбинці до нього піднімався Сянько Барвінський. Підсковзнувся на заболоченій сходи́нці, однак утримався, хоч і загубив з голови червоного мотоциклетного шолома, що скотився під гусениці «кума».

Ще одна біда пройшла стороною, Тимоше, сказав він собі. А міг же Сянько зараз, як я на сівбі, переламати свою ногу. Теж прострелену під Яссами, в тому ж таки бою, Тимоше. В одному шпиталі й лежали. Слава богу й собаці, пронесло Сянька.

Барвінський провів поглядом свій шолом, зачекав, поки він скотиться з купини буряку, гулко гримнеться об заболочені гусениці «кума» й відскоче в калюжу, де плаває розмоклий недокурок. Шолом не набрав брудної юшки, а бокаса плавав у витовченій грузовиками ковбані.

Сянько не спустився за ним, хай поплаває. Добре, що сухий всередині, хоч і вихолоне. Казала ж Віра вдосвіта: «Сяню, піддягни стару заячу шапку, тугенько буде, але тепло. Скільки тут їхати, не бери цю каструлю на голову, вона аж гуде від дощу, і патьоки за шию стікають». Ніколи й не проводжала, а це аж за ворота вийшла, фартушком мокре сидіння мотоцикла витерла, і довго ще в дзеркаль-

ці на кермі бачив її. Стояла й дивилася, аж поки не повернув за Мартиною хатою у другу вулицю. Знав, що вже не видно її, але в мокрому дзеркальці (воно захукалося від його подиху та від тепла мотора) чомусь іноді ввижалася йому дружина з пасмом сивого волосся на чолі.

І зараз, згадавши про її пораду, чомусь побачив Віру перед очима. Останнім часом Сянько відчував у собі перший позов старості й погано спав. Думав, що то безконечний осінній дощ його мучить ночами, але зізнався собі: старість. Його чомусь найбільше гризло те, що він таки має перед Вірою сімейний гріх (бозна й коли, по війні, чоловічі дурощі повели його кілька разів до овдовілої Гандзі, де й заскочила їх Віра й побила вікна), і про той давній гріх пам'ятає дружина, а йому дорікнути їй нічим, коли заходять у якусь тривалу сварку. Треба було йому тієї Гандзиної гречки? Тоді, може, й треба, якщо такий нетерпіж найшов, що глузд нижче серця опустився, але ж потайки, по-зłodійському було б вмолотити тієї гречки, щоб шито-крито, буцім не гречка, а жито. Знав же Гандзин язик — похвалиться іншим удовам, а зупинитися не міг. Тепер Віра має чим тебе припекти, а ти — німуй. Про це він думав у своє безсоння та ще про сина й дочку, які живуть у Києві, але здібуються між собою лише тут, у Городищах, на якийсь родинне свято, або ж коли він заколе кабана й перекрутить його на знамениту городищенську ковбасу, якою пропах м'ясний корпус одеського привозу. Від цих думок Сянько ще більше не міг заснути, і йому здавалося, що все в цьому світі не так, як треба, щось у ньому непоправно порушилося. Назавжди.

Зараз він піднімався по східцях до Тимоша. Хай зупиниться, треба вилами відкидати розгублений буряк, бо гусениці трощать його — аж на кагату, на Сянькове лице сік бризкає.

— Спини цю звірину, Тимо-ше! Спини! — ледве пере-крикує «кумів» мотор Сянько.

— Не галасуй, бо розбудиш мене...

— Подиви, скільки ти бурака начавив!

— А ти прикинь на своїй машинці, скільки я його ще намну. А тоді скільки його зогние на полі та в цих кагатах. Я ж не на велосипеді, щоб кожен бурачок обминати, Сяньку! Подивися, скільки машин чекає. Мурашник!

— Дай хоч вилами відгребу. — Сянько кінцем волохатого шарфа втер забризкане дощем лице і благально, навіть трішки улесливо всміхнувся до Тимоша. — Викопано з бо-лота, привезено сюди, вважай — цукор уже. Хоч відгорну.

— Горни, горни, цифроїд!

Сянько показав Тимошеві маленький мокрий кулак, ще раз витер шарфом обличчя й спустився по слизьких східцях на землю. Узяв важкі тупозубі вила, дістав ними з калюжі шолом. Витер його полою брезентового плаща й хавливо натягнув на голову. Тепер з-під шолома світилися лише зеленкувато-сині Сянькові очі, й тільки по них, по їхній тихій покірності можна було впізнати: Сянько Барвінський. Тільки по очах і можна було впізнати, коли він без мотоцикла, бо і лице, і статура були сумирно непоказними, дядьківськими. На вулиці його впізнавали здебільшого за номером мотоцикла «10-31 ВИН» моделі Київського мотоциклетного заводу. А от великі, покірно припечалені Сянькові очі, які князювали на його маленькому лиці, мав лише один чоловік у цьому світі — Сянько Барвінський.

Червоний шолом і зеленаво-сині очиська та вила в руках. Ото й Сянько Барвінський, якого бачив зараз Тиміш із кабіни.

Сянько зник за платформою «кума», з-за якого іноді зринали лише туге червоне тім'ячко мотоциклетного шолома. Хай длубається в болоті. Ха-зя-їн, який все життя лиш обліковував те, що я мосолями, вугільними від мастила, робив.

Три ворони чорно мокнуть на акацієвій гілляці. Об'їлися толоченого буряку й самогон варять, трасця їхній вороначій матері!

Де ж та мураха? Не вилазить більше. Аж куди наповзли — в «кума». Вже й він просолодився від цього розпросолодкого буряку.

Мокне «Запорожець» під конторою. Під задні колеса підкладено по бурячині, щоб не покотився вночі, коли Тиміш ненарошне ногою впреться у важіль швидкостей. Стоїть на рівному, але все може бути у цей тяжкий рік, хоч навкарачки, по-собачому скачи по болоті й підвивай по ночах.

Хоч би котре з дітей приїхало, то послав би «кума» під три чорти разом з Підковою. Карбованець і двадцять сім копійок коштує Варварі квиток сюди автобусом. Сім автобусів на день іде. Карбованець і двадцять сім копійок в один кінець. Назад я б дав на дорогу. Навіть у два кінці дав. А не іде. Паперові вінки для небіжчиків у Тульчині плете. Один вінок — і дорога до тата й назад, ще й на ситро та печиво вистачить. А не іде, плете вінки. В Устима, либонь, літак обламався чи крилом за тополлю зачепив, що не прилітає до тата. Ні, дощисько не дає злетіти. Мабуть, сів на якомусь полі, а воно розмокло, що й не злетиш. Устим без причини тата не забуде. Той знає, що тато один, а дівок

багато, дівки зрадять, а тато — ніколи. Щось Устима тримає за крила.

Кричить Сянько, згорнувши біля рота долоні. Не чутно, мотор гарчить, а глушити не хочеться, бо «кум» ледачий на запуск. Що він там галакає? Мабуть, щоб назад «кума» подав. Зараз посуну. Хазя-їн! Якби не твої тихі очі, вже б і посварилися.

Близнята мої звірюк по країні возять і людям показують. Хоч на день би привезли у Городище той звіринець. Людям би звірину всяку показали, а себе — татові. Василь і Василина геть придичавіли біля невільних вовків та левів. Скільки літ не бачив їх? Від похорону Христі й не бачив...

Тиміш і далі думав про своїх найневдячніших дітей Василю й Василя, які народилися в один день, тільки Василина першою побачила світ, що й визначило її керівну роль між близнятами. Він думав про їхню невдячність, а руки й ноги завчено прийняли сигнал свідомості: подати «кума» назад, прийняли й виконували його з педантичною ретельністю.

Сянько бачив, як здригнувся «кум», як затремтіло його незграбне тіло, сіпнулися гусениці й поповзли назад. А треба ж уперед! Уперед треба, Тимоше! Невже тебе затуманило, діду? Вперед! Ти ж цілу купу буряків перечавиш! Уперед!

Синок Қлим, той, Тимоше, таки не має часу, той державне діло несе. Він у мене на свято, а не на будень. Хоч справно запчастини до «Запорожця» присилає і листи частенько пише. Та й далина яка — Амурськ. І люду скільки під ним. Крайком, Тимоше, хоч і профспілки, але крайком. Незабаром має прийти диск муфти по пошті та кілька баночок ікри. Қлим якщо пообіцяв — май терпець, зробиць.

Сянько дивився, як зубатий трак гусениці вже підминає під себе заболочені бурячини. Солодкий сік бризнув йому в лице й засліпив очі. Барвінський рвучко тернув долонею по обличчі й відчув на губах клейкий солод. Кинувся до купки буряків і став вилами відгортати їх з-під гусекиць «кума».

Ні жінки Қлимової, ні трьох своїх онуків не бачив. А десь там, у Владивостоці, росте ще один Тиміш, Тимоха Гонта. Хоч би глянути на нього...

Сянько потягнув до себе вила. Не піддалися. Гусениця «кума» причавила їх до землі. На губах загірчило холодом. Руки на держаку затремтіли. Ще раз сіпонував вила, але держак чомусь нагинав його донизу. Хижа блиснули з болати щербаті зуби гусениці. Такай! А він не може віді-

рвати від того блискоту очей. Аж болять і сліпнуть, а дивиться. Одскакуй! Ноги кам'яні. Хтось тягне його за рукав плаща. Держак відвил заліз у рукав! Тікай! Кудай вила! Не можу, Віруню!

Страх знемічнив його тіло. Бачив, як «кум» підминає під себе вила, як їхній, відшліфований багатьма руками, акацієвий держак швидко хилиться до землі, викручує йому руку. Віруню, поможи! Я більше не грішив. Лиш отой раз!

А старша твоя, Марія, приїде, Тимку. Як підійде черга на машину — так і приїде. Лиш стане на порозі — так і знай: черга на машину підійшла. Тату, купімо з вами мені машинку, буду до вас щотижня їздити аж із Києва, Петра свого на розраду вам привозитиму. Ви ж у нас старенькі... Отак скаже й аж розплачеться від такого можливого щастя. Спробуй не повірити і не дати їй грошей. Ти ж тато, а не трактор...

Підсковзнулася права Сянькова нога на бурячині. Потягло за полу плаща. Злетів червоний шолом з голови і пронизливо загув, вдарившись об гусеницю. Вірине лице з пасмом сивого волосся з-під хустки, з білою зірочкою шрама на чолі (поліно вдарило, як дрова рубала). Його дочка й син підійшли одне до одного і поцілувалися, як у дитинстві, щоб не гаяти часу на затяжне примирення після сварки.

Гострий удар у хребет залив Сянькові очі вогнем. Змішалися обличчя дружини, сина, матері... О-о-ой! Весь буряк світу посипався на його голову, і він провалився в солодкий буряковий окріп...

Ще здавати «кума» назад чи годі, Тимоше? Стань, Тимоше, годі. Мотор ще раз уволою хлебнув солярки й задихав тихше, навіть з перехватами.

Сянько довго монаяється з тими кількома буряками. Скільки їх цієї осені стане болотом і гноем, а йому заблаглося показяйнувати.

Три мокрих ворони спрожогу злетіли з мокрої акації. Щось лоскоче тобі, Тимоше, праву лопатку. Чи не мураха. Де ж це Сянько? Розхазяйнувався, цифроїд. Он уже скільки машин біля ваги зібралось. Водії щось кричать.

Марта Гусляр із містка вагової скочила й біжить сюди, Тимоше. Кричить щось, руками махає, хустка зсунулася на потилицю. Наче не двома, а багатьма руками махає й кричить. Грудка льоду слизнула по спині.

Господи і собако, пронесіть! Ще цей раз пронесе...

Тиміш прикусив губу до крові.

Сянька Барвінського ховали аж на п'ятий день. Три дні його тіло протримали у рівнопільському морзі. Одного, бо ніхто більше в цей час не помер у районній лікарні. Лише на коротку мить він пробудив свою свідомість, але, відчувши страшний біль, знову провалився в забуття й не повернувся з нього.

Три дні чекали судово-медичного експерта, який обслуговує кілька районів. Головний лікар безуспішно розшукував експерта по телефону в усіх сусідніх районах, аж поки той з'явився сам. Випалив з порога: робота є? нема? Бачу по вас — є.

Він швидко встановив, що небіжчик був зовсім тверезий, що сильним ударом тупого предмета йому розтрито тазові кістки і він помер від больового шоку. Експерт попросив лікаря чарочку спирту, вимив руки в теплій воді, випив спирт, закусив домашнім бутербродом і зник так само швидко, як і з'явився.

Ще дві доби Сянька не ховали, бо не давала Віра. Вона не вірила холодові посинілих чоловікових рук, складених на грудях, не вірила Сяньковому мовчанню і кам'яному безруху його обличчя, яке наспіх, по-жіночому невміло поголила санітарка в районній трупарні. В перший день, коли чорну домовину занесли у світлицю, зняли віко і Віра побачила, що Сянько не дивиться на неї, — вона несамовитим криком намагалася розбудити його. Смикала за руки, гарячими, потрісканими устами обцілювала його обличчя й кричала: «Сяню, діти наші, онуки приїхали... Що тебе болить, Сяню?! Чи ж тобі тих буряків було мало? А нащо ж мені того мотоцикла без тебе привели? А ти ж тільки навчився їздити на ньому. Хто ж мені тепер надимить ним удосвіта? А ми ж на сьогодні фотографа з тобою додому покликали, щоб познімав нас обох на пам'ять. Чого ж ти не встанеш, він прийшов...»

На п'ятий день вона не кричала. Захрипла. Тільки глухий, зболений клекіт виривався з грудей із кожним її подихом. То вона припала до його безкровних рук, під нігтями яких чорніли смужки землі, й завмирала на його грудях, провалювалася в забуття, то раптом невидючими очима обводила мовчазних городищенців, які заходили в хату попрощатися, винувато хилили голови й винувато ховали погляд, то раптом починала поправляти вузлик краватки, комірець сорочки на холодній шиї чоловіка, червону окса-

митову китайку, перев'язувала шнурочки на черевиках, вирівнювала свічку в узголів'ї, рясні китиці калини в домовині. Робила це з якоюсь одержимою жіночою хазяйновитістю, наче мати біля сонної дитини. «А ти ж казав, що тебе ці черевички чавлять у мізинні пальці, Сяню. Чого ж мовчиш, як тебе в них озули?» Запитувала з такою тихою розважливістю, що навіть Гринь Перепадя пронизливо заскімлив, засіпав маленькою поморщеною борідкою, заскрипів протезом і вийшов.

Коли під ганком затужила мідь колгоспного духового оркестру, Віра здригнулася й зрозуміла: Сянька заберуть. Назавжди заберуть і поховають у землю!

Тоді в її горлі знову прорізався крик, якого не впізнавали навіть син із дочкою.

В останні роки свого життя Сянько Барвінський, крім мотоцикла «МТ-9», полюбив іще виноград «каберне». Накупивши його пагіння в п'яньенької молдаванки на сороцькому ярмарку, навгадь понасаджував їх довкола хати, не вірячи, що вони приймуться, бо хто ж продасть таке добро за півтора карбованця. На його подив, більшість пагінців запустили коріння в городищенську землю й викинули лискучі листочки до сонця. Невже з оцих жалюгідних стеблинок може вирости колись двадцять бариляк червоного вина «каберне»? Загнула п'яньенька молдаванка, ціну набивала за пагінці. Сянько затявся доказати молдаванці: збрехала.

Три роки соромився й обминав молдаванку на сороцькому ярмарку: виноград з таким хмільним азартом заходився рости й буяти, що Сянько ледве встигав підставляти йому підпори й тички — тепер все його дворище накрите виноградним шатром, крізь яке лише взимку, ранньою весною та пізно восени пробивається сонце. Цього дощового літа грона не достигли, хоч гулки дубові барила, як казав сам Сянько, роззявляли роти на молоде вино. Лише де-не-де звисали дрібні, густо-червоні кетяги. Виноградні бубочки збивав дощ, і вони падали на заасфальтоване Сяньком подвір'я. Тиміш з оціпенілою впертістю стежив, як падають під ноги людям дрібні виноградини. Сімдесят три... Краще б мене посадили відразу... Сімдесят чотири... п'ять, дві впаля. Хтось наступив на них чоботом. Червоний асфальт... Сімдесят шість... Що ж буде зі мною?

Тиміш самотньо білів непокритою сивиною й обличчям під старим кленом біля хвіртки. Повз нього проходили плащі, чоботи, плюшеві московки, рипучі гумаки. Пройшли мідні труби і кілька паперових вінків із чорними стрічками.

Сімдесят сім... Заграв оркестр. Посипався виноград. Багато... зо сто... Сто сімдесят сім...

«Ми удвох з тобою винні, Тимоше». Діброва. Гумаки в болоті по вершок хаяв. Посковзнувся на виноградинах. Богдан Гусляр підтримав. Ба, і на рівній дорозі біда чигає. Я ж би тобі, Сяньку, тих буряків море б накопав і на плечах переніс на перевалку... Двісті три... За що ж мене покарано таким страшним гріхом? Двісті п'ять... Було ж поїхати до Кліма та няньчити онуків... Та хіба сховаєшся? Воно б і там тебе, Тимоше, знайшло. Двісті шість... Я ж тебе, Сяню, мав навчити «Запорожця» водити. Грошей ти в мене хотів позичити на машину. Я ж тобі казав: дам, лиш вчасно щоби віддав. Дощ розмиває виноградний сік по асфальту, весь двір червоний... Може, мені, поховавши Сянька, розігнатися на «Запорожці» і в прірву, бо я не витримаю тюрми й сорому?

Перші звуки похоронного маршу забили подих Ярославі Козир, вона жадібно хапонула повітря, заплакала й схилилася на плече Богдана Гусляра. Вже п'ятий день вона знала, що Барвінського вбив «кум» (лише Василь Круць обережно сказав: Гонта наїхав на Барвінського, а так усі в Городищах передавали — «кум» наїхав), знала, що вже немає маленького, винувато усміхненого Сянька Барвінського, який пережив сотні різних ревізій своєї бухгалтерії і жодного разу його не шпетили, про якого згадували в конторі лише тоді, коли хворів і не приходив на роботу. Ярослава знала, його вже немає, але тільки зараз, коли застогнав міддю духовий оркестр, вона осягнула: не буде більше цього чоловіка ніколи. Колись таки кінчиться цей проклятуший дощ, викопається цей осоружний буряк, зійдеться на зиму, а потім — і на весну, хтось гасатиме на його мотоциклі, а маленького, тихого чоловіка, який і серед ночі міг сказати, скільки прополочла буряка її ланка, вже ніколи не буде. Ярослава аж здригнулася від цього відчуття. Вона могла відповісти на нього тільки слізьми. І тому заплакала.

До її чоловіка Богдана Гусляра Сянькова смерть ще не дійшла. Він знав, що сталося, бо двічі їздив на місце трагедії, навіть допомагав слідчому й Сашкові Турові замірювати відстані й складати протокол, переповідав іншим, як це сталося: таке буває дуже рідко, як їхав козак через місто — під копитом камінь тріснув, Тиміш здавав «кума» назад, а Барвінський кинувся відгорнути з-під гусениці буряк, наче повело його щось, хоч увесь городищенський буряк не вартий Сянькового життя, «кум» підім'яв під себе вила,

держак глибоко заліз у рукав брезентового плаща, нагнув Барвінського до землі, й «кум» платформою вдарив його в поперек. Все це Богдан розповідав за ці дні не раз, навіть показував, як вилисько викручувало Сянькові руку, як гнуло його. Однак подробиці, заповнивши Богданів розум, уперто не пускали його до головного: вбито Сянька. До Богданового серця воно ще не дійшло. Навіть зараз він скривився лише тому, що нестерпно для його слуху фальшивили оркестранти, серед яких було багато школярів. Ішов дощ, розмивав виведені тушшю ноти в зошитах, напам'ять похоронного маршу школярі не знали, то й трубили навгадь. Хоч би баритон не брехав! Ре бемоль! А він лізе в соль діез! Богдан ледве стримувався, щоб не вихопити в Круцевого малого вуханя баритон і показати йому правильну баритонову партію. Та Яська на плечі скімлить. Розкисла й споганіла від плачу.

Марта Гусляр не хотіла брати на похорон свого сина Богданчика: ще надивиться людської сумоти, ще довідається, що люди не лише помирають, а й гинуть. Не буду брати, хай не бачить плачів, душечка його ще не готова до них. Дістану йому з шафи планетохід на батарейках — нехай грається, поки я піду й попрощаюся із Барвінським.

Марта думала про це спокійно, бо Сянько Барвінський, вважай, помер на її руках там, на перевалці. Коли його клали на машину, він лише ледь відкрив очі. Отже, останньою бачив її, Марту. Коли його повезли у Рівнопіль, вона впала на кагату брудних буряків і ревла з таким осатанінням, що колгоспні шофери боялися підійти до неї. То прислані на вивезення буряків солдатики підвели її, напоїли водою й відвезли додому. «А ви ж мене, дядьку Сяньку, щорання питали: як там мій онучок? І тим підтримували більше, як Роман своїми довгими листами та бандеролями з іграшками, що вже непотрібні його дітям».

Марта рішуче казала собі: не буду брати Богданчика, хай душа його поцвіте, не готова вона бачити стільки плачів одразу. Та хапкий, прискіпливий розум, виплеканий її самотою, довгою й безнадійною любов'ю до Романа, а найбільше — жіноча відвага, з якою вона народила собі сина від нього, багатодітного й одруженого, — раптом зупинили її. А може, хай знає: люди гинуть не лише на війні. Тоді мені буде легше пояснити, де подівся його тато Роман?

Марта стояла в гурті старих жінок, тримала в руках великий оберемок чорнобривців (вирвала всі, які були на зільнику). Йй дуже хотілося заплакати, але сльози не йшли.

Малий Богданчик спершу злякався оркестру, потім смикав за поли музикантів, а зараз вовтузився біля заболоченого Сянькового мотоцикла.

Іван Капшук за п'ятиденними похоронними мороками так вхоркався, що перестав соромитися, думаючи: хай би вже швидше ховали! За п'ять днів він нагасав уазиком дві тисячі триста двадцять один кілометр, двічі довелося міняти камери в шинах, один раз солдат своїм КраЗом зігнав його з асфальтівки на роз'юшений косогір узбіччя, і «козлика» ледве витягнув загонистий «зілок» — самоскид, вантажений жомом. За п'ять днів похоронної гонитви Іван двічі з'їв гарячого борщу та раз поголився (у Барвінських американською бритвою з іранським лезом та індійською мильною пастою — Сяньків син, журналіст Лаврін Барвінський, саме доголювався, коли Капшук привіз аж із Немирова пиво, то одним махом і свою щетину скошив). Підкова віддав свою машину й водія у розпорядження похоронної комісії, яку очолював учитель історії Мусій Федотович Дзиндра. Отож Іван і рвав газика то в Бершадь по ситро, то в Тульчин по рибу, то до Сорок по свіжі огірки й помідори, то до Могилева-Подільського по зелений горошок, пшона і чорний та червоний оксамит. Кілька разів його зупиняла автоінспекція, але виручало оце тряске слово «похорон», мовлене Іваном з глухою печалиною та напускним драматизмом, запозиченим у Дзвінки Монарх, яка грала на сільській сцені циганку Азу. У Сороках до нього присікався випускник молдавської школи міліції (таки випускник, бо весь він якийсь новенький: кашкет, жезл, очі, плащ, свисток на білій нейлоновій ниточці, акуратно заклеєні целофаном пагони, щоб зірочки не мокли), присікався за порушення правил стоянки. Іван спершу пустив у хід своє «підданство» іншій області та іншій республіці. Автоінспектор нагадав про загальносоюзні правила руху. Іван розгубився, в нього змокріли долоні від можливих неприємностей та підступного спокою міліціонера. Обережно подав права й путівку, в яку було загорнуто новеньку троячку. Перечекав, поки прогуркотів вулицею вантажний моторолер, у кузовку якого гула порожня металева бочка, виждав тишу і, втираючи руками заляпане сльотою обличчя, сказав про похорон. Автоінспектор прийняв нагадування про людську тимчасовість у цьому світі і, звіряючи фотографію на правах з оригіналом, відказав: тоді напиши на боках машини — «похоронна».

Іван виїхав із Сорок, маючи дві маленькі дірочки. Одну, майже непомітну, — на троячці, а другу — в талоні попе-

реджень. Крізь другу можна було тепер дивитися на всю Молдавію, яка залишилася за Дністром.

Усіх цих пригод Капшуків вистачило б на цілий рік їзди із Підковою. Цьому сороцькому зануді варто було б лише натякнути: Герой у машині, де-пу-тат, і він би швидше проколов собі вухо, як мій чистий талончик.

Намордувався за ці дні.

То хай би вже ховали Сянька, сідали за поминальну вечерю. Правда, Маркіян Тадейович ще заправить поночі розвезти по Городищах старих бабів, п'яничок, які нахлебчуться й варнякатимуть за столом щось, не гідне пам'яті небіжчика. Мене посадять за останній стіл, коли драглі розтануть і розповзуться, а голубці охолонуть і задубіють. Оце тобі й плата, Іване, за п'ять нелюдських днів. Правда, Лаврін, син Сяньків, казав учора: візьми, Іване, татову шкірянку, з Монголії привіз, навіть бирочки не відірвав, візьми, бо в піджаку загрипуеш. Що мене тоді сіпонуло возгордитися й не взяти, а тепер — чи й згадає? Стільки ж наїздився заради його батька...

Сашко Тур, дільничний міліціонер, мокнув біля ганку під червоним колгоспним прапором, на держаку якого теліпалися чорні бинди і хльоскали його по рум'яних, аж непристойно молодечих, як для Сашкового віку й чину, щоках. Це ж би вам жить і жить, дядьку Сяньку. Все ви розповідали, що чекали чогось. Чекали, поки сирітське дитинство закінчиться, поки наїстесь й матимете свою жінку, свій хліб, свою хату. Тиміш Гонта і досі в шоковому стані. Промок до нитки. Другу годину з місця не сходить. Казав йому: не судитимуть! Лаврін Барвінський міг би розкрутити справу, але розуміє, що тата не повернеш, навіть якщо посадити Гонту. Лаврін на суд не подасть, а Діброві — однієї трагедії багато. На другу, Тимошеву, не піде. Казав я про це Гонті. Слухає, знічено киває головою, а потім знову запитує: а скіко дадуть, Сашко? Це й з бандитами треба сидіти? Із вбивцями, як і я?.. Простудиться. Хоч би хто підійшов до нього.

Оженився дядько Сянько, чекав дітей. Усю війну чекав, коли повернеться додому, чекав, чи лишиться живим. Тоді чекав, поки діти вивчатся, хотів побачити, якими вони будуть. Усе хотів, щоб не гірше, як у людей. Чекали ви, дядьку Сяньку, на кому син оженився, за кого дочка заміж вийде, щоб тоді вже й самому пожити. Лаврін щотижня по радіо з Києва говорить, а ви чекали, коли він додому приїде, щоби пройтися з ним по Городищах. Чекав, поки дочка Настя вдруге заміж вийде, — отоді можна буде спокій-

но пожити. Чекав, аж онуки підросли, й тепер треба було чекати, вам, дядьку Сяньку, що ж з онуками буде. Тоді вже, казали, поживу. Ще тиждень тому ви казали мені: хай буряк викопаємо, зроблю домашнього винця — поживемо всю зиму. От і пожили, Олександр Семеновичу! Як від печі до порога перейшли.

Чорна бинда вже геть намокла, її торигав вітер. Тур заплющив очі, щоб не вдарило по них стрічкою. Від болю виступали сльози, і він їх соромився. Не пасує міліціонеріві. Заплаканий старший лейтенант міліції. Хоч добре, що цивільне нині вдягнув. Не при службових обов'язках, але всі знають: міліціонер...

5

Сянька несли на руках, і чоловіки часто мінялися, бо держаки марів намокли, їх треба було тримати з усієї сили, щоб не сповзли з мокрого плеча. Носії швидко втомлювалися, затерпали й дерев'яніли пальці, ноги слизькалися в багноці, а непокріті голови подзьобував уїдливий осінній дощ. Щоб передати Сянька іншим, мари опускали на землю, і тоді Віра бачила, що у виямках заплющених чоловікових очей назбиралося води, яка по скронях стікає на подушку. Вона хусточкою втирала йому очі й лице, кричала щось онімилими устами, а музиканти виливали дощівку із розтрубів, бо не всі звуки проривалися крізь воду. Син і дочка ледве одривали матір від домовини, і довга похоронна процесія рушила далі городищенськими виткими вулицями до підніжжя Сарматського горба, де в калиновому гайку німував цвинтар із чорною пащекою свіжої ями, на дні якої стояла вода.

Підкова зняв сьогодні з буряків навіть учнів і вчителів, тому всі Городища були на похороні. Навіть оглухла й осліпла баба Капшучка, яка вже пішки не може вибратися на Сарматський горб, не дочекавшись сина Івана (вірила: заїде, забере), вийшла на дорогу, підняла догори костура, і хлопчисько із Савчиних хуторів підсадив її в кабінку трактора «Беларусь» і довів аж до вітряка, де вона дочекалася процесії. Тепер Івга Капшук спускалася з Сарматського горба разом зі всіма, тримаючись за руку Марти Гусляр та за ручку її сина Богданчика.

Довга целофанова (Підкова весною завів у колгоспі

парники під плівкою, в комору навезли рулонів целофану, й тепер кожен у Городищах мав целофанову накидку, целофанові мішки, целофанову стежку до хліва й нужника) процесія тягнулася за Сашком Туром, який ішов попереду з траурним прапором.

Тиміш Гонта рахував свої кроки, йдучи аж у самому кінці, позаду навіть Грині Перепаді, котрий ледве витягував із розгаслого чорнозему рипучий протез ноги. Тиміш уже двічі падав (перший — навznak, а другий — на коліна), і тепер дощ повільно змивав з його одягу болото.

Триста двадцять один... Може, Тимоше, не треба тобі йти зі всіма? Триста двадцять два... Хоч би хтось каменем у тебе кинув, то знав би: не треба йти, Тимоше. Киньте хто-небудь каменем — спасибі скажу! Триста двадцять п'ять... Краще б Сянько на мене «кумом» наїхав. Триста двадцять шість... Краще б мене зараз несли в домовині... двадцять сім... а Сянько йшов за труною... вісім.

Тиміш аж зупинився, спіткнувшись на думці: Сянькові зараз краще, краще, як мені... дев'ять... Його всі, хто йде, хто є в Городищах, жаліють. А тобі, Тимоше, сама ненависть... Скільки? Не знаю! Один... Казав Турові: арештуй, будуть робити переключку, то хоч знатиму — живий ще. Ні, потішає мене. Потішають тих хворих, про яких знають: помре. П'ять... шість... Квіти з вінків у болоті. Здається, іде дощ. Іде чи не йде? Дев'ять... Дванадцятий крок буде високосним, ділиться на чотири... Десять. Сяню, чи встиг ти зрозуміти, що то сталося ненарошне, що я — не винен, Сяню! Ідуть люди за твоєю домовиною. А хто я? Стільки жили з тобою. Не сварилися ж ніколи, бо ти був тихий дуже, стільки жили, стрічалися і не знали, що я буду твоїм убивцею, Сяньку. Вже в ліс виїхав, а воно — найшло мене. Йти за процесією чи не йти, Сяню? Двадцять вісім... двадцять сім, посковзнувся назад. Я ж іду, ніхто мене не проганяє, то — йду...

Бруківка почалася. Школярі болото обгупують з чобіт, квіток з вінків нападало, паперові квіти несе вітер на узбіччя.

Мариня — я кау жаліла всіх: Віру, Тимоша, Сянькових дітей, але найбільше — Сянька, бо він уже неживий, бо його несуть на плечах і зараз поховують. Потужать, побідкаються дев'ять днів, покричить Віра, потім — посумують сорок днів, ще рік, я ж кау, рік будуть щодня згадувати, а потім таки стануть забувати. А що зробиш? Він — там, а ми, я кау, тут, під дощем і вітром. Якби хоч слабував, то Віра б, кау, підготувала своє серце до біди. А так, я ж кау, та й

Віра каала, що тільки жити збиралися. Чого це Лаврін без жінки приїхав? Із сином, але без жінки. Мо', розвелися вже? Але чого з сином? Розвелися так, що син до Лавріна пішов? Розділилися: жінці квартира, а Лаврінові — син... І Настя без чоловіка приїхала. Каут, заміжня, а без чоловіка. І пальто на ній стареньке, а я кау, наші сільські вчительки і то краще вдягнені і пишніші. Тільки й того, що живе у Києві, їздить на метро та їсть «Київський» торт. Я нічого не кау, але Настя в Києві геть запаршивіла. А дівка ж колись була — писаниця в перший день великодня. Може, воно й не так, як я кау, а так, як має бути...

Віра за Сяньком дуже побивається. Я ж кау, навіть більше, як належить жінці. Мамі так треба, а жінці можна й менше. Настя як для дочки — мало голосить. Покричить трохи і перестане. Лаврінові можна й не голосити, мужчина, вони твердіші на сльозу. Лаврін добре вдягнений: дороге пальто шкіряне, черевики на грубій підошві, сорочка з галстуктом. Курить весь час, дощ сигарету гасить, а він знову прикурює. Який вони пам'ятник поставлять? Я ж кау, дорогий поставлять, мо', на дві тисячі? Лаврін дістане в Києві для батька. Сянько ж його силував учитися. Якби не татові лайки — крутив би хвост коням або шоферував, як його ровесники...

В новий габардиновий костюм зодягнули Сянька, в той, що, я кау, на яйця Віра виміняла влітку. Два десятки у мене ще позичила. Таких костюмів лиш два привезли і на яйця давали. Василь Круць узяв і Барвінський. Василь на свята тримає, а Сянько — вже вдягнув. У такий дощ, я ж кау...

Каут, Лаврін купив на поминки п'ять ящиків «Пшеничної», не пожалів для тата. Єва Капітан кає, що п'ять ящиків...

Каут, Тимоша запруть, хоч і не хотів він, і тверезим був, і розраював Сянька... Один чоловік на Савчиних хуторах мотоцикла хоче купити, тре сказати, Віра буде спродувати...

З гори процесія непомітно пішла швидше і тому розтягнулася, бо старі не встигали. Сашко Тур з прапором вихопився вперед, занадто одірвавшись від Сянька, труна штовхала носіїв, і вони нехотячи квапилися. У колоні з вінками школярі під час зупинки обігнали старших, які дедалі більше відставали, — похоронний похід розтягнувся, і Тимош Гонта приєднався до людей. Ішов за кілька кроків позаду сліпої та глухої Капшучки, яку вели Марта із сином Богданчиком.

Машини, вантажені буряком, жомом та силосом, з'їздили на узбіччя й пропускали процесію. Водії скидали берети, кашкети й пілотки, висувалися на приступки кабін, морщилися від дощу й сумно дивилася в домовину, бо звисока лише їм зараз було видно Сянька. Найбільш чутливі навіть відверталися, забачивши, як з-під закритих його повік виступають... Хтозна, може, й не з неба, з очей... Сергій Монарх вів мелодію похоронного маршу кларнетом, знизу його надійно підтримував густою печаллю баритона Богдан Гусляр, а школярики сумно підтакували їм альтами, невлад постогнував бас, але можна було терпіти.

Мартин Богданчик попросився до мами на руки, бо заболіли ноги, і Тиміш Гонта мусив узяти сліпу й глуху Капшучку під руки.

— А хто це мене веде? — Ївга невидючими очима подивилася на Тимоша.

Він промовчав, бо здавалося — побачила його.

Більше не запитувала, згадавши, що не почує відповіді, глуха.

Він міцно тримав її за руку — тримався за руку, бо вела вона, а він ішов за нею.

— Тиміш проводить Сянька чи його вже посадили? Дали б хоч до цвинтаря провести, товаришували ж... От зле, що не чую і не бачу. — Вона провела тремтячою долонею по Тимошевій руці. — Це ти, сину Іване? Чогось рука в тебе холодна й чужа... От зле, що не чую і не бачу... Правда, що Тиміш ненарошне убив Сянька? Якщо правда, то потисни мені руку Іване, то буду знати — правда.

...Триста дев'яносто дев'ять... Тимошева заболочена рука мимоволі стиснула тремтячі пальці Капшучки.

— Чи тобі не холодно, синку, чи не змок? Не простудися мені, як отоді, парубчаком, коли попав під грозу, йдучи із Савчиних хуторів із досвітків... Дивися, Іванку, дуже дивися, бо ти ж машиною їдиш. Обминай людей подалі, коли Підкову везеш. Цими машинами тільки за смертю гонитися...

Ївга не чула саму себе і тому кричала, аж школярі з вінками оглядалися, коли не грав оркестр.

Від її слів, від її помилки Тиміш раптом відчув: він живе. Чує старезну Капшучку, його ноги йдуть по заболоченому асфальту, його правиця підтримує Ївгу, попереду й позаду ідуть люди.

Перестав рахувати кроки, бо збився з рахунку, відчувши, що це він, Тиміш Гонта. Вбивця Сянька Барвінського, але — він.

— Тимоше! Ану не дурій мені! Бабу Ївгу й піонери поведуть, іди понеси Сянька. Товариша ж ховаеш! Давай мені бабу Ївгу. Зміни хлопців біля домовини. І щоб на цвинтарі попрощався, як усі, бо я тобі дам і гаплик, і пельку!

Тиміш уперше відірвав очі від землі й побачив біля себе Підкову.

6

Мітинг біля ями був довгий, бо після кожного виступу Віра падала на груди Сянькові, обіймала його й непритомніла. Діти та родичі намагалися відтягнути її від домовини, але здерев'янілі Вірині руки не відпускали його, і Сянько кілька разів піднімався з труни, й у натовпі чувся глухий стогін та пронизливий жіночий плач.

— Коли вмирає людина — завжди сумно. Коли вмирає хороша людина — це горе. Коли передчасно гине людина — велике горе. Загибель доброї й чесною людини — горе для всього людства. Ми всі недогледіли тебе, Олександр Семеновичу. Вина за твою смерть лежить на всіх нас. Ми збідніли в цьому світі на одну добру людину, а тому кожен з нас сам мусить стати добрішим на доброту Олександра Барвінського... — Учитель історії Мусій Федотович Дзиндра говорив повільно, з великими паузами, бо намагався зазирнути в очі кожному, до кого міг дотягнутися поглядом. Сам відчував, що каже трохи складно, більше для розуму, а не для серця, але ці слова для нього зараз, над труною Сянька, здавалися дуже важливими. Особливо для Сянька та для Тимоша. Однак багато очей відповідали йому: авжеж, винні, трішки, але — винні. На його круглих випнутих уперед монгольських вилицях нервово гуляли жовна, але душею владала тиха, перечулена слов'янщина. Він довго мовчав, а потім сказав дуже просте і звичне слово: — Прощай... — Однак це слово аж трусонуло ним, а серце з такою силою жбурнуло кров у жили, що Мусій Федотович жалібно, по-дитячому заскімлив і, вже заливаючись сльозами, доказав: — Дорогий наш товаришу. Ти пішов з дому збирати буряк і — не повернувся. Ти не загинув, ти просто не повернувся з поля. Доки живемо — будемо чекати тебе. Гагарін був сином неба і загинув у небі, ти був сином нашого сарматського степу, хліба й подільського цукру і загинув у степу за дрібку солоду для людей... — Дзиндра захлинав-

ся від ревного плачу, і його останні слова почули лише ті, що стояли над ямою: — Живим... цукор... хай нагадає про... Олександра Барвінського...

Сашко Тур підстеріг, коли Віра відпустила Сянька й заходилася поправляти червону китайку на його грудях, мокрий комірць сорочки (краї його закотилися й стриміли догори, а краватка з'їхала убік), погаслу свічку в холодних руках, — підстеріг і силоміць одірвав її від домовини, щоб грабарі закрили віко. Віра геть знемоглася, якимось аж надто покійно підвелась і сказала:

— Діти, хоч ви не дайте, щоб тата поховали...

Впала важка тиша, в якій лише чулося схлипування людей та шамотіння млявого осіннього дощу на одязі городищенців.

— Що ж ти накоїв, дурню?! Як мені тепер жити без тебе?!

Навіть малий Мартин Богданчик здивовано глянув на дуже високого дядька, який меле зерно на вареники, — Миколу Подорожнього. Йдучи за домовиною, мельник так горбився, що його й не помічав ніхто. Зараз він випростався на весь свій височезний зріст, щоб звисока докричатися до товариша. Лише вони із Сяньком знали, що для них означає оте образливе слово. Вживали його тоді, коли один задумував зробити щось пусте, помилкове (перебудовувати хату, бо мода стала на два поверхи; у сварку, під гарячу руку — розлучитися з дружиною; не лікуватися, коли хвороба валить із ніг). Другий переконував, умовляв, шпетив. І вже коли ніщо не зупиняло товариша — тоді й випускалося, щоб не почули навіть їхні жінки: «дурню квітучий». Здавалося, посварилися назавжди, клятіших ворогів за них уже не буде. Розходилися не попрощавшись. «Дурень квітучий» починав каятися і на півдорозі наздоганяв ображеного «розумака» (той давно б уже міг бути дома, та не спішив, оглядався, чи не доганяють), і вони гучно, сплескуючи руками, мирилися. Довготелесий Подорожній підхоплював на руки Барвінського, щоб поцілувати.

Ніхто з присутніх цього не знав, і люди ошелешено зашепотілися: де ж таке видано й чувано? Чемний, балакучо приязний Микола Подорожній отак образив небіжчика! Якби Сянько не мертвий — ой, що би було тут?!

Подорожній розштовхав людей, став на коліна біля труни і знову:

— Ду-у-урню! Я ж тобі казав: сиди в конторі! Сиди, якщо не хочеш свою виразку лікувати! За мішок буряків — таке життя віддати!

Незграбно поцілував Сянькове чоло і складені на грудях руки.

Щоб зам'яти ці недоречні слова (бо всі говорили, що Барвінський героїчно загинув, рятуючи колгоспний буряк), Сергій Монарх скомандував оркестрантам грати.

Тиміш стояв віддалік, під старою, репнутою у стовбурі акацією. Увесь він із болісною цікавістю чекав: звинувачуватимуть його чи ні? І коли не почув про себе й згадки — зітхнув і, щоб не впасти, зіперся спиною на акацію, що росла в узголів'ї старої могили.

Та зачувши крик Миколи Подорожнього, отерп: зараз! Цей відомстить і за Сянька, і за сварку в млині, і за те, що буваю в Круця, який написав на нього листа в райком. Зараз!

Але й Микола проминув його. Сянька звинуватив у всьому, що сталося.

Заграв оркестр, заметушилися чоловіки, накриваючи домовину віком, хрипло верескнула Віра, пронизливо закричав Лаврін:

— Тату! Куди ж ви?!

Тиміш обняв слизьку акацію, вперся в неї гарячим чолом.

Прости, Сяньочку! Скоро я прийду до тебе туди. Не довго й чекатимеш. А зараз — прости. Бач, як тебе ховають, а до мене чи й прийде хтось, Сяню?

Голосно вдарили молотки, збили музикантів із ритму похоронного маршу, і оркестр непомітно змовк.

Віко намокло на дощі, й довгі шалівкові цвяшки під ударами молотка гнулися. Ілля Капітан — технік по штучному осіменінню колгоспної худоби, який підробляв на трунарстві, нервував, що цвяшки не йшли у дерево. Він уже викинув три зігнутих «калічки», замахнувся на четвертий цвяшок, вдарив з усієї сили молотком і — застогнав. Посинілий ніготь великого пальця з'їхав убік. Молоток упав на землю.

Іван Капшук розштовхав жінок, віддав Мусієві Дзіндрі свого кашкета, перестрибнув через яму й заходився забивати віко. Цвяхи лізли в дерево неохоче, але — лізли. З-під зім'ятого в машині піджака виглядала висіпана сорочка. Коли він нагинався над труною, його спина світила голим, незасмаглим тілом і парувала під дощем.

Кожен удар Іванового молотка віддавався Вірі у скронях.

Вісім... дев'ять... то по тобі, Тимоше, стріляють, десять-дванадцять — усе по тобі, Тимоше. Вісімдесят другий рік — по тобі... То твою домовину, Тимоше... п'ятнадцять...

Засилили два широких гноти під труну. Напружилися руки, натягнулися гноти. Гойднулася домовина над ямою, повільно, перехиливаючись з боку на бік, пішла в яму з калужкою дошової води на дні.

Гурт заворушився, зашелестів целофаном і плащами.

— Не дурій, Тимоше! Іди кинь пригірщ землі. Легше буде йому нас на грудях тримати... — прошепотів Підкова й навіть підштовхнув Тимоша в плече. На сліпучій від дощу Маркіяновій лисині тримався листок Сянькового винограду.

Тиміш підійшов до ями (йому здавалося, що люди перед ним розступаються, щоб не торкнутися його ліктя, тільки здавалося чи, може, так і було?), викопана земля розмокла, її змісили багатьма ногами — болото, а не земля.

Прости мені, Сяню. Скоро стрінемося. То нещасливий рік усе винен. Недовго мені й мучитися тутка... Земля тобі пухом...

Розкрив жменю, але мокра земля не висипалася. Липкий глей тримався за його пальці. Тиміш рвучко трусонув рукою, послизнувся, встиг ухопитися п'ястуками за купину глею і вже сунувся до Сянька.

Та Підкова встиг викинути вперед маленьку суху руку й ухопити Гонту за рукав плаща. Мабуть, Тимко потягнув би за собою й Маркіяна, але підспіли Дзиндра з Подорожнім і витягнули їх.

Загупотіло грудомаччя в труну, боязко зашепотіли люди в натовпі: поганий знак, ой поганий, Сянько кличе до себе Тимоша.

Ще раз скрикнула й коротко проголосила Віра, діти взяли її під руки й повели до Підковиної машини.

— Я й сам не знаю, гаплик за петельку, Тимоше! Може, поїдь поки до дітей. Хай Городища переплачуть і переговорять. На поминки не йди. Не муч себе та інших... — Підкова довго накладав на голову пом'ятого бриля. Мокрий листочок Сянькового винограду з'їхав йому на чоло.

Останні городищенці розходилися з цвинтаря, і пташки знову поверталися на цвинтарні дерева.

Надила їх доспіла калина в кетягах.

Тиміш прийшов у свою лісову хату за північ, бо двічі повертався до Сянькової могили. Перший раз — переконався, що Сянько таки помер і його поховали. Другий — попроситися, щоб ніхто не мішав.

Хотів повернутися й третій раз, але не знав, для чого, тому не помітив, як ноги самі довели його до лісової хатини.

Із зеленавого слоїка випив спирту, настоящего на калгані. Більше пролив через нижню губу під комір грубого светра та баевої сорочки. Таки пролив, бо відчув тепло спирту не в грудях, а на тілі. Світла не вмикав, бо Гнатові дочки зняли собі вимикача — треба стулювати оголені дротики. Руки тремтять — може вдарити або й убити.

А може, Тимоше, хай уб'є — діти зберуться на похорон і вузли твої одним махом, і — вільний від усього на світі. Е-ге, Тимоше, скажуть: винен був, того й руки на себе наклав. Чи й піде хтось за домовиною. Раз-другий пом'януть — і забудуть. Купи, Тимоше, вимикача, сорок сім копійок у торговому центрі. Сорок сім... Було б тобі, Тимоше, у той день, коли ото із Сяньком... коли з його голови злетів червоний шолом... коли від вагової бігла Марта й махала багатьма руками... в ту мить, Тимоше, краще б ти у торговому центрі купував за сорок і сім копійок вимикача...

Його знудило. Пригірклий запах калгану масною хвилею підступав до горла, перегатив подих. Сухі Тимошеві очі засльозилися.

Перечепившись за дубовий кадібєць із водою, він встиг вискочити на ганок і перехилився через бильця. Злетів і відкотився під куш бузку шестиклиновий кашкет бердичівського пошиву. Тимошеве нутро напружувалося й виштовхувало із себе рештки спирту та борщу, з'їденого ще вчора вранці в Елі Губи.

Полегшало. Перевів подих, утер долонею колючу бороду, й нудота підступилася знову.

Напружувався з усієї сили, але нутро було порожнім, лиш дві сльози вийшли з очей, і коли Тиміш перехилився через бильця ганку, сльози потекли йому на чоло й загубилися в сивих кучерях.

А Сянько вже там, Тимоше, там...

Мокнув кашкет на опалому листі під ринвою, бігла вода через вінця старої діжки.

Посадять мене, Сяньку, і цього я не переживу. Якби ти міг встати, то б сказав на суді: Тиміш не винен. Якби ти лиш міг встати. Де там! Лежиш. Упав біля «кума» й не встанеш.

Тиміш подумав, що, мабуть, і сам не встане з цих холодних билець ганку. Кров стекла в голову, мозок поволі чамрів, у вухах пронизливо дзвеніло — ось-ось перейде межу, і — безвість. Єдине, що назавжди, це — смерть...

По здерев'янілих руках, якими він тримався за мокрі билеця ганку, сновигали мурахи, але Тиміш не чув своїх рук, то не чув і мурах. А вони вже налазили в халяви гумових чобіт, заповзали під светр, бо надило тепло.

Ой, Тимоше, Тимоше, чи ж варто було розпочинати це довге твоє життя, щоб отак безславно його закінчувати? Христю взяла блискавка, знала Христа, що я її опоряджу, поховаю, поставлю хреста, посаджу калину і мальви... Померла, а ти, Тимоше, мучся на Сарматському горбі. Христа б не пустила мене до «кума». Якби й побив її — не пустила... Христі й Сянькові добре, а ти мучся, Тимоше, суд... табір... вартові... аж поки не винесуть на казенний цвинтар, якщо Устим не забере тіло в Городища. Господи, Тимоше, як довго чекати! Довше, як уже прожив...

Тоскно шамотів ліс під осіннім дощем, не зітхав, а схлипував од подуву вітру. Плюскали в мокру траву жолуді, грушки-гнилиці та відмерлі гілячки, що з весни не зазеленіли.

«Запорожець» підсліпувато вткнувся носом у репаного дуба посеред двору, по його даху стріляли жолуді й губили свої мокрі тубетейки. Через краї Тимошевого кашкета під ринвою текла вода, і шестиклинку зносило в калюжу. Тиміш те бачив, але руки були зайняті, тримався за поручні ганку.

Вітер файдав мокрим рушником на Гнатовому хресті за альтанкою. Бив когось по обличчі тим рушником. Кого? Темно, не розгледиш. Може, тебе, Тимоше? Не болить. Значить заслужив!

Кілька мурах, довго длубаючись у вовні светра, таки переповзли на теплу Тимошеву шию. Дві заплуталися в сивій бороді, а одна дісталася аж до правого ока. Тиміш відчув: мураха! Не встиг померти, а воно, стерво, принохується!

Спрожого відпустив руки, щоб зігнати з лица мураху. Не втримав рівновагу, зсунувся через билеця в мокру траву. Вдарився простреленою під Яссами й переламаною біля трактора правою ногою. Скімлила гомілка, але терпіти

можна. Зігнав з вилиці мурашку і вткнувся лицем у м'яку, холодну траву.

Марта Гусляр не могла в п'їтми знайти внутрішню ручку «Запорожця», щоб вискочити з машини. Хапливо обмацала дверцята — нема. А щойно ж був маленький, блискучий гаплик. Тримала на ньому пальці, стежачи за дядьком Тимошем. А коли він упав на землю — відпустила. Марта рвучко повернулася всім тілом до дверцят, щоб обіруч шукати замок, і «Запорожець» відчинився сам — кишенею куртки зачепилася за горбату відмичку. Мацнула, чи не розшабатала кишеню. Обійшлося.

Вискочила з машини, посковзнулася на жолудях, але не впала, тільки коротко стрельнуло щось у попереку. Байду-же, пройде. Ляскаючи широкими халявами низьких червоних гумачів, перебігла галявину й стала над Тимошем:

— Ану, дядьку Тимоше, не дурійте! Отакої! Випили, не закусивши, а тепірко валяєтесь. Розвести було спирт, а ви — вогню на голодну кишку...

Вона потермосила Тимоша за плечі, і він звівся на лікті. Живий! Дістала з калюжі шестиклинку, вилила з неї воду, викрутила (картонний козирок розкис і збився в гульомаху), вдарила кілька разів об коліно, щоб розправити кашкет, натягнула Тимошеві на голову.

Чоботи... червоні.. як Сяньків шолом. Зараз Марта побіжить від вагової, кричатиме...

— Дядьку Тимоше, не валяйтеся в болоті! Ходімте до хати, дядьку. Простудитесь до лихої години.

Марта прибігла до мене...

— А Сянько не простудиться, Марто?

— Вже ні, дядьку...

Марта підсилила йому під груди свої руки й стала зводити дядька на коліно. Він не опирався. Винувато корився її рукам, слухняно постогнував, мовляв: я — живий, то — так... Вставай, Тимоше, вставай, ой Тимоше-Тимоше...

Вперся гострими коліньми в траву, випростався. Застояна кров шпаркенько побігла по затерплих жилах. Потеплішало, і він коліньми відчув, що трава й земля холодні.

Побачив: надворі дощ і ніч. А перед ним — Марта Гусляр. Не кричить, не кидається на нього з кулаками...

— Відпочиньте, дядьку, і станемо на ноги.

— Не зможу, дівко...

— Така дівка, як ви в Сяньковій смерті винні. Не дурійте, гайда будемо вставати.

Вона взяла Тимоша попід пахви й з подивом відчула: дядько дуже легенький. Два Богданчики, не більше. При-

сіла, напружено перевела подих. Підхопила Тимоша на руки. Хруснули коліна, й шпигнуло болем у попереку. Голосно видихнула: таки важчий, як два Богданчики. Зо чотири буде. Міцно ставила ноги, щоб не послизнутися, несла.

Спершу на ганок. Приперлася до одвірка, відпочила. Ой, Тимоше, Тимоше, дожився. Марта тебе на руках несе...

Ледве намацала в сінешній п'їтмі двері, ногою відчинила їх. Зачепилася за крісло, але Тимоша не впустила. Розгледіла вікна, стіл, ліжко. Тяжкий дядько, дуже тяжкий — лантух буряків.

Положила на ліжко. Не могла висмикнути з-під нього рук. Сіпнула ще раз. Він кольнув її щоку дротяною бородою. Мокрою і холодною. Сіпонулася з усієї сили. Нарешті визволилась!

— Отако-го, дядьку Тимоше. Тутки можете лежати. Де ваше світло вмикається?

— Нема, дівко...

— Так би й сказали. А то — роздівкалися. Піч вам запалю... Літом ще молодичь оком пасли, а на осінь — до ліжка дійти не можете. Нема на вас тітки Христі...

Марта притьмом вискочила надвір, вибрала на затиллі хати сухіших полін (під самим піддашшям — зовсім сухі, дощ не забиває). Сторожко прислухалася до поскиглювання вітру в мокрому лісі — наче Богданчик плаче спросоння, особливо тоді, коли вітер іде по верхів'ях, — Богданчик плаче серед ночі й шукає маму. Марта мало не кинулася в ліс на той плач, прислухалася ще раз: вітер схлипує в пагіллі дерев. От лишечко! Ще три роки тому я б і не почула нічого, бо не було Богданчика. Гарячковита млість обдала Мартину душу, й вона уявила, як Ярослава з Богданом роздягають до сну її Богданчика, як переодягають його в білу нічну льолю, як напередими розповідають йому казку (Марта веліла: не засне без довгої казки із щасливим закінченням! Та дивіться, щоби в казці не було тата...) Вже, либонь, спить. Така пізнота і дощ. І день який довгий і страшний на дитяче серце. Заснув. Ярослава не встигла й казочку докінчити. Спить і солодко сплямкує губами — чотирнадцять місяців годувала груддю. Ще б могла — не схотів. Зо три тижні вату в ліфчик підмощувала, молоко на блузку проступало. Марта обіруч стиснула під курткою груди, стиха зойкнула й заходилася набирати дров. Сама незчулася, як міцно притискала дубові поліняки до грудей.

Тихо зайшла до хати, обережно склала дрова біля печі.

Тиміш почув, як скрипнули сінешні двері, але прокинутися вже не мав сили. Перевернувся на бік, обняв правою рукою Сянька. Заспокоївся і міцно заснув.

8

Нарешті! — ось уже кілька днів повторював наймолодший Тимошів син Устим, пілот сільськогосподарської авіації. Нарешті! — казав собі і вказівним пальцем правиці підбивав над чолом козирок форменого картуза, на дашку якого проступало сухе тім'ячко: зайдеш із дощу до теплої тітчиної хати — найшвидше кашкет висихає на тім'ячку. Ось і зараз — вже сухий на тому місці. Невже голова така гаряча від... Нарешті! Стільки чекав, не вірив, що воно станеться. Нарешті! Не тільки мене люблять, а й сам... Мало й не забув уже: як це — любити.

Устим нипав по великій тітчиній кімнаті, захарашеній двома скрипучими диванами, великою шафою із дзеркалом на всі двері (тітка називає «трумо»), ліжком з високими подушками, лакованим столом (тітка каже «нікельований»), сервантом, кріслами, килимами на кожній стіні, сейфом кольорового телевізора (господиня по вечорах дивиться у своїй кімнатині чорно-білий, а цей для гостей, колгосп подарував, як ішла на пенсію). Нарешті! Попався сам. На... сімнадцятій. Цікаво, якби Софійка довідалася, що вона в нього — сімнадцята? Сказала б: ну й судьба в мене, перший мій мужчина був красивим покидьком, а другий — брехунчик і хвалько. Я не деградує, Устиме? А колись вона таки запитає серйозно. Скажу правду, і вона не повірить.

А так просто і легко все почалося.

Прилетіли з хлопцями із «дірки». Два тижні віяли над полями провінційного райончика суперфосфатом, жили в бригадному селі, під боком якого був природний аеродром. Жодної путньої дівки в бригаді, на районні танці грузовиком один раз їздили, бо літаком під райцентром ніде сісти. Устим знічев'я навіть позалицявся до продавщиці бригадної лавки (носата, але губи соковиті й очі з туманцем, як на таку його хутірську самоту — можна), навіть ожило вже щось таке... ну, тепле в тумані її очей, але як вийшла з-за прилавка — Устим зняковів. Під ліву ногу молодиця підмощувала черевик на високому каблуку, а права — без

каблука зовсім. Але майже не шкутильгала. Добре, що хлопці не бачили, було б сміхів надовго.

Прилетіли до Вінниці — і притьмом наздоганяти цивілізацію. Півдня проохкали, прореготали в сауні, посікли один на одному березові віники, видудлили по десять пляшок пива — благодать. Дійти б до першого телефону-автомата (двокопійчаними монетами запасся ще в бригадному селі), дістати давно не вживаний записничок і — котра швидше озветься або котра швидше прибіжить у гуртожиток пілотів. Добре, що на вивісці гуртожитку немає отого «сільгоспавіація». Просто і зрозуміло: гуртожиток пілотів.

Устим знав, що зараз товариші йому заздять, хай тихо, нелюто, а заздять його парубоцькому зухвальству, невичерпному артистизму в поводженні з жінками, умінню знайомитися з ними винахідливо й легко. Одна розвідниця в їхній компанії так і сказала: з Устима ніколи не буде чоловіка, він — вроджений коханець, із розвиненим і відточеним талантом коханець, більшого від нього й не вимагайте.

Ось зараз він зайде в телефонну будку, вкине монету, розгорне записник на будь-якій сторінці... І хлопці почнуть улесливо нашіптувати: запитай, мо', в неї є подруги, Устиме?

Обличчя стане натхненним, врода його проступить з усієї сили. Хлопців буде знову приголомшувати те, що Устим не вдаватиметься до дешевих компліментів, не гратиме за коханого, не принижуватиметься. Він казатиме правду, але казатиме її так лукаво й багатозначно, що... ану його к бісу, цього вродливого жартуна, мені з ним добре, у відповідь на його дотепи я можу казати правду. А комусь же її хочеться сказати. І не тільки по телефону. Іду. Де ти мене чекатимеш? Де, літуне безсердечний, Ален Делон із неба? А він ще й запитує: через скільки будеш? Через дві години? Пізно. Через дві години я маю зустрітися з кращою (стрункаша, молодша і добріша за тебе!).

Ну й противнющий же ти, Устиме, я прийду через годину, але прийду тільки для того, щоб сказати це тобі в очі. Гарні, але — претротивнющі. Все. Я вдягаюся.

Устим уже навіть пробіг у думках цей можливий варіант розмови, уже добував з кишені монети, уже...

Як назустріч їм вийшла ВОНА.

Ішла, несучи на піднятій руці великий білошкірий кавун. Такий великий, що біля нього її обличчя було майже дитячим. Вона, либонь, знала, що стрічні чоловіки озира-

ються їй услід, і тому намагалася не зустрічатися з їхніми поглядами. Дивилася собі під ноги та іноді позиркувала на кавун.

Устим не помітив, як із його жмені випало кілька монет і покотилися вниз по вулиці Коцюбинського.

— Мамцю рідна! Я в небі чи на землі? — Перший Устимів пілот Ігор на більший вияв свого захоплення просто не здатний. «Мамо рідна!» в його устах — побачив щось рідкісне. А тут маеш, випалив аж таке.

Правда, й Устим розгубився. І це, либонь, одразу помітили хлопці. Він озлився на себе за те, що помітили його хвилиenne сум'яття.

Вона ішла. Зупинилася.

Переклала кавун в іншу руку.

Граційним порухом голови поправила біле сипке волосся, притулилася щокою до кавуна і повільно пішла знову.

Була ще далеченько, іноді її застували розімлілі від спеки опасисті жінки, які несли за ноги обскубаних довгоногих бройлерів (у наріжному гастрономі дають, бо й чолові'яга якийсь поніс), але Устим весь час її бачив. Усю одразу.

І гінку, високу шию, що плавно витікала з пліч...

І високі, напружені груди під розстібнутим на два гудзики джинсовим платтям із фірмовою «лейбочкою»...

І тонку (кришталева чарочка з антикварного магазину, ніхто й не одважиться випити з неї, рука тремтить, щоб не розбити!) талію, окреслену шкіряним паском...

І тендітну осмагу легких (ходити їм — свято!) ніг, з тихою грою м'язів у литках, із золотавими місяцями колін...

І довгі — п'ять лагідних променів вечірнього сонця — пальці на зелено-білій щоці кавуна...

І крапельку поту над м'яко викоченими, ледь розтуленими устами.

Все це він встиг побачити своїм шпарким, ба, навіть непристойно уважним оком. Але ж хлопці помітили, що він, Устим, розгубився, вгледівши цю писанку, яка знає собі ціну. Як би ту ціну не завищувала — не помиляється.

— Оце лялька! В єдиному примірнику, — це Ігор.

— Все, що ти мав, Устиме, досі — ширвжиток, — це вже механік Анатоль, який весь вечір зважуватиметься, щоб підійти до дівчини, так і не підійде. А коли залишиться ні з чим, зозла вигадуватиме їй якийсь брутальний гандж. Вип'є чарку й проситиме Устима: познайом, тобі ж це легко...

— Ящик кон'яку! Ящик! Якщо познайомишся і підведеш до нас! — це Ігор. Скупенький, а бач, як понесло його.

Очі в неї блакитні... на півобличчя очі. Отут природа потрудилася. До нігтів. Хоч би якась вада...

— Що там твій коньяк! Устиме! — Анатоль зараз переїде на «форсаж», щоб оглушити Ігоря. В таких ситуаціях його азарт не має рівних. То що пропонуєш, Анатолію? — Усти... віддаю тобі на рік свого «Жигуля». А якщо приведеш в гуртожиток... на всю ніч... два роки маєш мого «Жигуля». Два роки — твій. Куди хо' їдь. Але щоб я повірив: усе в тебе з нею було!

Анатоль знав: «Жигулем» він не ризикує.

Устим знав: Анатоль слова дотримує, хоч батько подарував йому машину лише два місяці тому. Дотримує, хоч і явно погарячкував зараз. Але... не програє.

Вона вже за кілька кроків. Господи, які очі. А тіло яке! Персик!

Устим випустив на обличчя свою винувато-іронічну (як хочеш, так і читай її) усмішку, завченим рухом обтягнув кремову сорочку під тіснуватими на нього джинсами і, лїнькувато переступаючи з ноги на ногу, пішов їй назустріч.

Спокійно торкнулася поглядом Устимового обличчя і байдуже опустила очі.

Я ж так і знав: машина — моя, втішився Анатоль.

Тим краще. Устим додзвониться в якийсь жіночий гуртожиток. А в кімнаті — подруги. Не знайдеться дві (крім Устимової, тому завжди знайдеться!) — Анатолію не треба, буде страждати і думати про свою ранню лисину та прищі на лиці, подумав Ігор.

— Дівчино, ви давно знаєте, що дуже красива... Я вам цього не кажу... — Устим опускає руки з пояса, і це ще більше додає йому нерішучості й винуватого лукавства. Весь він якийсь розгублено безпомічний. Пожаліти хочеться, якби не усмішка. — Он отой лисий товариш дарує мені «Жигулі», якщо ви переночуєте зі мною. Уявляєте, ми з вами матимемо машину... — І так лагідно усміхається, наче дякує їй за те, що погодилася.

Дівчина спокійно перекочує кавун на ліву руку, а правою щосили б'є Устима по лиці.

Либонь, вона аж тепер злякалася: їх троє! На вулиці! У чужому місті! Незнайомого хлопця вдарила в обличчя!

Кавун скотився з її руки й репнув на асфальті, забризкавши юшкою Устимові джинси.

Вона зіщулилася, чекаючи неминучого удару. Готова до нього. Заслужила. Було обійти його, хай собі верзе, а я не чула. Аж троє їх. Оце мама втішиться, як приїду побита. Чого ж не б'є? Хай би швидше сталося.

Вона підвела очі, побачила його усмішку і зрозуміла: не вдарить.

Отямилася, аж коли відійшла на безпечну відстань, можна втікати, якщо надумає... Оце вступила нарешті з третьої спроби до медінституту, й мене привітали вінничани...

Мимохіть зупинилася й оглянулась.

Нахаба так і стояв біля розбитого кавуна й винувато всміхався.

Молодий, красивий, аж очі терпнуть, а вже — хам. Таке пропонувати. А може... мені вчулося? Хіба таке може вчутися? Та ще й уперше в житті. Я йому ляпаса, а він усміхається. Незлобиво. Підійшов би, допоміг нести кавуна, могли б і познайомитися, бо таки ж гарний і, мабуть... добрий. Усмішка дитяча. Невже з його уст зійшла ота мерзота? Не може бути, щоб із його. Ну просто очмана якась... Але ж рука моя й досі пашисть від ляпаса. Таки вдарила. Може, вибачення попросити? Мені ж у Вінниці тепер жити. Нікуди й не вийдеш, як отак починати: по лиці першого стрічного!

Він ішов до неї й усміхався, ніс над головою половинку кавуна. Може, тікати? Якби хотів ударити — я ж стояла біля нього...

Одійшла кілька кроків і стала: хай уже буде, що має бути.

— А ви — молодець! Отак усяку вінницьку наволоч і треба вчити. Найгірше, що ви могли знати про мене, вже знаєте. А тепер знайдіть щось хороше і вважайте, що я перед вами — як на долоні. Звуть мене Устимом, і я прошу у вас пробачення...

— Оце знайомство. Сама собі не вірю...

— Крім усього, я ще винен вам кавуна. Онде продають, біля ятки...

Софія лише тепер зрозуміла, що все отак блискавично пережите нею за ці хвилини, уже скінчилося. Від цієї думки усміхнулась. І, не знати чому, пішла за Устимом до ятки з кавунами...

Тоді він повернувся в гуртожиток зараня, блазнював перед товаришами, домагався в Ігоря програного коньяку, страхав Анатоля, щоб через тиждень «Жигуль» стояв під гуртожитком із дорученням на два роки, гортав свій записник з дівочими телефонами, але видзвонювання чомусь відклав на завтра.

Вони зустрілися ще двічі, і Софія поїхала в село за пожитками. Устим провів її на автобус і того ж вечора загу-

ляв. Горойжився перед хлопцями: бачите, а ви думали, що Устим уже скис і пішов на посадку. Ми ще політаємо.

Його знайома із швейної фабрики охоче привела своїх подруг, які аж мліли біля «льотчиків», пирскали в кулак від сороміцьких Устимових анекдотів та його ж таки парубоцьких походеньок, в які він тепер зумисне домішував цинізму. Може, й не вірили, але подобалось: от уже веселун. Легко з ним. І просто.

У своєму бажанні сподобатися навіть подругам його знайомої він десь перебрив міру, дівчата пересварилися між собою. Поки Ігор з Анатолем намагалися їх помирити, всі три швей згадали, що вдосвіта їм на першу зміну і тому мусять іти додому.

Шість каблучків процокотіли по сходах, по сонній вулиці. Вискнули гальма. Пауза. Хряснули дверцята. Ревнув мотор...

Через кілька днів Устим так забанував за Софією, що потайки від Ігоря взяв їхнього «кукурудзника» й полетів за нею до Ямполья. Покружеляв над містечком, помахав крилами і сів на районному аеродромчику.

Знав, що вона живе неподалік порома через Дністер, і тому знайшов її будинок дуже швидко. Софії дома не було — дошивала в модистки плаття «на Вінницю». Так пояснила мама — гожа сорокарічна молодиця, з якої нестримно бурхала радість: ая, ая, таки вступила Софія, сама вступила, без знайомства, повірте, зараз вона прийде, бо у нас сьогодні провожанка, завтра Софійка вже їде вчитися...

Устим відчув: сподобався матері, навіть хотіла бігти по Софію, гамірно метушилася, яюсь геть по-родинному попросила не змушувати батька пити на провожанці, бо як вип'є — дуріє... так він хороший, але казиться від чарки, то нащо в такий вечір, коли Софійка вступила... без хабара, сама, за третім разом, але — сама... Батько поїхав мотоциклом у Молдавію по випивку та по ковбасу. Щось гається, а ще гній із двору не вивіз, гості почнуть збиратися, а гній не вивезено.

Устим побачив у гаражі старі чоловічі штани й сорочку, хуленько перевдягнувся і став тачкою вивозити гній на город.

Так його й застала Софія, зайшовши у двір у новому платті.

Здивовано зойкнула. Побігла до нього. Розгублено зупинилася, знаючи, що мама все те бачить. Хай що буде! Обняла вологими від спеки руками.

Устим не випустив ні вил, ні тачки. Зайнятий. Ще матиме час...

На провожанці він не сів біля Софії, хоч усі багатозначно поступалися йому місцем. Сів біля батька. Як тільки той тягнувся до чарки, зненацька щось запитував у нього або ж говорив сам.

Сидів навпроти Софії, весь час бачив її: усмішку, очі, блакитний погляд, летючі лінії шиї, граційні рухи рук, грудей. Ніхто з оцих піджмелених родичів, либонь, не розуміє, яке диво подарувала йому їхня родина.

Вперше отут Устим відчув, що він зовсім негарний. Незграбно їсть, не знає, куди сховати свої обсіпані білим (вигорів на літньому сонці) пушком руки, що в нього нерівні зуби й завеликий (від батька Тимоша) борлак на жилавій шиї... А ще кілька днів тому, при трьох швеях, які перед побаченням відсиділи чергу в перукарні, він здавався собі красенем. Нарешті! Догрався!

Саме тоді Устим уперше сказав собі: нарешті!

Батько тримався до останку, хоч Устим уже й не мав що його запитувати. Софія зрозуміла, що тато не накоїть дурощів, поки біля нього Устим. Кілька її поглядів обдали Устима такою солодкою хвилиєю вдячності, що до нього повернулася впевненість у собі: не такий уже він нікудишній...

Провели гостей за ворота, стали прибирати зі столу. Батько вносив пляшки з недопитим коньяком до льоху. Коли виніс останні — повернувся п'яним.

Софія зблідла й зашепотілася з мамою.

— А ти хто тут такий? Біля моєї Софії слину пускаєш? — запитав батько. — Отакі жевжики і зведуть її з ума... Хоч випити вмієш? Лього-о-тчик...

— То він жартує, жартує, Устиме... Така фантазія в нього буває. Ось зараз я вам наллю — та випийте удвох... — Мама заметушилась й хутенько принесла дві налиті чарки.

— Випийте... Тобі, чоловіче, ось цю, а вам, Устиме, цюю.

Батько жадібно вихилив чарку, і Софія шепнула Устимові: засне, мама йому люміналу підсипала, спатиме...

— Ідіть собі погуляйте, діти. Я тут сама...

Софія взяла рушники, купальник, стару байкову ковдру (мама вклала батька, то не бачила). Через виноградник, через сад, через капусту, між копичками сіна — вийшли до Дністра.

— Я дякую тобі за батька, — сказала Софія й гаряче поцілувала Устима в щоку.

Дністер тремтів у місячному сяйві, під протилежним крутим берегом гулко зітхала вода і скипала піна. Україн-

ський берег був пологіший, з рінню та піском, із витолоченою за літо ковилою та маленьким рибальським містком.

Софія таки трішки захмеліла, і це додавало їй якоїсь тихої, але впертої відваги.

— А знаєш, коли ти був найкрасивіший? Отам, біля гною, в татових штанях, а не в джинсах-дудочках на вулиці Коцюбинського... — розіслала ковдру, налила дві чарки.

— Мені піти й перевдягнутися у батькові штани? І привезти сюди тачку з кізяками?

— Давай вип'ємо за здоров'я Дністра.

— А люміналу ти мені не підсипала?

— Чари. Щоби піжонське паскудство з тебе вийшло. Щоб не вдавав із себе циніка.

— Інакше ми б не познайомилися.

— А ти знаєш: мабуть, таки ні. За цей місяць у Вінниці яких лестоців я не наслухалася. Навіть молодий фізик на вступних екзаменах не слухав мою відповідь, а безсоромно розглядав мене. І раптом на вулиці Коцюбинського з твоїх уст — така гидота...

Вони випили, і Софія одійшла в полинові зарослі перевдягатися в купальник.

Раніше б Устим не прогавив цього моменту, пішов би «допомагати», не звертав би уваги на удаваний дівочий вереск, шелоти, одмагання. Знав: це зближує більше, як кількадевні побачення (з поцілунками, обіймами, навіть із жагучою податливістю тіл). Та після сказаного на вулиці Коцюбинського йому було соромно Софії.

Він роздягнувся і сторч головою цибунов у воду. Вплив поодаль від берега і побачив, що його знесло за течією.

Дивився на її струнке тіло, відлите з місячного сяйва, й аж задихався. Ледве вибрався із стрімкої течії, намацав ногами піщане дно.

Софія обережно заходила в ріку, й Устимові здалося, що вода довкола неї бурштиново світиться до самого дна.

Вона підійшла до нього і стала.

— Ти поцілуєш мене сьогодні чи твої уста здатні лише на вуличну брутальність?

Устим пірнув і вплив на міліні, під самим берегом.

Софія пливла до середини ріки, і тіло її світилося під водою. Він бачив її з голови до пальчиків на ногах.

Ліг на простелену ковдру і жадібно вдихав запах Софіного тіла, яким пахнув її халат.

Вона покрадьки підпливла до берега, тихо вийшла з води, але він усе те чув. Підвівся й пішов їй назустріч. Вона

зметнула головою, щоб закинути на потилицю мокрі коси, — Устима обдало пахучими бризками.

— Ну от. Вважай, що ти виграв у свого товариша машину. Скажеш: провів ніч зі мною. Я підтверджу.

— Удар мене ще раз і не допікай більше за те...

Софія поцілувала його в гострий борлак на шиї і витерла мокрі уста об його щоку.

Устим здригнувся, підхопив її на руки і поніс у воду, яка здалася йому тепер гарячою.

Потім вони лежали на ковдрі. Пахло вільгістю нічної ріки, прим'ятим полином та ковилою. Устим відчував усе її полохке, напружене тіло, відчував, як м'якнуть під його устами її вперті, жагучі губи. Знав, що варто йому дати волю рукам, підігріти пристрастю цю звичну для нього гру, і станеться те, що має статися. Але він розняв свої обійми, ледве одірвався від її уст і сказав:

— Здрастуй, Софійко. Мене звать Устимом.

Вона усміхнулася тихо і вдячно. Сіла біля нього і поцілувала в плече.

— Устиме, врятуй мене. Я знаю, що дуже красива... Я боюся Вінниці. У моєму тихому Ямполі хлопці лякаються моєї краси, ніхто з них і не подумає щось таке. А у Вінниці я знемагаю від чоловічих очей. Вони роздягають мене. Я боюся себе самої... Врятуй мене. Закохай мене в себе так, щоб я більше нікого не бачила, бо буде зі мною біда, я знаю... Ти — мій порятунок. З мене може бути вірна і любляча дружина, та може бути, я зню себе, повір мені...

— Годі, Софіє! Скидай мокрий купальник і вдягайся в сухе. Можеш при мені. Прямо-таки кра-а-суня з провінційного містечка, шмаркачі ямпільські виходили на неї подивитися!

Софія знічено стояла перед ним, і Устим вправно скинув з неї купальник, надів халат, натягнув на себе штани й сорочку, став на коліна й обцілував її ноги від пальців до колін.

— Ходімо. Вдосвіта летимо до Вінниці. Вдосвіта, поки в батька не вийде ще люмінал. Міс Ямпіль, у вас дві години до відльоту персонального літака... з-під гербіцидів...

Коли вони приземлилися на сільгоспаеродромі у Вінниці, коли Устим заглушив мотор, із гучномовця почулося:

— Пілот Гонта! Пілот Гонта! Негайно зайдіть до команди.

Та Устим виніс Софіїні речі за ворота, дочекався таксі, розрахувався з таксистом за проїзд до гуртожитку медінституту і на прощання сказав Софії:

— Отже, будеш вірною і люблячою дружиною. Чоловік пішов страждати за самочинний політ до тебе...

Йому таки перепало від командира, хоча Ігор, побачивши на аеродромі Софію, взяв вина на себе: мовляв, дозволив до батька злітати.

А через годину їхній екіпаж летів у Гайсинський район удобрявати озимину.

— Домовляємося, хлопці, так: Анатоль їздить на своїх «Жигулях», Ігореві я ставлю ящик коньяку, що заступився перед начальством, а про Софію щоб не чув жодного дурного жарту.

І треба ж було спокуситися їм на це конюшинове поле. Голова колгоспу вихваляв: тверде, динамітом не висадиш. От і сидять ховрашки, вилиті з нір. Літачок по шини у воді, підійти до нього ніяк.

Устим додзвонився в гуртожиток медінституту — перший курс педіатрії поїхав на місяць у колгосп збирати буряки. Та ще й додав якийсь ехидний дипломантик: від першокурсників у колгоспі найбільше користі — перезнайомляться між собою...

Еге, перезнайомляться! Із його Софією!

Устим уявив, як увиваються довкола Софії джинсові хлопчики-однокурсники, як шпарять їй компліментики і бавляться в бувалих мужчин, а вона ж нікому не затопить у пику, бо — однокурсники, бо скандал на першому курсі. Чи ж зуміє воно, довірливе, правдиве й щире, дати їм усім одкоша?

Устима аж обпекло: він її любить. Як ніколи й нікого ще не любив.

9

Тимошева піч відсиріла, і Марта ледве розвела в ній вогонь. Холодні клубаки диму ще довго викочувалися в кімнату, а потім черинь прогрілася й вогонь повеселішав. На Мартині обличчя, руки і груди задихало тепло. Можна жити. Тепло, сухо...

Аж тепер вона усвідомила, що стоїть біля печі в хаті дядька Тимоша.

З тих пір, як не побачила його за поминальним столом, не думала про нього. Тільки оціпеніло й рішуче наказувала

собі: швидше! Віддай Богданчика Ярославі! Швидше! Накажи, як його вкласти спати! Хай Іван Капшук доведе мене хоч до лісу! Огинається? Підкова йому накаже! Швидше! Не хоче їхати в ліс Іван? Боїться загрузнути? Вертайся, пугало на колесах! Хочеш, щоби я просила? Не діждеш! Як тебе тільки Дід тримає? Звик... Вертайся, дійду сама! Швидше! Провалювалася в болотяні ковбані, двічі губила правий чобіт у болоті, подерла руки об кущ шипшини. Швидше! Темна галявина, «Запорожець» під дубом, сліпа хата...

Аж тепер злякалася: дощ, ніч, ліс — пуста. Сама. Богданчик у Ярославі... Де дядько Тиміш?

У хату зайти побоялася. Таке подумалося — очам холодно, і куртка на плечах шелепнула. В хату не піду, хоч би вовки заганяли мене.

Підійшла до «Запорожця». Мокрий і холодний. Упівока зазирнула: подушка, зіжмакана ковдра (спав там, на перевалці, біля «кума»), червоний шолом дядька Сянька на передньому сидінні. Мацнула дверцята — відчинені. Здригнулася. Хтось кашлянув у лісі.

Вскочила в машину. А куди ж сховаєшся? Замкнулася. Прилягла і торкнулася щокою Сянькового шолома, відсахнулася — моторошно.

Хтось вийшов на галявину. Стоїть. Жолуді дзьобають дах «Запорожця», вода дзюрить по склі — погано видно. Тихіше дихай, бо все чутно! Мо', хтось під лиху годину хоче вкрасти Тимошевого «Запорожця»? Таких нема в Городищах. Капшук одумався? Пішки не піде, бачила, як світилася його машина аж під Сарматським горбом...

О, чиркає сірником, прикурити хоче. Гаснуть сірники під дощем і вітром. Загорівся! Бликнув вогник у жмені.

Сива борідка, вуса підківкою... Дядько Тиміш! Добилися-таки додому!

Хотіла кинутися йому назустріч, але він уже пішов до хати...

Гарячий дим поліз у комин, куртка на Мартиних грудях запарувала. Аж тепер згадала, що набрала у правий чобіт багнюки. Роззулася, сіла в обтягнуте оксамитом вольтерівське крісло, поклала заболочену, посинілу ногу на теплий припічок навпроти вогню. Крадькома протягнулася, й тіло аж наче подовшало. З обличчя поволі зійшла напруга.

Тепло. Дядько Тиміш сплять. Постогнують, моторошно порипують зубами (на перевалці, біля «кума», хвасталися, що всі тридцять два зуби — власні, вистачило б і йому, й Підкові хліб жувати), але — сплять.

Болото на нозі обсихало, легенько зчавлювало шкіру. Коли ворушила пальцями, обсипалося на припічок.

Литку щось залоскотало. Мацнула пальцями — мурашка. Хотіла пожбурити в піч, вже й замахнулася, опустила руку, хай живе собі. Пустила в шпаринку між мостинами підлоги.

Дядько Тиміш скинулися, тонко хропнули й задрімали знову.

Богданчик уже спить... Губами прицямкує... Хоч би Ярослава не дозволила Богданові курити в хаті, де там — потурає йому в усьому, розбестить брата. Тре' з нею поговорити...

Облушила суху болотяну шкірку з ноги, надибала в миснику торбину з гречкою й поставила у піч банячок з водою, на кашу. Встануть дядько Тиміш — відразу підгодувати їх треба.

Сушила гумовий чобіт перед піччю, повернула халявою до вогню, тримала в руках — розклеїтися може.

Заіржав кінь чи причулося? Хоч би світало вже. Така ця ніч довжелезна, довша за ту, коли Богданчика народжувала.

О, знову мурашина по нозі повзе. Трясця твоїй мурашиній матері, куди ж ти спішиш?! І лоскочеш нестерпно... — Марта відчувала слід мурахи від п'яти аж до стегна, прямо бачила його на своїй нозі, хоч дивилася на вогонь у печі. — Е-е, вище тебе не пуцу! — Випросталась і довго стріпувала спідницею.

Скрипнули сінешні двері. Чи це домовик у цій хаті такий буйний? Чи в голові моїй армарок за такої ночі?

Марта не встигла й злякатися, як тихо прочинилися хатні двері й відблиски вогню з печі вихопили запалі, зморщені щоки, великі, водянисто-голубі очі з-під сивого устрішшя брів, глибоко провалений рот... Підкова!

Марта. Вогонь у печі. Ліжко. Тиміш! Права нога поворушилася — у сні педаль «кума» чи «Запорожця» натискає. Тиміш!

Підкова скинув мокрий брезентовий плащ. Довго скидав, бо брезент від дощу збляшанів, не давався. Нарешті кинув його у куток. Плащ настобурчився, так і стояв.

Підкова підступився до печі. Гріє посинілі руки. Пальці тремтять, скоцюрбилися і ніяк не розправляться.

— Кашу йому поставила варити, дядьку Маркіяне... Гречану...

Так глибоко руки встромив у піч, аж полум'я пальці йому лиже. Ще обпечеться зопалу.

— Богданчик мій не плакав на поминках? Не чули, не плакав?

— Чув. Чув, як оцей плаче...

— Не плакав, стогнав. Хапонував слоїк чистого спирту і не заїв...

— Твій сидів весь вечір у мене на колінах. Так і заснуло бідне. Сонним його Яська й понесла...

Підкова довго нишпорив у кишені, добув шматочок печива й зосереджено шеретував його кількома пеньками, аж поки не розмокло само. Марта дивилася на нього й думала: господи, який він у нас худий і маленький. А тут ще ця осіння біда на його стару голову. Хоч би пожив ще трохи, бо Блажієві сниться Дідове крісло. Хоч би пожив. Не доглянутий, сорочка запрана, бо виварювати йому ніколи, гудзики на піджакові, видно, сам пришивав, бо нерівно. Тітка Харитя вмерли вже давненько, діти розсіялися — нікому й борщу зварити, із трактористами харчується, а для його шлуночка — щось би дитяче, а не гречану кашу з м'ясом, Хоч до себе забери Діда... А на яких правах?

— Давай, Марто, будемо щось удвох думати, поки Тиміш проснеться. Це ж я його впросив іти до «кума». А він, як чув біду, — впирався...

Тиміш застогнав уві сні, права його рука повисла з лежанки, пальці судомерно здригалися у відблисках вогню з печі. Затих.

— Хіба удвох, дядьку Маркіяне, бо сама я нічого не знаю...

— Та удвох, бо і я сам німечний...

Марта засипала в баняк гречану крупу, посолила й підкинула дров у піч.

За вікном сичав дощ, гула у ринвах вода. Ті звуки оддавалися в хаті сумом і самотністю. Підковина тінь відбивалася на стіні, й Марта аж стенула плечима: невже хтось іще прийшов? А, то тінь дядька Маркіяна.

— Лаврін, синок Сянька, жалів, що Тимко не прийшов на поминки. Ревно так бідкався.

— А я б на його місці теж не пішла.

— Хай тебе доля милує, дочко. Лаврін навіть просив мене: ви ж голова, вступіться за Тимоша, тато любив його...

— Ви ж голова, Маркіяне Тадейовичу, вступіться. І я вас прошу.

— Всі просять, просять, а скажіть — як? Його треба самого від себе рятувати.

— А чого б я тут сиділа?

— А далі?

— Шестеро дітей у дядька...

— Теперка, Марто, дітей лічать на душі, а не на штуки... — Підкова стулив запалого рота, по його обличчі сіпнувся відблиск вогню, а Марті здалося, що старий болісно скривився.

— Душа, як є, то заплаче. Тоді лиш і можна доказати, що вона є, дядьку Маркіяне.

— Де навчилася?

— Такого — тільки в самій себе можна. Ніби ви не знаєте... — Марта розгребла коцюбою жар у печі, взулася в гарячий гумач, у якому аж зайшла від спекоти нога, але стерпіла. Розіпнула перед пащекою печі мокрий Підковин плащ, брезент швидко запарував, обдаючи Мартине лице гарячою прілістю. В кімнатині потемніло, й перегодя у двох стінах прорізувалися вікна із густо запатьоченими, сліпими шибицями. Підкова задурював хворий шлунок м'яким, одвільглим у його долоні шматочком печива і вже вкотре намагався перерахувати дітей Тимоша: «Не лінуйся, лічи... найменший, льотчик, по-вуличному — Кармелюк... Минулої весни висипав з літака гербіциду на Наталчин город. Знаю, нарощне висипав, бо вийшла заміж за Грицька Блажія. Це один... а де ж — п'ятеро? Ще двоє близнят... Іван та Іванка чи Михайло і Михайлина?.. Ні, Василиса. А якщо Василиса, то й — Василь. Трое. Хто ж там іще? Ота, гаспидсько гарна, яка проснутися ніяк не може. Дояркою була. Прийшов тульчинський заготівельник її сватати, балакає з нею, глядь, а вона слухає й спить, ага, була якийсь час дояркою. Доїть корову, молоко вже давно вийшло, а вона доїть, бо заснула. Вже коли потім виходила заміж, то на весіллі своєму прокидалася лише тоді, як кричали «Гі-рко!». Та ще прокинулася, ніби коли дитину народила й воно закричало. О, Варварою звати, бо я все казав: «Варко, проснися!» А вона великими, засланими туманом очиськами поведе, лінкуватю потягнеться, аж молоді хрящики озвуться, й запитає: «А що там цікавого в Городищах сталося?» — «Та нічого». — «То нащо будите? Я з роботою справлюся...» — Оближе губи, поправить ліфчик на грудях — і пішла вже, сонно погойдуючи тілом. Четверо... А більше й не знаю, бо в колгоспі не робили, виїхали після школи...»

Рипучий брезентовий плащ видихав пару, яка клубочилася над Тимошевим ліжком, і пучок світла з печі, пронизуючи її, ставав аж матеріальним, до нього можна було торкнутися рукою. У ньому борсався самотній метелик молі, гублячи сріблясту потерть.

Підкова аж похитнувся — так прошило болем гомілку правої ноги, де синьо дувчився тромб. «Ви думаєте, голово, що вас ноги носять? То ви їх тягаєте за собою. Давайте вирижу тромба, то ще походите». І моторошний відблиск скальпеля в руках Романи Лебедин знову шмальнув його по очах. Промінь світла із печі... скальпель Романи Лебедин... Болить же, гаплик за петельку!

Тиміш весь час соває лівим кирзачем — гальмує «кума» уві сні.

На колгоспній птахарні під лісом боязко скрикнув перший півень. Мабуть, боязко тому, що перший.

Збігла каша в казанку, і Марта покинула плащ, притьмом вхопилася за коцюбу. Кімната висвітлювалася знову, відблиски полум'я окреслили сивий гостряк Тимошевої борідки, рухомий борлак на його шиї, фіолетовий рубець вени на зап'ясті, дубовий кадібець з водою, каракате вольтерівське крісло, стіл з недогризками хліба, з полив'яним полумиском та зі слоїком, мішок із цукром у покутті, таки з цукром, бо його рясно обліпили мурахи.

Марта помішувала кашу, запахло густим гречаним духом, затишком і родинною злагодою. Чогось так подумалося Підкові, і він ще раз повторив: родинною злагодою та дитинством. Може, це й спадкове — наші діди були гречкосіями... Гречана каша з печі — як це давно, десь аж по той бік життя. Чого ти сікаєшся до Тимошевих дітей? А твої, твої... Якби ось так треба було поїхати не в гості, а пожити — до кого б ти подався? Тре' подумати. Отож-бо, подумати. Не суди чужих, дядьку, не лукав. І не перетворюйся на старого буркуна, незадоволеного цим світом лише тому, що ти ось-ось підеш, а світ залишиться. Сянько не злився, він усе чекав чогось. Так мудріше.

— Дя-а-га-дечку Маркіяне, ну придумайте щось, ви ж сті-ільки жили! — аж крикнула Марта і злякалася свого голосу. Затулила губи рукою. Відблиски вогню вдарили її по обличчі, й Підкові здалося, що вона скривилася од болю.

Глухо, з сипкими переймами голосу заіржав кінь у дворищі. Його іржання ледве пробивалося крізь туман і дощ, крізь мокрі вікна і шпарки дверей. «Мокне і голодний», — подумав про свого коня Козачка, якого припнув до буксирного гака «Запорожця», Підкова і кволо стенов плечима.

Узяв свій плащ, що парував на м'якому, обтягнутому оксамитом кріслі (бильця вкрилися росою й нагрілися), почекав, поки розійдеться застоюна в гомілці правої ноги кров, і вийшов надвір.

Ліс уже починав виборсуватися з черноти, прорізалися на тлі заюшеного неба чорні верхівки дубів, вітер торгав мокре листя на нелинях, дощ булькав у кількох калюжах перед порогом, гуло в ринвах, постогнували мокрі дошки в розхитаній альтанці. Козачка він розгледів по білій латочці на чолі та по цівці пари з ніздрів. Дощ і вітер накинулися на Маркіяна, як тільки він зійшов з ганку — враз видуло з його тіла хатне тепло, він аж поменшав, зашкандибав на праву ногу (ніхто не бачить — можна), пішов до Козачка. Притулився грудьми до теплого кінського живота, трішки ніби зігрівся (а може, потеплішало від того, що й Козачок мерзне), відпустив попругу, зняв мокре сідло, ще погрів руки у кінському підгривку, розгнуздав і пустив коня до ожере- реду сіна за альтанкою. Постояв, прислухаючись, як жа- дібно жумрає сіно кінь, як похрускує на його міцних зу- биськах суха трава-лісівка. І собі заскімлив його малень- кий, кілька разів урізуваний шлунок; обережно пожував шматочок печива і рушив до хати, в чоловічому вікні якої те- лесувався вогонь із печі. Зупинився, підійшов до Козачка й накинув йому на спину свого плаща. Кінь дихнув йому в об- личчя теплом, що вже пахло лісовим сіном, і аж застогнав від цього невибагливого кінського блаженства.

Холодний дощ поліз Маркіянові за комір, із самої ма- ківки дуба впав йому на плече жолудь (таки звисока, бо вдарив, як камінець), і старий, припадаючи на ногу, по- шкандибав до ганку.

Його старість нахабніла з усієї сили, відчуваючи, що вже ніщо в цьому дідові не чинить їй опору.

Чоботи вчавлювали в мокру землю дубові жолуді, але мілко, не проростуть.

— Маркіяне Тадейовичу, бачу по вас, що тут, те-перете, порядок... Ладок, бо ви тут є. Там теж порядок-ладок, Мар- кіяне Тадейовичу... — виходить з-за чорного стовбуриська дуба Сашко Тур.

— Де там? На цвинтарі?

— В Городищах, на поминках. Ніхто не скандалив. П'я- них розвіз Гринь Перепада, бо ваш Капшук упився. Тьотя Віра вже й не голосила, бо зайнята була, до чарки припро- шувала... — На Сашкові порипувала чорна шкірянка, і во- гнисті рум'янци на щоках світилися навіть у темені.

— А ти що, прийшов брати його?

— Я ж у цивільному, Маркіяне Тадейовичу.

— Хіба розгледити, у чому ти...

— У цивільному, Маркіяне Тадейовичу. Тільки майка і черевики казенні.

Сашко витер заболочені черевики об мокру лісову траву, відпустив тісний вузол краватки на шії, почекав на ганку, поки Підкова зайде в нужді за ріг хати і повернеться.

Починало сіріти, небо вже одділялося від землі, ще болісно й неохоче, але — одділялося. По даху «Запорожця» поростили жолуді, соковито форкав і подзенькував вудилами Козачок, плюскотіла вода в діжі під ринвою. Таки розвидниться, подумав Сашко, і ця певність трішки зігріла його після важкої їзди на мотоциклі (їхав не розгепаною дорогою, а лісом), після ходи (закінчився бензин у вільшанику), після нерухомого, зачаєного стояння під дубиною. Сашко кілька разів не зміг відмовитися від тітчиної Віриної чарки на поминках, таки добре випив, і жаль за дядьком Сяньком якомсь непомітно притупився. А може, він починав звикати: нема. Підковина присутність біля Тимоша отут, у лісі, начеб знімала з нього відповідальність, і він полегшено розслабився: таки розвидняється, й Тиміш у хаті.

Стягнув з голови мокрого берета, пропустив у двері Підкову й аж задихнувся від млосного запаху гречаної каші.

Марта впустила дерев'яну ложку на підлогу, вгледівши за маленькою спиною Підкови рум'яні Турові щоки. Оді-йшла назад, до ліжка, щоб заступити собою сонного Тимоша. Підкова жадібно втягнув у себе запах каші, тихенько крек-нув — і Марта присоромлено відступилася.

— Мій Богданчик не плакав, Туре?

— За вчорашній день начувся стільки плачів, що дитячого я б і не помітив. — Сашко труснув підпухлими, гарячими щоками, і тому слова його прозвучали без печалини. Сказав, та й усе. Не збрехав, бо таки не чув. Якби й сплак-нув малий — не біда. Те-перете — дитина. Хай голос міцніе та очі зчищаються...

— Сашко, як викликати Гонтиних дітей? Осюди, до лісу... — Підкова сів у м'яке оксамитове крісло, бо права нога знову зайшлася болем. Полегшено випростав її й розтер гомілку за халявою.

— Можу через райвідділ. Повісткою.

— Якби не почув, то й не повірив, що ти таке можеш сказати.

— Ага, поспішив я, те-перете. Начальник не підпише, бо нема такого закону.

— Гаплик за петельку! — Підкова підтягнув і знову випростав хвору ногу.

— Та й адреси дітей згоріли. Чи й пам'ятає дядько Тиміш?

— Коли самозагорілася хата... Тільки крісло й ошадну книжку виніс... — Сашко аж втішився, що Марта його вчасно порятувала. З повістками нічого б не вийшло. Майор ще б і на глузи взяв.

Тиміш так пронизливо заскрипів зубами уві сні, що в Підкови аж заболіли пеньки, і він вчавив себе у крісло.

Марта підкинула в піч три сухих полінця і навшпиньках перейшла до столу, стала тихо закушкувувати Тимошевою фуфайкою баняк з гречаною кашею.

Сашко навіть подих стишив, зіпаючи рум'яним ротом і боячись рипнути шкірянкою.

На птахарні вже лементували півні, їхні голоси змішували дощ, вітер і туман, тому здавалося, що десь далеко плаче дитина. Марта сторожко прислухалася: ні, когути на птахарні, Богданчик сюди не докричється.

Підкова посмоктував шматочок печива і торкав кінчиком язика нижній пеньок, що вільно похитувався в яснах.

Тиміш завалився на правий бік, судомно вп'явся руками в подушку й затих.

Факнуло полум'я в печі, висвітило кімнату, й знову заметушилися мурашки на мішку з цукром. Підкова проковтнув солодку кашку з печива.

— Догорять дрова, і Тимко прокинеться. І не спатиме кілька діб... — Підкова витягнув шию з межі пліч і дивився на вогонь, який всмоктував у себе комин.

— А тоді проснеться Богданчик. — Марта цупким гусячим крилом підмітає попіл на припічку. Сашко лише тепер побачив, що в неї розстібнута пазуха, і відблиски вогню зазирають у вологу западинку між грудьми, те-перете, навіть спіла динька виглядає...

— Тепер родина збирається лише на похорон або на весілля. Зустрітися... посваритись... і роз'їхатися знову... — Маркіян скинув чобіт з правої ноги. Вдавав, що перемотує онучу, а насправді розтирав ступню, щоб розм'якшити вену.

— Устима найлегше знайти, Маркіяне Тадейовичу: Вінниця, управління сеге авіації, Гонта Устим Тимофійович. Так і так, приїзди екстрено. — Сашко тримає берет за пупчик, обертаючи його то в один бік, то в другий. Сушить.

— Варвара в Тульчині вінки робить для небіжчиків. То, либонь, бюро добрих послуг. Правда, прізвище в неї чоловікове. Не знаю, дядьку Маркіяне...

— Догоряють дрова... — Підкова абияк вкутав ногу онучею із синьої майки, взув чобіт, стиха притупнувши ним.

— Устимові дати телеграму, а він хай братів і сестер викличе. Я буду сьогодні в Рівнополі — пальну йому. Тіль-

ки за вашим підписом, Маркіяне Тадейовичу, бо моє пере-
кручують у телеграмах. Сашко так розмашисто сіпонував за-
мок «блискавки» на шкірянці вгору, що прищикнув собі
шию, але не подав виду.

— Треба приїздити, поки ми живі. Власний похорон нас
уже не цікавить... — Підкова проказав це так тихо, що на-
віть йому самому здалося: подумав мовчки. Повільно під-
вівся з крісла й сказав, щоб його почули: — Я сам поїду
сьогодні в райком і сам одіб'ю телеграми. Я зберу Тимо-
шевих дітей, бо мої, либонь, зберуться аж на мій похорон...

Краплі роси, що стікали по шибках на підвіконня, зібра-
лися в маленьку калюжку, яка переповнилася й голосно
текла на підлогу.

Мурашка виборсалася з цупкої Тимошевої борідки. Пе-
репочила й поповзла по його щоці. Тиміш відпустив затис-
нуту в кулак подушку, пальці його повільно заворушилися.
Синюваті повіки на очах затремтіли, але цього вже не по-
бачили, бо вогонь у печі присів і став гаснути.

10

Пересувна група одеського зоопарку збиралася на гас-
ролі до Молдавії, коли Василина Гонта розлучила свого
брата-близнюка Василя з його дружиною — кривенькою
на ліву ногу дочкою колишнього директора зоопарку. Кри-
венька Зося вже лаштувала Василя у двомісячне відря-
дження по районних центрах Молдавії, прала білизну, при-
шивала гудзики до сорочок, дов'язувала чорний берет і
шарф із турецької тонкої вовни, заготовила кілька в'язанок
добре просолених і в міру вив'ялених бичків та баночки із
саморобною маззю проти Василевого геморою, який він
нажив за кермом зоопарківського скотовоза для слона і
слониhi. Василина спокійно вичекала, поки всі Василеві
речі будуть ретельно складені, поки Зося закінчить в'язати
берет і шарф, поки настоїться й буде придатною для ліку-
вання мазь. Коли все було готове для осінніх молдавських
гастролей, Василина забрала два великих чемодани, Ва-
силя, свою кольорову фотографію з левом і сказала:

— Не гнівайся, Зося, либонь, ми до тебе не вернемося.
Коли брали тебе, хотіли, щоб як лучче, а воно чогось не
вийшло. Хтось із нас, Зося, нещасливий. Постарайся не
сердитись...

Зося знала, що коли старша Василева сестра Василина (старша, бо хоч вони й близнюки, але сестра народилася трішки раніше) каже «либонь» — рішення її остаточне, і Василь його виконає. Так само сказала Васька чотири роки тому: «Либонь, станемо родичами, Зося, подобаєшся ти нам...» І за місяць вони вже справили весілля на тринадцятій станції Фонтану.

Василь стояв осторонь при розлученні, винувато зиркав на Зося, а на Василину — улесливо, бо їй видніше, бо вона — рідна сестра, з якою народилися в один день, а Зося, хоч і тихенька, незлобива, а таки — чужа, та ще й кривенька. «Кривенька», — він подумав так, наче вперше побачив цей її гандж. Сестра знає, що робить.

Василь почекав, поки Василина вийде з кімнати, злодійкувато обняв Зося, поцілував у плече й кинувся доганяти сестру на сходах. Ідучи через двір, двічі крадькома озирався на Зосине вікно, хоч і не бачив її, а все ж махав рукою. Василина помітила це, але не перечеила, хай... Він ще не знає, яку молодицю вона знайшла для нього, для свого рідного братика...

За рогом будинку їх чекала біла «Волга», таки чекала, бо водій, побачивши Василину, притьмом кинувся відчиняти багажник і задні дверцята машини, хвацько рвонув з місця, проскочив на жовте світло, ризиковано взяв кілька віражів і зупинився біля висотного будинку нового житлового масиву на вулиці Корольова.

— Оце, Васильку, твоя нова адреса: Корольова, сто один, квартира сто одинадцять... Либонь, тобі тут буде добре. Сестра тобі зла не хоче.

Водій мовчки переніс речі до ліфта, вже по-свояцькому потиснув руку Василеві, вскочив у машину й покотив із двору. Василь лише й встиг помітити серію номера «ОДЯ» й подумати: либонь, «Володя», але сестру запитати не наважився.

Василина відімкнула двері, на вишневому дермантині яких було вибито головками мідних цвяшків: «111».

— Ба', Васильку, яку я тобі квартиру підбрала: Оdesa — сто одинадцять, Корольова — сто один, квартира — сто одинадцять. Не забудеш — самі одиниці. Либонь, тобі тутка буде, як в нашої рідної мами...

Квартира дихнула на Василя густим духом дезодоранту, змішаного з запахом тушкованого м'яса. Василина хазайновито показала йому затемнену важкими оксамитовими шторами спальню, посеред якої стояло широчезне ліжко на блискучих коліщатах. Узголів'я ліжка густо поцятковано

різьбою та бронзовими квітами. Стеля над ліжком — дзеркальна: засинаєш — бачиш себе і прокидаєшся — бачиш. Василь не знав раніш про цей винахід, але не здивувався, бо був чоловіком невибагливим у побуті, звик до кочівного зоопарківського життя, до стандартних райцентрівських та обласних готелів із рипучими ліжками на пружинах, до мокрих колективних умивальників, до загальних туалетів з шмалькими протягами. Не здивувався, і це трішки образило Василю. Навіть пошкодувала, що спершу показала йому спальню, а не житлову кімнату в стилі «Європа-80».

— Либонь, братику, на кухні є щось із'їсти. Хапнемо та будемо їхати. Звірів уже повантажили, о дванадцятій маємо виїхати, щоб за дня бути в Тирасполі...

Василь не встиг поснідати в Зосі, в животі млоїло, то відразу пішов на кухню.

Не здивувався, коли побачив, що все вже було готове, тільки сїдай і снідай. Бутерброди з червоною ікром лукаво підморгували йому кожною ікринкою. Крізь прозору пляшку з горілкою каро дивилися на нього оливки. Одним махом Василю вивернула в білу, з просинцем, порцелянову миску ще гаряче тушковане м'ясо з грибами, і Василь мимоволі потягнувся рукою до пляшки «Кубанської».

— Либонь, Васильку, не будеш пити. Дорога. Слон і слониха на тобі. Либонь, не треба. Візьми з собою в Тирасполь.

— То забори її зі столу, сеструню. К лихій годині забери. Даси мені в Тирасполі.

Він їв абияк, в'яло ворушив щелепами, губив на підлогу ікринки з бутерброда, виловлював самі лише гриби в тушенині, жадібно пив «Куяльник», совався на слизькому пластиковому стільчику, й Василю жаліла брата. Якби міг зараз випити — вона б його одразу переконала: тут йому буде краще.

— Старий Лещинський тобі не помститься за Зоєю, братку.

— А коли б що, то з водія не зніме.

— Із старшого водія, Васильку. Над тобою — тільки я та новий директор. Над тобою — тільки нас двоє, а під... уся колона, братуню.

— Воно мені: два спереду, три до заду, сестро. А то й менше.

Василь поїв, випив чаю з тонкої, майже прозорої чашечки, жадібно вицмулив після цього з горлечка пляшку мінеральної води — можна їхати.

— Либонь, освіжися душем, братику, перед дорогою, а я зладнаю твої речі.

— Зося ж зібрала...

— Мовчав би, Васильку, про те її збирання. Тут це роблять лучче. На Корольова, сто один, у квартирі сто одинадцять.

Осінні гастролі пересувної групи одеського зоопарку почалися невдало, хоч дирекція мала на них великі надії. Чемпіонат світу з футболу вдарив по виручці зоопарку. Глядач збайдужів до своїх менших братів на планеті, просиджував біля телевізора. Крім того, з Одеси забрали до Києва на ціле літо велику групу вузьконосих і широконосих мавп. Все літо порожніли клітки багатьох екзотичних звірів — зоопарківські касирки млосно позіхали й зустрічали поодинокі екскурсійні групи школярів, як родичів: розпитували, звідки вони, як вчаться, чи довго будуть біля моря? А тим часом слони, леви, вовки, шакали, ведмеді, верблюди, алігатори й удави безсовісно доїдали зообюджет. Вся надія була на двомісячні гастролі в Молдавію.

На Молдавію і на головного адміністратора Василю Тимофіївну Гонту, яка пообіцяла новому директорові: з річним планом, либонь, вискочимо, тільки дайте мені повну ініціативу. Кілька її беручких адміністраторів і касирів рухалися попереду звіринця, готуючи районні центри до масового видовиська. Все було продумано: і місце стоянки, і готелі, і точки поповнення фуражу й м'яса, і угоди з профспілками на колективне відвідування. Здавалося, Молдавії вже не було іншого діла, як цілу осінь дивитися на звірів, а Василю Гонті — лише лічити по вечорах прибутки.

«Брати» Молдавію Василю вирішила з Тирасполя, з колишньої молдавської столиці, де, хоч і дорогий готель, зате сто сорок тисяч жителів, мають свій драмтеатр, педінститут, музей... Нате вам ще й звіринець! Гайда! Хоч один з п'яти — і одна дірка в плані залатана!

У перші дні гастролей Тирасполь не підвів Василю. Автомашини зі звірами та зоослужбами розташували в міському парку, люди розселилися на третьому поверсі готелю «Ністру» міська влада пообіцяла їй підтримку. Все йде, як і думалося в Одесі.

На три дні звіринець закупила профспілка швейної фабрики для своїх працівників та їхніх дітей. Ініціативу швейників підхопили енергетики Тираспольської ДРЕС. За ними — машинобудівники, кондитери, школярі...

Василю телефонувала до Одеси й сказала: либонь, усе нормально... щоб не зурочити.

Коли старий, миршавий адміністратор, який маскував лисину якимось вцілілим пасмом вилинялого волосся (ліва рука тільки тим і займалася, що ретельно гуляла по тім'ячку, бо зачіска зсувалася то на очі, то на плечі) приніс Василю Тимофіївній готельну відомість на підпис, вона поцікавилася: як влаштувався старший водій автоколони Василь Гонта?

— Ваш брат, Василювно? Окремий напівлюкс із сонячного боку. Вам, йому і ветлікарю я вибив окремі номери, Василювно. — Віхоть волосся з'їхав йому на очі, й Василюна гидливо скривилася.

— Ви знаєте, чого ми сюди приїхали?

— Заробити грошей, Василювно.

— Поправити фінансове становище зоопарку, либонь! Треба економити на всьому. І на готелі — також. На роботі Василь Гонта мені не брат, а старший водій автоколони. Переведіть його в номер на двох. — Вона підписала рахунок і вдоволено стежила, як адміністратор мостить на тімені гніздечко з волосся. А тим часом думала: жаль братика... меншого, але роблю це задля нього самого. Шкода, а треба. У молдаванів пішло молоде вино. Дешево. Запийчить братик. А як запийчить, то й загуляє... в окремому номері. Знову злигається з тою кобилякою, з касиркою Лялею. Вона, стерво, виганяє його так, що нічого й до Одеси буде везти, на Корольова, сто один, у квартиру сто одинадцять. А треба, щоб він за два місяці добре вифутрувався (це городищенське слово на якусь мить нагадало їй і самі Городища, але довше втримати їх у свідомості не змогла, ніколи), щоб вернувся до Одеси, на Корольова, сто один, під дзеркало на стелі, й не помітив, що Ганка старша за нього. Щоб зразу не помітив, а потім — хай сама тримає його при собі, є чим... Либонь, е!

За тиждень Тирасполь уже й зледачів, швидко наситившись видовищем. До обіду контролерка встигала на робочому місці вив'язати один рукав светра, екскурсоводка в службовому вагончику закручувала банки з молдавськими помідорами. Лише по обіді заходила школярі, яким не хотілося йти додому (поки одна їх зграйка, котра купила квитки, заговорювала контролера, інша пролазила попід машинами), молодші групи дитячих садків, поодинокі пенсіонери та солдати, котрим треба було згаяти час до побачення. Злидні, та й годі.

А тут ще й леопард захворів, сапає боками й блює зеленою сукровицею. Ветлікар підклав йому в їжу снодійне, щоб приспати й зайти в клітку, та самець, якого на пе-

рід гастролей розлучили з самицею, й дивитися на м'ясо не хоче. Лежить, надсадно дихає, блює й плаче. Якщо здохне, Василю, хоч сама сідай у клітку. Біля нього найбільше товпляться гаволови, спостерігаючи його муки. Якби ж це сталося в Одесі, Василю, хай сушать голови головний лікар і директор, а тут усе на твоїх плечах, либонь. Скапцаніє леопард — три тисячі валюти, Васю, три тисячі, і на Привозі не купиш. Якби нашого колишнього свата Лещинського не спровадили з директора, якось би обійшлося, а так — либонь, та й годі! Якщо йому не покращає за день-два, треба буде везти до Одеси — хай уже там одкидає свого метрвого хвоста. А з чим їхати далі? Що виставити проти програми «У світі тварин»?

Василь розкошував у Тирасполі. Навіть тиха гіркота лоскотала його від думки, що міг же й він народитися (але обов'язково із сестричкою Василюю!) тут, у Молдавії, де вино п'ють замість води, де виноградні фуси, до яких лиш підсип цукру, дай їм перебродити — і маєш собі червоне чи біле міцне, скликай велику компанію, ніхто тверезим не буде. От розкошують люди — виливають фуси в осінні бур'яни. Навіть кури, коти й собаки ходять тут хмільними. У селах аж клекочуть льохи — молоде вино грає.

Якби не Василю (ні, то добре, що вона в мене є, старша сестричка й заступниця моя), покинув би цю зажерливу Одесу, де тобі ніхто задарма й «біоміцину» не поставить, та перебрався в якесь тихе молдавське сільце чи й Городища, шоферував, завів виноградник, викопав би льох, чавив би собі винце. Пий, Василю, скільки хочеш, а зароблені на машині гроші — на книжечку. І старість тобі не страшна. Тре' думати вже й про старість. Он тато наскладав собі грошей — «Запорожця», либонь, купив. Що йому старість, як гроші є. І — діти. А ти, Василю Тимофійовичу, либонь, бездітько. Вже он Зося як хотіла дитинки, до професорів ходила перевірятися, а я й так знав, що моя вина. Зося-Сязо! Якби не твоя кривенька, не тонша від правої ніжечка.. Сязо-ся! Якби не моя сестричка (ні, таки добре, що вона в мене, дурного, безхарактерного, є, що б я робив без неї у цьому тверезому світі, де ніхто задарма й склянки вина не поставить? (Зо-зо! Якби твого тата не викотили на пенсію... Зо-ся-зо! Жили б ми потихеньку. Вилікувала б ти мій геморої. І дитячко взяли б у дитбудинку...

Налий собі, Василю, винця з графіна, бо заплачеш... Його товариш по кімнаті — водій бортового ЗІЛу зранку подався в колгосп по сіно, і Василь на весь день залишився сам. Прогулявся до міського базару, купив кавуна,

сала, кілька цибулин, помідорів і пластмасову п'ятилітрову канистру домашнього вина. Якби не поїхав товариш, вони б удвох зараз гарцювали в шашки: хто програє — не п'є, пропусає, а так він зостався сам у цих жовтих готельних стінах, сам перед графіном вина, кавуном і свіжим салом із прорістю.

Замкнувши двері на ключ, він крадькома (щоб не заскочила сестричка) написав листа Зосі, старанно заховав його аж під шкіряну обкладинку водійських прав, а самі права ще й поклав під матрац на ліжку. Листом до Зосі так розжалобив себе, що мусив налити ще вина.

Тепер ліва Зосина ніжка, зачеплена ще в дитинстві поліомієлітом, починала товстішати. Ні, це вже багацько! Знову тоншала. Годі! Тепер однакові, Васильку. Яка жінка! Не віриться, що була твоєю. Згадай, які ночі були, Василю, які дурманні ночі!

Замашними ковтками він пив вино, і великий, батьківський борлак снував уздовж засмаглої, порізаної в кількох місцях, як голився, шиї.

Які ж ноги в неї? Однакові! Тіло гладесеньке — помідор, солодке — кавун, пригорнеться в ліжку — кріплене вино. Марочне! Інша в тридцять п'ять років і налюбиться і нагуляється, й дитину народить, і розлінується при постійному чоловікові, забagne перевірити себе з іншим, роги тобі наставить. Зо-ся! А ти ж у мене ангеличкою була. Хтивою, але чистою ангеличкою. В тридцять років, коли я з сестричкою взяли тебе, ти була, як вистояна пляшка шампанського. Я! Я! Мав щастя відкрити її. І пити без перестанку чотири з чимось роки. Пити і не випити до дна, Зо-сю!

...Василь уже сидів у їхній тісній комунальній кімнатині на тринадцятій станції Фонтану, Зося стелила ліжку на ніч. Під довгим, до самої підлоги, халатом ховала свою тоншу, кривеньку ніжку. В неї були старанно відпрацьовані й завчені рухи для того, щоб приховати свою ваду, хоч Василь і так помічав цей гандж дуже рідко. Звик, знаючи, що в любові вона не поступиться, либонь, ніякій іншій жінці. Зо-ся-зо! Ніякій, я знаю.

Зося підбиває високі, натовчені гусячим пухом перини, збризкує парфумами подушки, сором'язливо роздягає Василя, лоскітно дихаючи йому на груди. Гладить плечі, стає навшпиньки на довшу ніжку, щоб дотягнутися до його губів. Він ще спокійно спостерігає, як починає потенькувати у жилах чоловіча кров, як стають чутливими його загрубілі пучки, як твердне й напружується її тіло під халатом.

Вона не квапиться. Налігши на кривеньку ніжку, вправно вислизає з його рук, покивує йому тонким пальчиком: ах ти ж безсоромний мій Гонга! Лягай. У мене ще справи...

Зайде за шелестку ширму, що відгороджує в тісній кімнаті її жіночий куток, з дзеркалом і туалетним столиком. Василь з одурилою цікавістю (важко й повірити, що йому в цю хвилину сорок п'ять, що вже був тричі одружений своєю сестричкою Василюю) прислухається, як Зося наливає з чайника теплої води в начищену до блиску миску, як тихенько зойкає — вода ще гаряча. Ловить вухами плюскіт, тішиться: чистітчку маю, гидує навіть у комунальній ванні душ приймати, тричі на тиждень до подруги їздить купатися. Ніздрі його тонкого, грішки навіть завеликого, але не дуже (як у тата!) носа жадібно тремтять.

Чує, як Зося витирається великим волохатим рушником. Знову чистить свої маленькі, густі зуби (недавно ж чистила і його змусила — це вже занадто, але хай). Натирає тіло якоюсь пахучою маззю. Либонь, розглядає себе в дзеркалі (воно високе, й тоненької ніжки не видно, зумисне таке купила, щоб не мучило її), причісується. Це зайве, раз погладжу по голові, й нема зачіски. Гульнув по кімнаті вітер — вийшла з-за ширми. Накидає на себе халат і пливе до ліжка із маленькою книжечкою в руках. Не роздягається. Сідає на краєчок перини.

А це, либонь, та книжечка, яку вона собі переписала в подруги, дружини моряка. Чоловік привіз із плавання, в Одесі її переклали, й Зося акуратненько все собі переписала. Про... ну, про любов, про чоловіка й жінку, як любити одне одного. Багато слів незрозумілих, але можна дібрати. Кілька разів заставав Зося за читанням тої писанини. Нічого там нового нема, все ми знаємо і без індусів. Тільки кожен окремо, а вони це написали для всіх. Зосі цікаво — хай собі читає. Вона ж мені не боронить чарку випити, то я дозволяю ото їй читати.

— Почитай, Зо-сю-зо! Прочитай ще, а я послухаю. Як засну — розбуди...

— Ух, соромітнику мій, — обережно лукавить Зося і лоскоче губами його волохаті груди. Незастібнутий на гудзики халат розчахується. Лець помітно надимається й опускається її чистий, рівний живіт. Пахне солодкою свіжістю трав, моря, а либонь, і ладану.

Він заплющує очі, щоб чути її читання, але за мить уже потайки підглядає за нею і розуміє — не дослухає...

Його рука скидає з неї атласний, ковзкий халат, а Зося читає так шпарко — знає напам'ять, та й годі!

— Ну не спіши, султане Василю! Виспишся. — Прощи пошепки, бо знає: пізно вже, не стримається Василь. Господи, яка це радість — мати власного чоловіка, мати його досхочу... аж поки він не засне.

Вона вимикає нічник в узголів'ї ліжка. Безсоромник! Гріховод! Ураган! Буйвол! Хижий барс, що налітає на жертву! Султане мій жаданий...

Василь Гонта хрюпає склянкою з молодим молдавським вином по стільниці.

— Ся-зо-ся!

Склянка репається, і на непевного кольору скатертині (була білою, а стала жовтою чи була жовтою, а стала від прання білою?) росте блідо-вишнева пляма, що нагадує контури острівної держави.

— Ся-зо...

Хтось вкрадливо стукає в двері.

Василь притьмом кидається відмикати. Кімнату в комунальній квартирі на тринадцятій станції Фонтану чи на третьому поверсі готелю «Ністру»? Байдуже.

На порозі стоїть касирка Ляля.

— Забігла в готель взяти теплу кофту. Похолодало. Йду коридором — постріл чую... І не думала ніколи, що ти тут живеш, Василю... На постріл зайшла. Живий! То я йду...

— Випий винця зі мною. Сумно так...

— Там твоя сестричка «патефон накручує», бо здихає лев.

— Біда моїй Василині. Цього ще не вистачало на її голову. Мій напарник поїхав по сіно. Заходь, Зосю. Іди собі, Лялько, іди...

Касирка зав'язала рукави кофти собі на шиї, ображено скривилася й пішла.

Коридорна третього поверху готелю «Ністру» довго стукала в триста восьмий номер. Ніхто не відчиняв, хоч кілька разів вона ніби прочула притлумлені шепоти, скринуло ліжко. Стукала ще рішучіше. За сім літ роботи в готелі вона знала всі хитрощі й лицедійства пожильців, які вихопилися з сім'ї й накиннулися на свою відрядженську волю без оглядки. Була вона жінкою незлобивою, а ще й не хотіла марнувати свого здоров'я на кожного гультая — здебільшого й не помічала злодійкуватих переходів з кімнати в кімнату чи гостю, яка затримується довше як слід. Тепер на її поверсі жила обслуга звіринця — люди знайомі, один колектив, то й добре, не треба сікатися до кожного.

Бачила, як у триста восьмий номер стукала молодичка в джинсах, у босоніжках на дерев'яній підшві, з голубим мохеровим светром на руці. Бачила, як їй відчинили, як зайшла в кімнату. Це їхнє, зоопарківське, діло.

Ніколи б не стала стукати. Та справа була невідкладна. Подзвонила по телефону — ніхто не відповів. От огиряка! В нього помер батько, а він біля джинсової лошиці їрже! Але гнів не увійшов у неї, а лише торкнувся її серця. Може, не знав, може, тато був здоровий, і — нагла смерть. А живим тепла хочеться, фрунзе верде... лист зелений.

Мусила стукати знову.

Василь не чув, був із Зосоєю... на тринадцятій станції Фонтану.

11

Секретар Далекосхідного Крайкому профспілки рибалок Клим Тимофійович Гонта йшов на підвищення. Це могла підтвердити навіть вахтерка в маленьких окулярах, але з такими товстезними скельцями, що очі крізь них можна було лише вгадати. Навіть меткий, майже іграшковий водій-кореєць, який поки що возив Климового начальника — голову обкому профспілки, міг сказати: виходу іншого нема, тільки на підвищення! Він просто приречений бути нашим головою.

Знав про це і Клим Тимофійович, бо запитували його згоди на високому крайовому рівні. Знав, що доріс до такої посади давно, що справді ситуація розклалася тільки на його користь, а все ж уголос не говорив ні з ким. Навіть дружині Анфісі — міцній, дебелий, але тихій молодиці, яка більше живе на своєму хуторі на березі Уссурі, як в Амурську, де вони мають хорошу, з видом на Японію, двокімнатну квартиру, навіть Анфісі він не сказав: передбачаються зміни...

Вона не розпитувала, бо воно її й не цікавило — весь час була зайнята дітьми, з якими жила на великому батьковому хуторі над річкою Уссурі, кілька разів на місяць навідуючись до Амурська, щоб навести лад у квартирі, побути з чоловіком і заpastися харчами. Раніше, коли Клим був молодший, Анфісіна забаванка майнути в тайгу на все літо злила його, викликала тупі ревниві підозри. А й справді: є окрема кімната в гуртожитку, є чо-

ловік, кухня, душ із гарячою водою, є їхній крикливий первісток Тимофій, чого тобі ще треба? Ні, їй сниться батьків хутір, тайга та Уссурі. Погрожував навіть розлученням, поплаче, потім день-два поластиться біля нього і знову збирається на хутір. Могла б і тайкома, коли Клим на кілька тижнів виходив на сейнері в море, сидіти в батька, він би й не знав, але Анфіса не терпіла брехні, просто хворіла від неї. Заскочивши когось із чоловікових друзів бодай на маленькій, невинній неправді — ненавиділа його вперто і назавжди.

Голова профспілки Фрол Іванович Седих ішов заступником голови крайпрофради Далекосхідного краю. Це вже було вирішено, він їздив до Москви на затвердження, залишились дрібні формальності: здати справи Климові, прозвітувати на конференції і перейти на два поверхи вище, де для нього звільняв кабінет пенсіонер. Розмови про своє підвищення Клим переводив на жарт: ви покепкуєте собі й забудете, а я, не приведи боже, повірю... І тряс великою сивою головою, з якої, здавалося, ось-ось почнуть злітати кібляки незмитого шампуню, голосно, соковито покехкував. Та найчастіше уникав цих балачок. Боявся... зурочити.

Хотів навіть піти у відпустку, якої ще не використав, здатися на волю Анфіси — пожити з родиною на хуторі, віддатися простим, невибагливим радощам і тиші, побути з дружиною, синами й дочкою і повернутися до Далекосхідного... головою крайкому профспілки рибалок.

Вже накупив жаканів, шроту, порошу для тайгового мисливства, втішив Анфісу, яка все частіше ремствувала: родичі й сусіди подейкують, що ти мене покинув, — ось хай усе остаточно проясниться, і в той-таки день поїде на Уссурі.

Іхати, не знаючи, що і як тут обернеться, безглуздя. Переведе відпустку, полається з Анфісою, через кілька днів утече до Амурська, щоб мати під рукою телефон, щоб бути в курсі профспілкових справ Далекосхідного краю. Невідомість зробить його дразливим і похмурим, Анфісіна мовчазна клопітливість здаватиметься йому неширою, улесливою, дитячий сміх нервуватиме так само, як і плач. Стануть нестерпними прості селянські харчі, примітивний селянський побут. Чим більше Анфіса терпітиме його каверзи — він каверзуватиме ще дужче, щоб завести її в чвари і втекти до міста.

Ні, поки не залишиться ні найменшого сумніву, поки Фрол Іванович не передасть йому при всьому колективі свої повноваження — нікуди відлучатися не можна. Забагнеться якомусь задрісникові вшпарити анонімку, поки

розбиратимуться, що то неправда, зерно сумніву все одно буде посіяно.

Ніби й нема зачіпки для писанини, бо Клим ретельно аналізує кожен свій вчинок, пропускає через численні свої «а що коли...», завжди намагається знайти шлях найневразливіший і найпростіший, який влаштовує, якщо не всіх, то переважну більшість. І саме тому такий підхід багатьом здається зовсім новим і сміливим.

Фрол Іванович, знаючи, що Климова дружина з дітьми живе в селі, бо в двох кімнатах великій родині тісно, домігся для свого секретаря квартири в державному котеджі. Чотири кімнати, велика скляна веранда, простора кухня й коридор, а великий огорожений двір — то, важай, п'ята кімната. Зроби гарний ремонт (квартира була комунальною, то занехаяли, попсували двері врізними замками, кухню поділили на фанерні кабінки, коридор перетворили на сарай, сказано — комуналка), забирай із села свою гірлицю дітей, Анфісу й живи. Заслужив!

Фрол Іванович Седих виніс це питання на профспілкові збори колективу, знаючи, що Клима поважають, можна мати колективне рішення.

Пропозицію швидко обговорили (хоч усі відразу були згодні, виступали для протоколу), Фрол Іванович надав слово Климові, щоб той подякував колегам. Гонта встав, пригладив білу піну кучерів на голові.

— Я б вас усіх запросив на новосілля... — і зробив таку довгу паузу, що в технічній секретарки випала з рук помада і закотилася до черевиків водія-корейця. — Я б усіх запросив... — Кореець підкотив носком черевика помадну трубочку до себе, але підняти не наважувався. — Але моя совість не дозволить мені прийняти такий дорогий подарунок. Фрол Іванович домігся цієї квартири не для мене особисто, а для нашого колективу. У нас є люди, які живуть в набагато гірших умовах, як моя родина. Ми ще потерпимо, а ці чотири кімнати повністю розв'яжуть житлову проблему в нашому обкомі профспілки. — І сів, поправляючи сиву кучугуру волосся, що встигла розсипатися під час виступу.

Ніхто з присутніх не знав, що цей виступ Клим приготував загодя, що довго зважувався: брати чи не брати? Прикидав вартість ремонту, можливих заздрісників, відстань до центру, Анфісину байдужість до міста, відсутність вільного номера на телефонній підстанції району. На впорядкування квартири треба було вгати всі гроші, зароблені на сейнері. Вкинути їх у цю прірву й не мати нічого на скрутний

випадок? А діти ж ростуть. А на ремонті не обійдешся без «ліваків» та крадених ними у держави матеріалів. Раптом щось таке... і тінь впаде на тебе!

Ні!

Краще, коли тобі співчують, а не заздять! Мамина мудрість, перевірена життям і твоїми кількома поразками.

Так він і вчинив зараз. Навіть здалося, що з темного екрана телевізора, який стояв у кабінеті, йому приязно усміхнулася покійна мама. На її похорон Клим не зміг поїхати, бо був у морі на промислі. Просто розумів, що її вже нема, але мертвою не знав, тільки живою. Як і тата.

Фрол Іванович спершу розгубився, а тоді заплодував, широко розкидаючи руки, як сільський дядько на концерті.

Водій підняв помаду з паркетної підлоги і відніс секретарці.

Чутка про те, що сталося, притьмом розкотилася по всіх кабінетах крайпрофради, Клим навіть кілька разів чув, як у черзі до каси їхньої крайпрофрадівської їдальні за його спиною гарячково перешіптувалися незнайомі жіночки: це він... ага, відмовився від чотирьох... у котеджі... а діти сплять по двоє в ліжечку...

Для Фрола Івановича це також була приємна несподіванка: тепер не сумнівався — заміну собі виховав. Коли вельможно жартував з кимось із працівників: кого б хотіли на моє місце? — чув у відповідь: тільки Кліма Тимофійовича! Інших не бачимо.

Пора б уже розв'язати ці вузли, щоб вони, бува, не петрліли від балачок. Та щось там, угорі, зупинилося, уже й Фрол Іванович нервується. Ось-ось піде на заслужений відпочинок заступник голови крайпрофради. Купили йому чеську кришталеву вазу, мисливські унти, бо матиме тепер час для полювання, присвоїли звання заслуженого діяча культури республіки, знайшли достойну людину на його місце, а він чомусь не йде.

Вже до нього й не звертаються у якихось важливих питаннях профспілкового життя, якщо зайнятий голова — звертаються до Фрола Івановича. Дехто жартує, що так і унти зітліють, а він не пише заяви, вдає, що нічого не знає, що замінити його ніким.

Вже до Кліма люди навіть з провінції заходять як до голови профспілки. Раніше він би такі самостійно й вирішив якість питання, але в цій ситуації зумисне підкреслював: є у нас голова, це тільки його компетенція...

Чого ж зволікає той старий устілок? Иди собі бав онуків, полюй, переселяйся в Європу, отримуй пенсію зі схід-

ною надбавкою. Головна дія твого життя уже відбулася, поступися сценою іншому! Ану, перестань зараз же, Климко! В тебе здають нерви. Це — безсовісно. Добре, що ніхто не знає про твої думки. Безсовісно! Безсовісно? А старому пентюхові сидіти в кріслі заступника голови профради, бачити, що до нього ніхто вже не звертається у серйозній справі, а все одно сидіти — це совісно?

Я дам тобі по пиці!

Хто?

Я — Клим Тимофійович Гонта.

Тихше! Завелися. Причини ж нема. Все нормально, треба вміти чекати.

Ні, нерви таки гуляють.

Треба татові послітку зладнати. Є кілька баночок червоної ікри, шапка з білчих шкур, в'ялена кета, вуджена ведмежатина і... щось просив старий для «Запорожця», залізяку якусь... Забув, яку саме?

Почув у коридорі дрібний, майже дитячий смішок водія-корейця. Покликав його до кабінету.

— Кіме, які є дефіцитні деталі до «Запорожця»?

— Цого нема в продажі — те й дефіцит...

— А чого саме нема для «Запорожця», Кіме?

— Савтра скасу вам, Кіме Тимофісовису...

— Завтра субота, Кіме, вихідний.

Кім засоромився. Виходило — хотів збрехати, а його заскочили. З вузьких шпаринок очей визирнула осторога. Та враз щиро заусміхався:

— Забув! Два дні вільний. Флор (він коли хвилювався, плував ім'я Фрола Івановича) Івановис я не треба. Повезу вас Уссурі...

— Ну, що ви, Кіме, це ваші законні вихідні, відпочивайте в колі сім'ї. Я не маю права цього робити. Це — зловживання...

— Я сам хосу повезти вас. Свою сім'ю щодня басу...

Це була прекрасна пропозиція, і Клим не став більше заперечувати.

Однак потім подумав: а що коли хтось підхопить цей факт: ще, мовляв, не призначили, а вже використовує транспорт для власної сім'ї? Позбавляє водія його законних вихідних...

Хотів навідріз відмовитися, але Кім уже поїхав готувати машину в дорогу. До гаража не додзвонишся, то заніс Фролу Івановичу письмову заяву, в якій просив виділити йому машину з'їздити до дружини з вирахуванням вартості поїздки з його зарплати.

Фрол Іванович уважно прочитав заяву, акуратненько, на рівні шматочки порвав її і вкинув у кошик. Виписав йому і водієві Кіму триденне відрядження до Находки.

— Заїдете на деньок у райком профспілки, перевірите, як там готуються до фестивалю художньої самодіяльності, а решту часу побудьте з сім'єю, Ісус Тимофійович. Від такої квартири відмовилися, а діти в тайзі ростуть... — Але за-сміявся приязно, обнявши Кліма за плечі, провів аж у приймальню, де ще були співробітники.

О, з такими документами можна спокійно їхати державною машиною до Анфіси, до дітей, до Уссурі й тайги...

Спершу — в Находку! Виконати завдання Фрола Івановича, націлити райком профспілки рибалок на перше місце в краї з художньої самодіяльності, ближче познайомитися з кадрами. Суботи вистачить. А на неділю й понеділок — Анфіса, діти, хутір, тайга, Уссурі...

В дорогу! В дорогу! Повернуся, тоді зладною татові посилку.

Суботнього вечора жовтий крайкомівський уазик зісковзнув із бруківчаної дороги на вузьку просіку в тайзі. Колеса зашелестіли опалим листом, захрустіли під ними кедрові шишки, збитий вітром хмизняк. Видно, з тиждень тому тут пройшов гусеничний трактор, бо де-не-де ще зяяли зазубні траків, але слід уже притрусило листя. Осінь.

Кім налягав своїми маленькими грудьми на кермо, піднімався з двох підмощених на сидінні подушечок, набитих сіном, — дорога в тайзі підступна, не вивернеш, дерева не розступляться.

Анфісу старший син Тимофій (на честь діда й назвали, Анфіса не перечила: другого хлопчика назвемо Афанасієм, Афонейою — на згадку про твого батька) підвозить цією дорогою до бруківки кінями. Вимошує воза береговим уссурійським сіном, застеляє ведмежими шкурами і везе. Чекають автобуса, галасують, махають руками, щоб зупинився, Анфіса хапливо вскакує в нього, Тимко подає кошики, щось кричить їй навздогін, довго біжить за автобусом, вона ще дає йому останні розпорядження, яких він уже не чує, але й так знає: треба здоїти корову, дати молока тітці Пелагеї, витрусити ятері в затоці й віднести тітці Пелагеї риби, коли тітка Пелагея її всмажить — нагодувати менших брата й сестричку. Нагодувати курей, овець і двоє підсвинків, пантрувати за хатою, братиком і сестричкою, доглядати сліпу тітку Пелагею. Тимко знає все це і так, але біжить за автобусом, з якого щось дуже важливе гукає

йому мама. Відстає все більше й більше, махає рукою, аж поки не змириться: поїхала до тата.

Ці думки тихенько зігріли Климові душу, бо саме так і його кілька разів проводжав Тимко. Тільки з Анфісою, тільки не біг за автобусом, а лише чемно махав рукою.

Ні, діти — це таки радість. Мороки з ними, але й радості!

Мабуть, і не чекають мене. Кім тутукне — і двері навстіж, і висипиться малеча. Хто ж ще заїде в цю глухомань? Тато!

Колись, як ще Клим повставав проти цього хутірського дивацтва Анфіси, він її зозла тяжко образив: у мене таке враження, що ти вступала в технікум, працювала на консервному заводі тільки для того, щоб вийти заміж. Якби на хуторі був підходящий жених, ти б і не знала, в якому напрямку від хутора Амурськ. Вона тоді забрала Тимка й Афоню, і хоч був пізній вечір, хоч Клим умовляв її, — поїхала. Ніби й нічого такого, дуже образливого не сказав, а назад не повертається. Тиждень, місяць, два... Поїхав на хутір сам, за синами скучив.

Вона зустріла його так, наче й не було тієї розмови, втечі, розлуки. Це була гречна й квітуча сільська молодуха, котра знає собі ціну, але не виказує її іншим. Господарила вона легко й весело, ходила аж пританцьовуючи й усміхаючись де себе.

Лише через кілька днів Клим зрозумів: тримає тут її біда. Сліпа тітка Пелагея, про яку вона ніколи йому не розповідала. Просто знав, чув якість від неї, що є в матері сестра, яка також живе на хуторі. Навіть імені не запам'ятав. Анфіса нічого йому не пояснювала. Він усе вираховував сам: за Пелагеею раніше доглядала Анфісіна мама, як Анфіса вчилася, працювала на заводі. Коли мама померла... так-так, точно співпадає... все ясно.

Клим навіть кілька разів говорив Фролу Івановичу: ми доглядаємо сліпу самотню тітку, яка не хоче переїздити сюди, до нас, мусимо доглядати її на хуторі, через це Анфіса змушена не працювати...

В одному місці дорогу перегородила падалишня кедрина. Кім добув з-під сидіння маленьку сокирку й довго хекав, бризкаючи дрібними трісками. Відпочивав, тримаючись за сокирчину, щоб її не перейняв Клим Тимофійович: натомився й так за весь день, а дома ще йому роботи буде...

Приїхали пізно. Діти вже спали.

Анфіса почула машину здалеку, хоч і гудів сепаратор —

переганяла вечірне молоко на вершки, щоб завтра збити масло. Почула. Погасила світло і вийшла у дворище, заховалася за рясний куц горобини. Показалася аж тоді, коли побачила: Клим приїхав.

Вечеряли тихо, щоб не побудити дітей — Тимкові й Афоні завтра вдосвіта іти в школу. Кім зголосився підвезти їх, але Анфіса рішуче відмовилася: хай не звикають. Так само рішуче Кім відмовився спати в домі, поволік у машину величезного кожуха й незабаром затих.

Климові хотілося, щоб Анфіса запитала: як там... з переїздами, які передбачалися? Одначе вона тихо й набожно дивилася на нього, помічаючи, як поглибшали дві півдуги обабіч уст, треба дужче крохмалити комірець, бо кінчики його загинаються, що сивина починає з чуприни переповзати у брови, а ще цвітуть білими цяточками нігті — то добрий знак: буде якась радість... Вона не запитувала його нічого, і Клим починав уже сердитися, хотілося поговорити, порадитися з рідною людиною — з матір'ю його трьох дітей, Анфіса ж хвалиться, скільки викачала осіннього меду, заскирдувала сіно на зиму, навчила осліплу тітку Пелагею в'язати на спицях, корова зайшла в тяж. Тимко двічі ходив із сусідом на полювання — онде сохне лисяча шкура. Ну хоч би слово: як там у тебе на службі? Хоч би раз поцікавилася: яка в тебе, Климе, платня? Ні, їй важливіше, чи я готую собі на сніданок яечню з шинкою, чи пристібаю хутряню підкладку під плащ, чи мию голову травами. Цей хутір таки обкрадає її душу. Треба забирати до міста. Вона зовсім не цікавиться моїм життям. Тітка Пелагея їй дорожча!

Клим устав, коли Анфіса вже випроварила до школи Тимка й Афоню, а менша вовтузилася під дверима кімнати, чекаючи, поки прокинеться батько. Кім рубав дрова, пахло смаженими грибами й баранячою печенею.

Двом синам він подарував деркотливі пластмасові пістолетики, а найменшій — Альонці — дерев'яне цяцьковане гадюча. Ростуть діти. Недавно ж іще Альонка кувікала в колисці, а вже коси під хусткою поправляє граційно, подівочому. Не оглянешся — задіває.

Згадав городищенську сусідку Марту Гусляр... Був уже парубком, пристоював із дівчатами біля вітряка на Сарматському горбі, Гуслярі часто залишали в них малу Марту: зашмаркане, пулькате, ноженята дужками, цуцик пролізе, золотуха розбризкана по всьому тільці. А відслужив п'ять років на флоті, порибалив у Находці, приїхав у Городища, побачив Марту — душа зайшлася. Відпустку про-

строчив, мало в селі не осів сиднем, якби не старший багатого, якби... ет, відгуло...

Після сніданку, коли Анфіса пішла навідати тітку Пелагею і Клим залишився сам, знову полізли думки: як там... в Амурську? А раптом у понеділок зранку заступник голови крайпрофради подасть заяву. В суботу й неділю обдумає, збагне, що треба йти — і напише: у зв'язку з виходом на пенсію, прошу звільнити... Заяви його чекають, отже, одразу ж дадуть їй хід. Покличуть Фрола Івановича, він буде шукати мене, а я сиджу на хуторі. Навіть адреси не знає, не зможе телеграмою викликати.

Треба їхати, щоб у понеділок вранці бути в крайкомі профспілки. Дітей побачив, живі-здорові, побув з Анфісою, залишить їй грошей, сусіди бачили, що приїздив до неї чоловік.

Їхати, їхати, їхати! На душі неспокоїно. Якщо заночую — посварюся з Анфісою та дітьми. Треба їхати, поки все по-доброму...

Кім випив за сніданком пива, поки виїдуть з тайги на бруківку — запах видихається. Він навмисне голосно хекав, рубаючи дрова. Зупинився, коли прибіг зі школи Тимофій і сказав: директор відпустив... з Уссурійська дзвонили в школу, просили через учнів передати на хутір, секретареві крайкому... треба з'явитися в Амурськ... терміново. Директор навіть сказав: біжи, Тимофію, додому!

Прекрасно, тепер і Анфіса не буде ремствувати, зітхати, не бігтиме за машиною, чіпляючись хусткою за гілля, Іду, Фроле Івановичу, їду, дорогий мій! Доберуся до Амурська і з першого ж автомата зателефоную вам: я вже є, слухаю вас!

— Така служба невдячна, Анфісо. Ти тут сама собі голова, а в мене там — весь час отак, і вихідного нема — сказав на прощання. Сказав голосно, щоб і діти чули. — А як мріяв побути з вами, по тайзі побродити... Життя...

Не хотів, щоб проводжали його до бруківки, але діти самі набилися в узяка, щebetали біля Кіма — не вистачило рішучості висадити їх.

Всю тайгову дорогу Анфіса нагадувала: там домашнє масло в кошику, і яйця домашні, і домашня шинка, і бринза. Смаж собі шинку з яйцями, не забудь хутро підстібнути під плащ, їж на ніч дві ложки домашнього меду, запивай настоєм із трав.

Скільки можна про те ж саме!

Нарешті попрощався зі всіма. Альонка заплакала, й Анфіса дала їй шоколадку. Все одно плакала, але тихіше.

Кім повернув до Кліма Тимофійовича внутрішнє дзеркальце, щоб той бачив у ньому своїх на дорозі, та Клим уже дивився тільки вперед.

Анфіса навпрошки, знаюю тільки їй стежкою в уссурійській тайзі, вела своїх дітей додому. Тимофій ніс на плечах Альонку, Афоня стріляв з іграшкового братового пістолетика по пташках, і Анфіса забрала в нього іграшку: краще запам'ятовуй найкоротшу стежку до хутора.

Вони прийшли до дворища, й Анфіса зоддалік побачила: на одвірку, де вішали ключ від хати, білів аркушик з учнівського зошита.

Тимофій першим добіг до порога, підскочив, дістав папірець.

— Дід Тимофій помер на Україні.

Анфіса знала, що їхній листоноша приносить телеграми на хутір «усно», просто переказує зміст. Може, помилився, записуючи на папірці? Та ні ж: передали з Амурська, помер батько Кліма Гонти.

Вона метнулася до тітки Пелагеї, і та наказала: їдь, доню, я тут сама похазяйную. Дітей бери і їдь, хай попрощаються з дідом. І тобі треба попрощатися... батько твого чоловіка, а ти ніколи і не була в нього... Хоч тепер...

Анфіса запрягала коней, знаючи, що від шляху до дому вони самі привезуть тітку Пелагею. Квапилася, щоб встигнути на останній автобус до Владивостока. Квапилася так, що підручного коня запрягла в борозенний хомут. Альонка помітила й підказала...

12

— А тепер, Тимоше, я тобі скажу, що відмочив цей старий глупак Підкова — гаплик петельки не впізнає... — казав Маркіян Підкова Тимошеві Гонті, й голос його надкришувався та посвистував на шиплячих.

Тиміш сидів у м'якому вольтерівському кріслі посеред кімнати і стежив, як снують по мішку з цукром мурахи: таке мале створіння, а таке зажерливе. Добре, хоч хробаків не наповзло до хати.

— Таке одпиляли з Мартою, що можеш нас проклясти... або... сказати «спасибі». Кинути каменем або обняти.

Піч тріснула. Тріщина поповзла від комина до стелі. Перегрілася й луснула. Димітиме, якщо не замазати. Дош

іде, йде... Он уже пляма біля сволока, черепиця десь таки протікає. Краплі падають на сіно, воно вже намокло, зібралася калюжка, крізь глину й дерево просочилося на стелю. Пляма схожа на буряк з довгим, мишачим хвостиком.

Маркіян ухопив маленькою жовтуватою рукою Тимошеву бороду, задер її догори й зозла труснув. І тільки тепер побачив перед собою Тимошеві очі. Вони були живі, бо Підкова вгледів у них своє відображення.

— Гаплик за петельку! Чого ти мучиш мене? Бурак через тебе зогниє у полі. Мені тра' поїхати у Вінницю, вибити машин на поміч, а я з тобою тутки няньчуся! Совісті б позичив! Корми не заготовлені, надої впали. А мені ще Тимоша пантруй. Якби оце молодші, то затопив би тобі межі очі, щоб юшкою вмився! — Підкова ще раз труснув Тимошевою головою і відпустив його. — Правда, я й молодшим тебе боявся...

Сів до столу і з'їв дві ложки холодної гречаної каші. Дві ложки — і вже наївся.

— Ну, кажи, Маркіяне...

— Кому тутки казати... Глині й дереву?

— Не злися, кажи.

— Нужен ти мені, гаплик за петельку, щоб я іще злився на тебе.

— Кажи.

— Діти до тебе їдуть...

— Устим?

— Я всіх викликав.

— Устим приїде... та Варвара, а тим — далеко. Ті хіба на мій похорон.

— Отож кинь у мене каменем! На твій похорон я їх і викликав. Зустрінься з дітьми та починай жити знову.

Тиміш устав з м'якого оксамитового крісла. Тремтячою рукою провів по щоці. Погляд ухопився за двері (зелені, подряпані котом, зашіпка витовкла округлий рівчачок), за піч (комин тріснув від жару, полиняли півник сокоче). Два електричних дротики на стіні розімкнені. День надворі. Маркіян Підкова за столом. Худий, змучений, із глибоко запалим ротом. Голова колгоспу — Маркіян Підкова...

Тиміш знову сів у крісло, поклав руки на вичовгані дерев'яні бильця, ворухив пальцями і розглядав їх — рухаються.

Затупотіло на ганку.

Прочинилися двері.

Перестрибнув через поріг кіт, стовпчиком настобурчив хвоста, масно замуркотів. Присів на задні лапки й легко цибонув на коліна Тимошеві.

Зайшла Марта. Внесла з собою дощ, і вітер, і набиту чимсь полотняну торбинку, розмальовану пальмами.

— О, нарешті! Бачу дядька Тимоша! — сказала й відчула: голос її фальшував. Почервоніла й заходилася викладати харчі з торбинки.

Норовила весь час зустрітися очима з Підковою, але Маркіян Тадейович дивився, як Тиміш погладжує рудого kota, який блаженно потягується, мружиться і весь час хоче лизнути його руку.

Марта поставила на стіл велику емальовану миску з холодцем. Зумисне грюкнула нею об стільницю, щоб Маркіян Тадейович звернув увагу. Нарешті!

«Тур на «Запорозжці» виїхав у Рівнопіль до поїзда, дядьку».

«Ой і заварили ми з тобою кулешу, Марто. Заварили, гаплик за петельку. Наїмося! По верхній гудзик. Усім вистачить. Та вже що буде!»

13

Робітниця Тульчинського міського комунгоспу Варвара Тимофіївна Красножон мерзла в ноги і прокидалася від холоду. Роззувалася з тіснуватих на її литку гумових чобіт, розтирала руками пальці на ногах, голосно чхала, взувалася й засинала знову. Її напарниця сьогодні випроводжала сина до армії, то Варвара була в цеху одна. Дев'ять похоронних вінків стояли в кутку нерозпродані, відвідувачів сьогодні немає — вистачить і цих, що наплела за день. Можна запалити грубку, але дрова замокли, поки розгориться — вже й закривати цех треба. Мерзла. І тому прокидалася. Пальці звично прикручували гнучким дротиком соснові гіллячки до каркаса вінка, дріт і хвоя кололи їй руки, але прокидалася тільки від холоду.

Для цеху, де виготовляють похоронні вінки та продають квіти, комунгосп купив біля базару стару, призначену під знесення хату, в якій до минулої весни жила столітня баба. Вона померла, і син за безцінь продав халупину комунгоспу.

Квітникарка була водночас і начальником цеху, а Вар-

вара з подругою плели вінки для похоронів і були її підлеглими. Робота в цеху Варварі подобалася, бо звикла до неї. Перед цим вона була прибиральницею у комунгоспі, а коли порішили організувати цех вінків і квітів — перейшла сюди. Її чоловік — закрійник ательє, Кость Красножон попросив директора комунгоспу, і той, докуривши кишинівську сигарету «Мальборо», сказав: хай прибере хатину під цех і йде працює.

Перші місяці на новій роботі у Варвари навіть було соння, бо, плетучи вінки, вона весь час уявляла собі якогось небіжчика: як його несуть, як потім складають вінки на його свіжу могилу. Замовники приходили сумні, в чорному, говорили стишено, завжди пояснюючи — кого саме вирвала смерть із їхнього родинного ключа. Переймешся за день сумотою — подушка вночі здається кам'яною.

Та потроху звикла і спала вже, як усі, потім звикла ще більше і знову спала, скільки хотіла.

Замовники ніколи не брали здачу, бо квапилися, бо хотіли вибрати яйнайкращий вінок, щоб більше хвої і квітів та щоб напис був на стрічці під золото, бронзою (художника в штаті не було, то написи робив син напарниці, який сьогодні йде до армії). Був у них ще й приварок на хвої та квітах, бо хвоя не обліковувалася, а квіти вони все літо приносили з дому. Та Варвара до цього байдужа, бо навіть гроші вона сприймає крізь сон: є — то й добре. Спокійна. Можна дрімати.

У сорок два роки Варвара лише збирається народитися. Їй усе здається, що в житті її має статися щось таке, коли вона народиться і стане жити. Думала: закохається, любов її розбудить, і все буде по-новому, але вийшла заміж спростання, не чула, коли стала жінкою, і коли народила дитину, і коли перший чоловік покинув її.

Непомітним залишилося й те, як Варвара шила собі в тульчинському ательє сине драпове пальто, як закрійник Кость Красножон сім разів обмірював її груди, талію й стегна, як тремтіли в нього руки й нижня губа, як він аж сім разів викликав її на примірку і як вона перейшла до нього жити в цегляний будинок, який Кость розполовинив із своєю попередньою дружиною. Костя можна зрозуміти: вперше така вродлива жінка шила в нього пальто, вперше він міг доторкнутися руками до такої сліпучої краси й відчутти: вона — жива, справжня.

Він і тепер, проживши з нею шість років, любив відстати од Варвари, щоб помилуватися, як граційно вихитуються її міцні стегна, як несе вона свою русяву, обвиту та-

кими густими кучериками голову (поки не помацаєш, не повіриш: справжні). Потім любив забігти наперед, щоб побачити її синючі, з туманною поволокою очі під рясними й довгими віями (коли виглядає до нього крізь шибку вікна, то першими торкаються скла вії), бездоганне й чисте, як у ляльки, обличчя, й думати: моя!

На вулиці Костеві заздрили перехожі чоловіки, і Кость тоді заздрив сам собі, забував про Варварині лінощі. Нічого, заради такої жінки можна й до півночі над шиттям сліпати. Зароблю й на двох... голкою...

Ще зі школи Варка почала читати роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні», але не дочитала його й досі, бо засинає над книжкою, забуває, де саме зупинилася, й починає спочатку. Тому перші сторінки книжки густо позначені плямами жиру, повидла, молока, меду і сліз, далі сторінки йшли чистіші й чистіші, а за п'ятдесятою було навіть кілька нерозрізаних, між останніми аркушиками Варвара любила зберігати гроші. Щоб не м'ялися.

Ляснули двері в цеху (на осінь прибили пружину, щоб відвідувачі не вирипували тепло, пружина трапилася туга — за кожним замовником аж стріляють двері) — зайшов огрядний, туго обтягнутий сукном парадної шинелі офіцер.

Варвара проснулася, соковито, з м'яким хрускотом кожного хрящика в тілі потягнулася, облизала великі повні губи, через плече дістала правою рукою до лівої лопатки, почуhalася.

— Мона, заходьте...

— Здрав' жлаю!

— Та не скаржуся...

— О, порядок. Вінки, бачу є.

— Скільки?

— Ото всі й давайте. Заслужив тесть. А подушечок для орденів у вас нема?

Варвара ледь крутнула головою. Нема. Та й цього обережного руху було достатньо, щоб пружні золотисті кучерика вибилися на чоло з-під хустини.

— Така ловка жінка... і таке сумне ремесло...

Варвара діставала з кутка вінки, офіцер підпасав кожен її рух ласим оком. Його власна жіночка була цибатою й ходила аж наче присідаючи, не любив він її з дитинства й називав «індичкою». Покинув би давно, але вони обоє були із маленького села Левківці, їхні батьки сусідували й дружили, хоч офіцер із жінкою жили в Білорусії, він боявся левківського сорому, сільських балачок і сварки між батьками.

Тесть купив йому «Ладу» шоколадного кольору, теща виховувала двох дітей, «індичка» після другої дитини стала поправлятися — можна жити. Сам винен, закінчував військове училище, хлопці спішно женилися (а раптом поїдеш в таку глухомань азіатську, що... та ні, треба женитися!), то й він з останніх літніх канікул приїхав з товстою золотою обручкою на правій руці.

— Дев'ять. Як хо', то ще один сплету...

— Так точно! Десять хай буде. Тесть у мене заслужив. Варвара не помітила ні його віку, ні звання, ні обличчя. Офіцер у формі, хоче десять вінків — і все.

Стала звично доплітати у вінок соснові гіллячки, вже прибляклі від багатоденного осіннього дощу айстри, паперові квіти, стебельця барвінку й хвоща.

Офіцер видобув з гаманця новеньку, рипучу (накрохмалена — та й годі!) сотенну купюру, ніжно поклав її на стіл. Варвара почула цей шелест, лінькувато поглянула на гроші й задрімала, плетучи вінок.

— Така ловка і — похоронні вінки...

Варварині пальці завчено припасовували зелень до каркаса з вербового паліччя, її очі бачили перед собою офіцера, стіл, сто карбованців, засклений у рамочці преїскурант. Проїхав грузовик, вдарив цівкою брудної води по вікні, аж скло загуло, і в кімнаті на мить посутеніло.

Офіцер ворушив парадними погонями, дивився на Варвару, і в нього дедалі більше закрадалася підозра: чи справжня ця жінка? На шиї, під матово білою шкірою, ритмічно пульсує живчик. З м'яко вирізьблених губів волого викочується й тремтить видимий у холодній хаті подих. Пальці рук плетуть вінок. А все одно — не справжня.

— Ловка... вінки... — ще раз промимрив він і заходився виносити вінки на колгоспний грузовик від жому.

Варвара бачила, то його широку, округлу спину, то шокасте обличчя, коли стріляли двері, і вона прокидалася.

Нарешті офіцер узяв з Варвариних рук закінчений вінок і запитав:

— Якщо нічого не винен — дозвольте йти?

Варвара встала, сонливо потягнулася, пошкребла пальцем правиці між лопатками, позіхнула, показавши тепле, вишневе піднебіння з білими густими зубами, стала навшпиньки від задоволення й поблажливо махнула рукою: іди собі, чоловіче...

Пружина ще раз рвонула на себе двері.

Який завтра день? А, байдуже. Чи на роботу завтра йти? Кость дома скаже... В нього календарик є. Скаже, як

треба буде. Добре, що тепер ці кишенькові календарики випускають. Хороший рік... осінь... а який день — Кость скаже... як треба буде...

Варвара почепила на дверях табличку «Вінків і квітів нема», набрала кварту води з бачка, побризкала підлогу й стала замітати цех. Знічев'я зиркнула у вікно, стрілася очима з офіцером (таки впізнала, хоч і шиби задроцькані), замахнулася на нього вінником — і прокинулася від різкого руху. Офіцер повірив: справжня вона. Відсахнувся од вікна, вскочив у кабінку самоскида, що кисло тхнув жомом на всю вулицю, і гаркнув на стриженого водія-допризовника:

— Газу! На Левків!

Варвара дістала з целофанового кулька роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні», розгорнула його на останній сторінці й поклала туди новеньку сотенну купюру. Аж тоді подумала: вінки з живими квітами, барвінком, хвощем, шовковою стрічкою — по десять карбованців і тридцять копійок... по преїскуранту. Не додав офіцер троячки. Хай...

Варвара знала вже, що гроші не роблять її щасливою. Добре, коли вони є, коли не треба їх позичати, але радості вони їй не приносили. Якби тільки рідше будили її.

У сорок два роки Варвара зберегла дівочу свіжість лица (лише Кость при сліпучому літньому сонці, коли Варвара мружилася, добачав по маленькій шовковій ниточці в неї під очима, але й він не вірив, що то перші зморшки), зберегла рівне і чисте биття серця, радісне відчуття свого тіла й дитячу безпосередність погляду. З усім цим можна було лише розпочинати жити. З Костем вони були ровесниками, але незнайомі часто приймали Варку за його дочку, а потім довго ніяковіли, як і хлопці, котрі при Костеві зупинялися гуртом серед вулиці... «татко-конвоїр ... при ньому й очей не підводить...» Костеві Красножону це лестило, якщо була можливість, він охоче пояснював: на сім місяців і тринадцять днів моя дружина старша за мене. Старша. Сім місяців і тринадцять днів... Але й боявся за Варку: така тиха й покїрна — одкоша не дасть залицяльникові... не захоче його ображати, одмагатися і тоді... хай йому грець! Краще тримати її при собі, хай нитка буде у вушні голки. Тому і в цех на роботу влаштував, бо жінки біля неї статечні, старі, завідуючий цехом він пошив демісезонне пальто — пригляне за Варкою. Міг би заробити на сім'ю й сам, але... хай Варка на очах буде, спокійніше так...

Кость бачив із вікна ательє як зайшов до цеху капітан-

зв'язківець у парадній шинелі п'ятдесят другого розміру, нестандартного пошиву, підрахував, що відвідувач пробув з Варварою дванадцять хвилин (за цей час Кость розчавив пальцями шматочок крейди, якою розкреслював відріз вельвету на плаття), уже хотів іти до них, але капітан виніс вінки і висаджував їх на брудний, заюшений жомовою пацокою кузов самоскида. Став кроїти шматок вельвету глиняного кольору. Одначе помітив, що капітан у парадній формі п'ятдесят другого розміру чомусь зазирає у вікно до Варвари — ножиці з'їхали із позначеної крейдою лінії й чикрижили вельвет навмання. Капітан раптом одскочив од вікна, впіймав уже при самій землі свій картуз, наклав його на голову й стрибнув на приступку самоскида. Так його, Варочко, так! Правда, плаття буде з короткими рукавами, скажу, що не вистачило вельвету.

До закінчення робочого дня ще було трохи часу. Скільки — Варвара не знала, хоч на лівій руці миготів цифрою маленький екранчик електронного годинника. Вона розгорнула на третій, загнутій вчора ввечері сторінці роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» і стала читати.

Незабаром їй уже снилося, що вони з Чіпкою ловлять у Бузі, під Сарматським горбом, лінивого сома. Ловлять його руками за вуса, але вуса щоразу рвуться. Чіпка хоче впіймати рибину солом'яним брилем, а Варвара в подолок домотканого плаття. Сомисько сміється до них своєю губатою пащею, плавниками лоскоче Варварині литки, заманює їх обох на глибіню. Уже Варварі по груди, вже — по шию, по нижню губу...

Книжка випадає з рук, Варвара прокидається.

Тьху, напасть! Риба приверзлася. Ото мені бракувало ще завагітніти! Хай бог милує. В сорок два.

Підняла книжку з підметеної підлоги, навгад розкрила сторінку і знову спробувала читати.

...Літо. Пряжить сонце. На вузькому березі галасують діти і міські дачники. Хтось перевозить у човні з маленького острова корову на берег, здоє корову прямо в човен. Слід за човном білий. Червоний. Білий. Буг з-під човна тече біло-червоно. Голяндраса гзяться діти на березі, чорний цуцик намагається впіймати білу голубку, яка перелітає з однієї дитячої голови на іншу. Тато косить каміння над Бугом. Бризкають іскри, німо шербиться коса. Косять. Цуцик ловить голубку. Мама доїть корову в човні, прямо в човен доїть. Тато накосить трохи каміння і складає його на купу. Жарко йому в кожусі, в заячій шапці-вушанці, в

шитих валянках. Тато наскладає купку накошеного каміння, а голі дїтлахи розкидають, а він знову косить те саме каміння. Наш тато — з сивою борідкою, з гострим борлаком. І корову доїть наша мама. Реве корова, верещать діти, гавкає цуцик, а тато з мамою мовчать. Коса в тата пощербилася. Пилка, а не коса. Захитався човен під мамою і коровою. Не встояла корова — човен перевернувся. Тато гострить брусом косу. Побачив, що мама з коровою тоне, злякався. І нехотячи косою обрізав собі великого пальця на правій руці. Не кричить. Здивовано дивиться на свою закривавлену руку. Мама намагається врятувати корову і тоне сама. Тато мовчки простягає мамі свою покалічену руку. А діти розкидають каміння, яке накосив тато. Цуцик ловить голубку. Пече сонце, тече біло-червоний Буг. Тече і тече, зносячи маму з коровою. Тато біжить берегом і простягає їй безпалу руку, шпортається за каміння, яке порозкидали діти. Біла голубка сидить у нього на шапці, і чорний цуцик вчепився зубами за полу овечого кожуха... Тече Буг під літнім сонцем...

Варвара прокинулася, бо змерзла в ноги. Вже треба ці гумаки поміняти на зимові чоботи, так і простудитися можна.

Знову тато недобре мені приснився. Пальця собі обрізав косою. І мама небіжниця довго махали мені рукою з води... Ніколи ще так і не снилися. Ні тато, ні мама-покійничка. Тре' поїхати до тата. От хай лиш цей осінній дощ перестане — поїду. Але ж і він міг би... має вже «Запорожця», дир-дир — і тут: драстуй, Варочко, як живеш? Випили б з Костем пляшину, побалакали б ладком. Я для нього законсервувала кілька банок огірків, помідорів, баклажанів. «Запорожцем» би й забрав у Городища. Не інакше, як Підкова його заманив знову на буряк, бо не їде до мене тато.

Двері в цех прочинилися. Не стрельнули. Значить, Кость прийшов за мною.

— Заходь, Костю, — сказала, не повертаючись до нього.

— А той офіцер аж кашкета загубив. З калюжі вихопив, на голову — і драла...

Варвара нарешті встала. Зімкнула руки, вивернула їх долонями донизу й повільно, не рознімаючи пальців, звела над головою. Стала навшпиньки і так уже смачно потягнулася, аж відчула кожну свою жилочку, кожен м'яз, кожну кісточку і хрящик. Казенний синій халат (Кость лише зробив на ньому червоні вистрочки по краях, вдяганка відразу ж ожила, стала теплішою для ока) підсіпався вище колін,

набагато вище, бо аж зблиснула нікелем зашіпка підв'язки для панчіх.

Кость тішився своєю жінкою. Хай би навіть усе життя отак потягувалася, я зароблю й на неї, хай би тільки була. І не старіла ніколи.

— Сім хвилин на шосту вже, Варуню. Замикай. Проведу тебе додому, а сам ще повернуся в ательє. Лікарка, яка мені пломбу в зуб ставила, просить на вечір плаття вельветове зшити. У відпустку завтра їде. А офіцерикові тому ти добре...

Варвара скинула халат, а далі вже Кость подав їй плаща, допоміг перев'язати хустину на голові, акуратненько застібнув гудзики плаща, замкнув цех. Пустив Варвару вперед, щоб помилуватися нею, та довго не витримав своєї радості, догнав дружину, легенько взяв її під руку і найлюднішими вулицями Тульчина, умисне через центр (хоч це було вдвічі далі), повів додому.

Можна було б зайти до Варвариної напарниці на провожанку сина до армії, але пообіцяв стоматоложці плаття на вечір. Хай би сама Варочка пішла, але їй там без мене трудно буде: жевжики приставатимуть, а вона ж плохенька, ще вип'є чарочку... ні, хай дома подивиться телевізор, хай навіть подрімає собі під музику. Я хутенько, як лиш впраюся з платтям — прийду. Для дому ж стараюся. Варчиному синові треба копійчину вислати у Вінницю, аліменти заплатити. Ніколи нам гуляти. Хай посидить дома.

— Тато мені погано снівся. Тре' поїхати, Костю...

— Хіба я бороню? Давай поїдемо в суботу. Може, дощ кінчиться, щоб ти мені не мокла.

— Так погано снівся тато. Може, його на зиму до нас забрати?

— Я не бороню тобі, Варуню. Бери. Тільки чи погодиться він, щоб «Запорожець» зимував під відкритим небом.

— Каміння косив і пальця відрівав...

— Не муч себе, Варочко, в суботу поїдемо й заберемо. Якщо відрівав собі пальця — поговоримо нині зі стоматоложкою, порадить хорошого лікаря.

— Снилось, Костю...

— Я ж кажу, в мене хірургова дочка шие часто...

Кость Красножон провів дружину аж до хати. Розстібнув гудзики на плащі, зняв з голови хустку, роззув із тіснуватих у литці гумових чобіт, хутенько, по-батьківському поцілував у щоку і навпрошки, через двори, пішов до ательє. Чим хутчіше дійду, тим раніше повернуся до Варуні...

В ательє його чекало кілька замовників. На примірку прийшла і опасиста, з великими золотими зубами у верхній щелепі (хоч іще молода, навіть молодша за Варку) телеграфістка з пошти. А, вона ж підходила якось, вичекала, поки Кость залишиться в примірочній сам. Дістала в Гайсині кілька шкір на шкірянку... державний пошив... самі знаєте, а хочеться по фігурі... Кость відповів тоді: треба подумати... То це вона знову прийшла. Братися чи ні?

— Костю Варивоновичу, якщо не надумали, то я ще почекаю, лише не відмовляйте зараз... Запізнилася до вас, бо шукала адресатку. Тато помер у жінки, а ми її знайти не можемо в Тульчині. Гонта якась...

— Гонта? Варвара Тимофіївна? Це ж моя жінка, тепер вона — Красножон.

— Ой, слава богу, а то три дні вже шукаємо Гонту. Телеграма прийшла на лісгосп чомусь і на Гонту...

— Не міг Варчин тато померти! Ми ж до нього їхати зібралися...

Телеграфістка розгубилася, прикрила верхньою губою золотий полиск зубів. Краще було б не казати, бо може з пальтом відмовити. От язика маю...

— Три дні пройшло. Ми не винні, шукали. Якби ж на ваше прізвище, я б відразу вам і принесла. А так... ми не винні зовсім. Мали право списати телеграму, але я шукала. Така красива у вас жіночка, й така біда на неї...

14

Іде вітер через Городища. Іде з Києва на Одесу.

Намоклі крила вітряка над сільською корчмою обертаються з такою старечою нехиттю, що за чотири доби після похорону Сянька Барвінського не описали повного кола.

Іде вітер, несучи вільглий дух осені, мокре павутиння — можна почути, як душа твоя скімлить. Все опале листя так прилипло до Сарматського горба, що, либонь, тут і зазимує. Прибиті дощем птахи низько, при самій землі, летять з вітром на південь, часто відпочивають, щоб знову шукати напрямок вирію, не вирій — каторга цього року, таки каторга, коли неба нема.

Ревуть мотори довкола Сарматського горба, надриваються їхні сталеві душі, щоб вирватися із в'язкого полону

подільського чорнозему, засапано виборсуються на твердь бруківки чи асфальту й довго ще жбурляють позад себе клаптями болота. Болотяний дощ, та й годі.

Всю осінь з погорілого дворища Тимоша Гонти текли чорні потоки до Бугу. Тільки сьогодні, йдучи з буряків, ланка Ярославів Козир змогла помити в струмку гумові чоботи — зчистилася вода.

Ніхто не зголосився з городищенців сісти на «кума». Підкова лестив, загравав, просив, наказував — ніхто. Виручив старший лейтенант, командир автороти (шрам через верхню губу та шинеля така довжелезна, що мусить поли підтикати за ремінь, бо погниють до морозів, а так — і не відрізниш від інших старших лейтенантів, думав Підкова), який за грубе порушення статуту стрійової служби покарав маленького, заїкуватого солдатика «кумом». Солдатик бачив смерть Барвінського, то боїться назад здавати машину, навіть коли треба вперед під'їхати, спускається по слизькій драбинці на землю, розганяє людей аж до контори, а потім короткими, обережними поштовхами їде, заїкаючись навіть у думках. Буряк не їде потоком, а капає, не важити його тоннами, а рахувати на штуки можна. Розпросолодка бурякова напасть, а не осінь у Городищах.

Мариня — я кау обережненько (навіть губи облизала перед цим, щоб слова м'якше зіскакували) — запитала вранці Маркіяна Тадейовича:

— Я кау, щось Тимоша не видно, а прикмета лиха — в яму до Сянька падав, мое, провідати треба, я кау, занести ситра і пряників у ліс. Хіба ж він винен, я кау, що «кум» наїхав...

— Тиміш, Мариню, поїхав до дітей. — Підкова спершу аж скривився від своєї брехні, зашелестів обгорткою від печива у кишені, але Мариня вже покійно закивала головою, поправила велику целофанову хустину поверх вовняної хустки, щоб краще було чути, і він аж прикрикнув: — Помирати до дітей поїхав! Помирати, Мариню. Почув свою смерть — на «Запорожця» і поїхав!

Аж заболів хворий шлунок від брехні. Маркіян Тадейович згорбився, вкинув у рота шматочок печива й, поохуючи, поліз в задрощаний уазик.

Мариня постояла на місці, повторила сказане Підковою («я ж кау, поїхав Тиміш помирати до дітей, страховку отримав, я ж кау, двадцять п'ять тисяч, Гринь настроїв йому «Запорожця», то він собі сів, я кау, й поїхав помирати, хоча мона ще було жити й жити... з таким грішми...»),

ще раз повторила, щоб запам'ятати, й, притримуючи руками широку спідницю, пішла з новиною по Городищах.

Першою вона стріла городищенську німкеню Елю Губу, яку привіз з війни в Городища Сидір Губа, — йшла додому з ранішнього доїння.

— Ідеш, Елю, до своїх чи залишаєшся з нашими? Бо я чула: ніби ідеш і ніби залишаєшся...

— Як тільки поїду, Мариню, тобі скажуть... — Еля блидливо зморщила розрізане аж трьома глибокими ривчачками перенісся й подумала: «О майн гот».

— Живи в нас, я кау, Елю. Старій людині найкраще сидіти на місці, тоді, я кау, ще й можна трохи прожити, бо ондечки Тиміш поїхав до дітей і вже, я кау, помирає. — Мариня робить значущу паузу, втирає з чола дошові краплини й стежить: як подіє новина на Елю?

Але чіпкий арійський розум Елі Губи категорично не сприймає слов'янщини в образі Марині — я кау. Вона вірить їй лише тоді, коли Мариня, як посильна, приносить їй повідомлення про сесію сільської Ради, причому повідомлення мусить бути віддруковане й підписане секретарем. Мариня знала про цю Елину зневагу до своєї особи, а все ж сподівалася: у таке — повинна повірити. Та Еля ще більше зморщила перенісся, ніс аж покрейдянів, кирпато задерся догори, витерла короткі ботики, обшиті по краях халяв зеленим заячим хутром, об мокрий бур'ян і заквапилася додому, бо Мусій Дзиндра привіз їй із Вінниці, з магазину «Дружба», кілька німецьких детективів, які вона читає в оригіналах на одміну від усіх інших городищенців.

Мариня стерпіла цю очевидну зневагу: що ти хочеш, я кау, німкеня, як не крути, а ми, я кау, їй чужі, німкеня...

У кінці вулиці Мариня побачила Єву Капітан — куховарку трактористів, яка варила тепер їсти і солдатам автотороти, забула про Елю й, ляскаючи халявами об спідницю, пішла до неї.

Старий ворон упав з Мартиного осокора. Задрімав і впав, при самій землі загальмувавши крилами. Проснувся, спробував злетіти на свою гіллячку, але крила були мокрі й важкі, не брали вітру. «Оце і все...» — подумав він і згорнув охлялі крила. Немічно, перечіплюючись за грудки з-під викопаної картоплі, доскавав до куща агрусу, покрутив головою, роздивляючись, чи нема поблизу Мартиного котиська, перелочив, стуливши сизі повіки. «Оце і все!» — рішуче подумав ще раз і, помагаючи собі мокрими криль-

ми, поскакав до Мартиноного курника, що тихо парував теплом. На порозі курника задрімав знову, щоб відпочити, просушити крила, зібратися з силами й злетіти на курячі подра. Звикав до нудотного курячого запаху.

Віра Барвінська йде від Сянька зі цвинтаря. Йй все ще здається, що до нього можна докричатися. Не хотіла вірити в ту товщу землі, яка лежала на його грудях. Шепотіла, волала, розгортала руками вже пригнічені дощем і холодом вінки, букети квітів, розгрібала мокру глину й припадала вухом до могили — не озивався, бо не чув.

— Черевичок же чавить тебе... І дихати нічим... Озвися!

Все те, що скоїлося з нею за останні дні, здавалося великою і жорстокою неправдою. Найбільшою неправдою, якої вона зазнала в своєму житті. Усе тепер було для неї марним, позбавленим бодай найменшої мети, задля якої варто рухатися, думати, говорити, бачити, чути. Чого ці люди метушаться, чого вони їздять, сплять, перемовляються між собою, нащо надриваються біля цього буряку? Навіщо це все, коли вони не можуть повернути їй Сянька? Хоч на годину, щоби поговорити з ним, порадитися, як їй жити далі: продавати хату та їхати до Києва, до дітей, чи ждати своєї смерті в Городищах. Півсловечка якби їй сказав — так би і вчинила. Нащо цей дощ і вітер, нащо ця зболочена, зграсована земля і заюшене небо над головою, нащо я живу, дихаю, бачу, коли немає Сянька? Заберіть у мене половину моєї крові, половину мене самої, тільки хай буде мій Сянько. Я викопаю вам усі буряки, на плечах перенесу їх на перевалку, не спатиму й не їстиму — тільки верніть мені Сянька хоч на одне словечко.

Вона йшла зі цвинтаря, спотикалася на рівній дорозі, завчено, без участі серця й розуму, віталася зі стрічними, не впізнавала їх, бо не бачила, вони рухалися й жили в іншому, незбагненному зараз для неї світі, в якому не було її Сянька, а коли так — то не було і світу. Хіба ж вона багато просить: поверніть Сянька, він же нікому з вас не заподіяв зла, акуратненько рахував ваші заробітки, у війну ходив на фронт зі всіма, пильнував своїх дітей, любив випити скляночку вина із свого винограду, нікому не заздри́в, тішився, як комусь було добре, — що ж він іще для вас міг зробити, мій Сяньочко?

У цих своїх думках Віра вже не згадувала Тимоша, а тому й не винуватила його ні в чому. В домі, в Городищах, усе їй нагадувало про чоловіка. Неполагоджена клямка у дверях. Мотоцикл під хлівом. Сірий кашкет у сінях на кілочку. Подушка, на якій він спав останню свою ніч. Купка

облігацій, які він ще ввечері перевіряв, чи не виграла котрась (вона так і не запитала його ввечері, а вранці — забула). Кімнатні чопанці із загнутими задниками (нащо я сварилася з ним і називала ледащечком, який лінується щоразу нагинатися, щоб не затоптувати задник?). Його випрана й складена в шафі білізна. Його костюми, кожух, пальто — для чого це все тепер?

Все нагадувало про нього для того, щоб ударити Віру: його не ма! Не ма! НАЗАВЖДИ!

Тимоша Гонти вона не бачила, тому він і не нагадував їй про Сянька. Стара завецькана фуфайка, в якій Сяньо чавив домашнє вино, нагадувала їй про чоловікову смерть, а Тиміш — ні.

Вона іде з цвинтаря серединою асфальтової вулиці. Поли забаліяного в глину пальта торигає вітер. Вантажєні буряком грузовики сигналять їй, але Віра не чує, тому й не вступається з дороги, бо й дороги в неї нема. Оглянється на цвинтар, на купку землі, накритої вінками, вертається на кілька кроків назад, зупиняється. Сухий плач і сухий кашель. Куди ж іти? До нього чи до порожнього дому? Знову повертається на кладовище. До нього, до Сянька.

— А як я їм в очі гляну? Ти шмальнув телеграму — і в куці, а я? — Тиміш проказав це так жалібно, що Підкова відпустив вилоги його вельветового піджака й немічно звисив руки. — Як я подивлюся в очі Устимові? Василєві й Василині? Климові? Варварі? Марії? Як?! Вони ще й до лісу не дойдуть, як узнають — тато збрехав! А я ж учив їх не лукавити... учив... — Тиміш розвів руками светр на шиї, голосно хапнув повітря і аж осів, понищав, притулившись спиною до печі.

— Теперка, Тимочку, щоб вийшло на правду, треба вмерти. Ба, скільки правда коштує, гаплик за петельку! — Маркіян зозла гупнув маленьким кулачком по столу, аж зазелєнчала металева ложка в полумиску. Йому запекло в шлунку, тому він мимовільно поліз до кишені по печиво, хоч і знав, що воно скінчилося ще по дорозі до сторожки. — Я їх сам стріну. Скажу: здрастуйте, діточки, це я вас викликав. Самі ж не зберетєся, все вам ніколи за ділами. Хоч поговоріть з татом. Поки живий. Отак і скажу: поки живий, може, останній раз бачите. На його похорон я вас турбувати не буду, Городища самі поховають...

— Он що! То я раніше за тебе помру, Маркіяне? — Тиміш пощавився, на його зарослому сивою щетиною облич-

чі ворухнулося обурення, і очі ожили, у них вперше за ці дні засвітилася маленька людська пристрасть, але й цього було достатньо, щоб Підкова впізнав у сумному, збайдужілому до всього дідові свого товариша Тимка Гонту.

— Не журися, ті, хто пережив чутки про свою смерть, живуть дуже довго. Та ще й усіх своїх дітей побачиш. Якби дав телеграму, що в тебе весілля, що береш собі бабу, думаєш, хоч одне приїхало б? А так — будуть! Он Сашко Тур же чергує на станції. Прямо сюди їх із Рівнополя. Із вапнярської траси — до лісу, поза Городища...

— Оце ти, Маркіяне, прислужився мені, тепер, коли й помру, ніхто до мене не приїде, не повірять.

— Слухай, Тимоше, ти ще довго мою печінку їстимеш? У мене буряк гние, впали надої на фермі, тре' хлопців до армії проводити, на сесію до Києва їхати, Романа за мною зі скальпелем бігає, щоб лягав на операцію, пам'ятник на могилу Сянькові треба замовити в Гнівані, а я з тобою торгуюся: живий ти ще чи вмер? Якого тобі дідька тре'? Ідуть діти — зустрінь, поговори з ними всіма, розділи свої гроші, заповіт скажи. Ти ж їх від похорону Христі не бачив укупі.

Неподалік у лісі ревнула машина, тривожна, зчавлена лісом луна вдарила по вікнах, і шибці, з яких обсіпалася замазка, пронизливо задзигоніли. Тиміш злякався, шаснув очима по хаті: де б сховатися? Кинувся до запічка, але перечепив кирзовим чоботом вольтерівське крісло, воно з гуркотом поїхало до стола й зупинилося.

— Чого тобою кидає? То мій «цапок» буксує, скубе лісову траву на мочарах, Марта везе тобі харчі з комори — діти ж приїдуть... на твоєму «Запорожці».

— Не зможу я, Маркіяне, вийти до них. Не зможу. Я ж себе знаю. Сховаюся кудись, крізь землю провалюся — не вийду.

Маркіян зграбастав з голови сірого пом'ятого бриля й зозла пожбурих ним у Тимоша:

— Слухай! Я старший від тебе на два роки. Плюгавий дідора. Без зубів, без шлунка і, вважай, уже без ноги. На голові в мене колгосп.

— І Зірка на грудях... — Тиміш встиг прикусити язика й одвів погляд у вікно.

— Якби не вона, я б давно вже няньчив онуків і довше б прожив. Не завидуй убогому. То чого ж іще ти мене доконуєш?

— Нащо посилав до «кума»? Все було б інакше.

— То Сянькова судьба, а не я... — Маркіян налив у склянку води, розколотив у ній цукор і випив, щоб зацить-

кати шлунок. — Я ж не Ісус, щоб її завернути... Твої діти їдуть, а не мої.

— Я сховаюся, Маркіяне, втечу з дому.

— Ну й ховайся, з мене вистачить, валюся з ніг. А й справді — сховайся. Посидиш, послухаєш, як хто буде тужити за тобою, як побиватиметься. Все тобі, Тимку, буде відомо в цьому світі, навіть як поминатимуть тебе діти. Будеш єдиним чоловіком, який усе знає, навіть те, чого людині, мабуть, не варто знати. Гайда, чого боїшся, Тимку? Чого? — Підкова аж здивувався цій своїй лукавій злості, на мить злякався: куди це мене, ірода, несе? Але зараз він навіть заздрих Тимосеві — як-не-як, а їдуть до нього діти, ну спантеличаються, побачивши батька живим-живісіньким, не стануть же шкодувати, що він стоїть перед ними, а не лежить у домовині. Радісно подивуються, погостують, полаяють мене, що так перелякав їх, а мо', й спасибі скажуть, що зібрав усіх до живого тата. Таки позаздрих Тимкові, обережно, небучно, але позаздрих. — Отак і зроби, сховайся, а ми з Мартою їх зустрінемо. Коли всі зберуться, тоді ти вийдеш... — Серце Маркіяна забилося квапливіше, він підняв із долівки свій пом'ятий капелюх, кулаком розправив його зсередини. Навіть шлунок перестає млоїти. Підкова підійшов до Тимоша, цупко взяв його за плечі й посадив у м'яке вольтерівське крісло біля вікна. — Міг же не ти на Сянька, а він на тебе наїхати «кумом»... Доля...

Загупало в двері, глухувато залементіла клямка, посипався тиньк з одвірків. Підкова, хляпаючи халявами гумачів, пішов до порога, наклав бриля на голову й відчинив двері.

Тиміш встиг зайти за піч і затаїтися.

Спершу в двері просунулися дві великі сумки, а потім із темних сіней заусміхалося до Підкови Мартине обличчя:

— Встигла, Маркіяне Тадейовичу! Погиркалася і в морі, і в магазині, і в ідальні, а встигла. Там Капшук ваш усе напитує: для чого? кому? То самі поясніть... А де в ін? Незабаром Сашко вже буде з ким сь...

Марта не чекала відповіді — квапилася. Полишила сумки серед хати і шаснула знову надвір. Задихана, розпашіла, внесла поперед себе ящик з пляшками горілки (пляшки деренчали з кожним її кроком), Підкова хотів підсобити, але вона так повела оком, що мусив відступитися.

Іван Капшук на плечі заніс до хати плетеного кошика з ковбасою, шинкою й хлібом; перехнябившись набік, скинув його біля печі й хутенько вийшов надвір: його діло маленьке — крути кермо й мовчи, коли тебе ні про що не пи-

тають, за це його й любить Підкова. Ця риса далася Іванові нелегко, і він не хотів її втрачати. Бачив, що Маркіян Тадейович, Марта й Сашко щось таємничать від нього, хай таємничать, добре, що Підкова про це знає, а Капшукове діло — котіться колеса. Правда, «Запорожця» немає і Гонти в хаті не видно — для кого ж ця оргія? Мать, Тиміш таки поїхав до дітей, як і казала Мариня — я кау. Якесь начальство приїде, то в сторожці його прийматимуть, але нащо Марту в це втаємничувати? Бабський язик, завтра вже всі Городища знатимуть. А мо', взяли Марту для... ет, яке мое діло — скачи, «козлику», через болото, а ти, Іване, тримай язика за зубами, щоб не прикусити на бакаях.

Іван подавав Марті з машини каструлі й казани, ситро й мінеральну воду, позиркував на неї улесливо, бо ж вона знає щось таке, у що не посвячено його. Підкова чомусь довірив їй те, про що не знає навіть його водій.

— Тимку, я зробив усе, що міг. У мене зараз селекторна нарада, потім — правління, скіко мона мені біля тебе товктися... — Підкова проказав це якомсь винувато і невпевнено, бо й сам не знав, що б чинив на місці Тимоша. Коли відбивав телеграми — був переконаний, що це єдиний вихід, щоб врятувати Тимка, хай діти подадуть йому руки й витягнуть з прірви. Тепер він уже й гриз себе, що наварив цієї пересоленої каші.

Думав, що і його власні діти розсипалися по світі й озиваються тільки тоді, коли у них якась велика біда чи потрібна татова підмога. Він був молодим і тишився, що всі троє вивчилися, опосіли посади в Москві, Києві й Донбасі — тоді була така мода, і він, не вельми освічений дядько, піддався їй: хай буде, як у людей, хай діти зазнають більше щастя, як ми. Тепер старий Маркіян уже розумів, у що обійшлася та мода п'ятдесятих років — із села випало ціле покоління. Випало назавжди і безповоротно. Городищенці один з-перед одного наче змагалися: хто далі заїде і хто приїде потім у гості в добротнішому пальті, з розцяцькованішою жінкою, хто менше впізнаватиме своїх, навіть хто куритиме дорожчі цигарки й пахнутиме дорожчим одеклоном. Знаю, що гнали післявоєнні сільські злидні, гаплик їм за петельку, але ж сьогоднішні статки, Маркіяне, ще нікого не вернули назад у село. Городища хлипають на старих бабах та на тих, кого тоді вважали невдахами, й вони не зірвалися з місця. Марта вчилася з моєю Юлькою. Однаково вчилася, та я свою підіпхнув до медінституту. Не дуже й чесно, бо в інституті знали Підкову з Зіркою, бо з ректором ми не раз сиділи на нарадах поруч, бо ректор

знав, що вступає Підковина дочка... Марта й не рипалася, відразу — в ланку. Юлька заміж вийшла, я їй на весілля кооператив подарував (мода!), дисертацію захистила. Марта ж собі в Городищах і чоловіка не знайшла, вислужилася до ланкової, дитину без чоловіка народила. А хто про мене більше знає, хто мене краще розуміє? Марта. Юлька облеслива тільки тоді, коли: тату, дайте на меблі, дайте на дублянку, як будете їхати на нараду — привезіть сільської ковбаси. А Марта від мене тільки й чує то нагінку, то наряд, то прохання. Марта поогризається, але піде з дівчатами розкидати гній у тріскучий мороз, піде проривати буряк на свята. Виходить, ближче до нього, як рідна дочка.

— То я, Тимку, поїхав, а ти вже тут як знаєш. Марта тобі підможе. Завтра заїду... — Підкова легенько гупнув Тимоша в плече, випив підсолодженої води, надламав шматок хліба, сховав його до кишені й пішов надвір.

На ганку його перепинив Мартин погляд. Підкова зупинився, глянув на старого дуба під дощем, на золотаве кружало опалих жолудів довкола кореня й сказав:

— Як знаєш, дочко, як знаєш — так і роби. Задумає сховатися — хай. Тільки на горище, щоб чув усе. Скажеш: поховали вже, отам, біля Гната...

Підкова ненарошне усміхнувся, підбив пальцями сірого бриля на чоло, і Марта відповіла йому:

— Спробую, Маркіяне Тадейовичу. Спробую, хай знають, як тата навідувати...

15

У кав'ярні було порожньо. Самотня оса сиділа на вінцях чашечки з рідким шоколадом. Марія вже кілька разів зганяла її, але оса, покружлявши над кавоваркою, що куріла парю, знову сідала на солодкі краї чашки.

«Точка» таки нікудишня, але треба тут перезимувати, завчено думала Марія Гонта — завідуюча кав'ярнею «Русалка» на маленькому житловому масиві Корчувате в Києві. Кав'ярню відкрили на прохання дирекції заводу, якому належать вісім великих робітничих гуртожитків та кілька десятків висотних будинків для сімейних — власне, весь масив. Кілька ще не знесених особняків на самому березі Дніпра незабаром знесуть під заводські хмарочоси, господарі й не ремонтують їх, чекають, торгуються з заводом за кількість кімнат у державному будинку. Дирекція наду-

малася окультурити свій район за рахунок молодіжної ка-в'ярні над Дніпром. На піщаній залісній затоки зварили із заліза й заскрили величеський павільйон і звернулися до районного тресту їдалень і ресторанів: освоюйте, ми своє діло зробили.

Марія ніколи раніше й не була в цьому робітничому райончику, лиш чула про нього й знала: десь на околиці Києва, як їхати на Кривий Ріг, звідки родом її чоловік Петро. Не знала б про це Корчувате й досі, якби не... Так-так, доля. Доля і Аркадій Михайлович.

Ще кілька років тому, згадуючи його і свій грішок із ним, вона гидливо кривилася й притьмом починала думати про щось інше, навіть переймалася особливою жалістю до свого скаліченого в автокатастрофі Петра, виводила його погід руку на прогулянку, не соромилася, йдучи біля нього, недобачала співчутливих поглядів навздогін собі: а чого ж — був колись і він здоровим, ганяв рефрижератора по всій країні, скучала за ним, коли довго був у відрядженнях, але завжди привозив додому то ящик свіжих помідорів у січні, то в'язку дефіцитної ковбаси — що Петро перевозив, те й було в них удома. Аж поки не сталася та страшна аварія. Може, й Петрові було б краще, якби він загинув тоді, сам про це казав, коли став одужувати. Та що зробиш — живе уже п'ятий рік, Марія ще не звикла до його каліцтва, але й не переживає так, як раніше. Іде пенсія Петрові, та ще й виплачує йому гроші винуватець аварії — п'яний колгоспний комбайнер, який їхав уночі посеред тра-си без світла.

Петрове каліцтво — то єдине, чим доля помстилася Марії, вже досить, на весь вік має, до Петрової смерті...

Та з весни Марія стала згадувати про Аркадія Михайловича все частіше й без... ну, з повагою, як про заступника директора тресту їдалень та ресторанів одного з районів Києва — про людину хоч і зовсім негарну з лиця, коротконогу й завжди чомусь задихану (навіть на піджак просту-пають вологі плями під пахвами), людину зовні навіть брид... ну, несимпатичну зовні, але... людину, яка знає собі ціну, має гідність, а тому й стала заступником директора тресту. Дурних на таке місце не ставлять, треба було пробитися, як Аркадій Михайлович, який завідував їдальнею в Дарниці. Паршивенькою харчовнею залізничників, де Марія була касиркою і де зопалу на мішках з картоплею, в льоху їдальні, де тхнуло застоюною квашеною капустою, пліснявою і потом Аркадія Михайловича, віддалася йому, бо саме наскочив ревізор, у касі була недостача й Аркадій

Михайлович непомітно поклав їй до кишені халата потрібну суму — ревізор навіть вибачився.

Аркадій Михайлович, може нічого такого й не метикував собі, але затримався після роботи переважити продукти, а Марія чомусь не могла піти додому: вдячність до Аркадія Михайловича не пускала її, просто тримала в їдальні, коли й посудниці розійшлися, вимивши казани. З вдячності метнулася по пляшку коньяку, з вдячності спустилася до нього в льох. Із вдячності й вихилила цілу склянку коньяку. Затанцювали перед нею мішки з картоплею, слизькі кадуби з квашениною, брудна лампочка на іржавому гачку під вкритою мохом стелею, брид... негарне обличчя Аркадія Михайловича... Вона пам'ятає, що дійшла до вимикача (він теж був слизький і жирний), з вдячності до Аркадія Михайловича натиснула кнопку, і їй стало страшно самій у цьому моторошному мороці, шукала Аркадія Михайловича. Він врятував її від ревізора, врятує й від темряви. Навіть зраділа, коли наткнулася на його руки. Ті ж самі, які непомітно підсунули сьогодні в кишеню, на якій вишито «Марія Тимофіївна Гонта», шістдесят три карбованці, яких не вистачало в касі (вона таки знала про недостачу, бо взяла гроші на чобітки, сподіваючись, що за чотири дні, які залишилися до передачі зміни, поверне суму). Ті самі руки, які виручили її від ганьби.

Петро тоді ще був у лікарні, хоч уже й одужував, то не боялася дома нікого. А все одно Аркадій Михайлович спершу доїхав на таксі у район Виставки й заплатив таксистові, щоб довів Марію на Нивки, в тісну комуналку, вікна якої виходять на Берковецький цвинтар. Водій, мабуть, здогадався про те, що було між його пасажирами, бо пускав дурні натяки, двічі, на крутих поворотах, торкався ручиською її коліна, але потім розгледів у дзеркальці обличчя хмільної сорокап'ятирічної молодиці (Петрова аварія зістарила її й нарізала зморшки біля уст), то відразу й збайдужів. Підвіз до будинку, не оглядаючись, зачекав, поки хляпнуть дверцята, і рвонув машину вперед. Всю ніч її трясло й нудило, кілька разів приймала душ, відтирала тіло грубою мочалкою, засинала й прокидалася знову, дивилася в стелю, яку тьмаво освітлював ліхтар з вулиці, згадувала все те, що відбулося в льоху їдальні, і на ранок таки втішилася: не було, не було нічого, бо Аркадію Михайловичу не до того, в нього хворе серце, задишка, він випив більше, як йому можна, мішки в льоху були складені для того, щоб зберігалися... Та й десь під шістдесят уже йому, дурне з голови зійшло. Нічого не було. Щоб навіть

перед богом запитали, сказала б: не було із Аркадієм Михайловичем. Він виручив мене з грішми, випили пляшку коньяку, погрілися в холодному льоху, тоді підвіз мене з Дарниці додому, на Нивки.

Марія таки переконала себе, що нічого не було. І слава богу, як роздвиглася наступного дня, який він брид... несимпатичний, — вдруге на таке ніхто б її не присилював, якби навіть недостача була з тисячу. Ні, не було нічого, та й куди йому? Руїна. Гниляк задиханий, пеньок без кореня. Петро до аварії, бувало, місив її, як глину, коли вертався з рейсу, а цей... накладні перераховує, і вже сорочка під пахвами змокріла. Мабуть, і замолоду... не дуже. Не було в льоху нічого. Все. Списали.

А все ж їй було вигідно, щоб Аркадій Михайлович не забував, що вона хотіла йому віддячити, зробила все, що могла, а решта — то вже справа завідуючого їдальнею Аркадія Михайловича. Якщо він вважає, що було, то хай, я така п'яна була, що не пам'ятаю. Чи воно мені в голові, коли чоловіка в аварії потрощило. Головне, що вони з Аркадієм Михайловичем удвох... ну, щось таке знають... та ні, не полюбовниця, а так... бо нічого й не було. Тепер за какою вона почувала себе спокійно, якби раптом ревізор — завідуючий виручить, я ж йому не хто-небудь, а... Марія Гонта...

Потім вона забрала Петра з лікарні, пішла у відпустку, возила чоловіка в Крим до санаторію, Аркадія Михайловича за цей час перевели в інший район. Шкода, але біда не велика, не буде щодня бачити брид... несимпатичну стару пику й не буде згадувати про те, що... нічого не було, а все ж...

Та якось вона прочула, що Аркадій Михайлович працює у тресті, новина спершу ковзнула біля її вух і забулася. Жити їм з Петром було важко, бо що там тієї пенсії, помочі з чоловіка ніякої, про те, що жінка, вже й забувати стала, навіть спали з Петром окремо. Син Юрко закінчив військово училище, оженився й служить у Середній Азії, йому треба іноді посилку вислати. Важко. Правда, про харчі не думають, щовечора Марія приносить важку сумку з їдальні. Все одно важко. Вдягнутися хочеться, щоб одяг молодив, щоб хтось іще так подивився тобі в слід, що ти аж згадаєш: я — жінка. Найбільше допікала комунальна кімната з вікном на цвинтар. Коли переїхали сюди з Петром — тішилися, добрий початок: виміняли Дніпропетровськ на Київ. У Петра і в неї робота з приварком, збудують кооператив. Марія їх прогодує, Петро з Білорусії навезе дефі-

цитних кофточок, які вона в Києві продасть, — дивись, со-
тенька й заляже на книжку. Думали й машину якусь ста-
реньку купити — Петро її так підновить, що й не впізнаєш.
Думали, а воно, бач, як вивернулося. Доля...

Хоч добре, що татові не треба помагати, скупенький, гро-
ші має, обійдеться без моєї помочі, хоч міг би і нам підки-
нути. Скупенький.

Отож і надумала Марія зайти до Аркадія Михайловича.
Може, не забув того, що б у л о в льоху, дасть кращу робо-
ту. Зробила на ніч маску з німецького крему «Какао-мас-
ло», вдягнула плаття сафарі, всунула палець у масивний
золотий перстень, почепила шин'йон, навела брови й губи —
пішла.

Не директор він, а заступник. Все одно. Спершу й не
впізнав, чинно так, насторожено стрів. Обережненько на-
гадала, що працювали разом в ідальні, у Дарниці, не ра-
зом, а я під вашим керівництвом була... на касі сиділа.
Став дзвонити кудись, але було видно: виграє час, щоб при-
гадати. Впізнав! Відразу запитав, чим може допомгти. На-
віть про Петрове каліцтво знає.

Доля. Треба ж, щоб у нього на столі саме лежав лист
із заводу про молодіжну кав'ярню. Іди, Маріє, завідуючою.
Місце надійне, з твоєю головою не пропадаш, і в мене буде
своя людина, ми ж із тобою близькі... Я ще спробую в за-
воду квартиру тобі вибити. Хочуть мати кав'ярню — хай
дадуть квартиру, хоч однокімнатну.

Не такий він уже й брид... навіть симпатичний, коли у
великому кабінеті, з гарними меблями, сифоном, вазонами,
строкатою доріжкою, за полірованим столом. Навіть щось
таке... чоловіче проявилось в ньому. А слово ж яке в Арка-
дія Михайловича — кремій. Наступного дня був наказ
про її призначення завідуючою кав'ярні «Русалка». Взяла
собі (за порадою Аркадія Михайловича) шість надійних
жінок, завод дав устаткування, стільці та столики, майст-
рів — за два тижні вже й відкрили «Русалку». Вдень — та-
ке собі: шоферюга заскочить ковтнути гарячу сардельку з
гірчицею, діти морозива полізати, роботяги — випити пива,
а от увечері — йде по два ящики кон'яку, шампанське, ка-
ва, ковбаса, шинка, салати — оце торгівля, на всьому мож-
на викрутити, вміючи робити це акуратно, з головою —
спокійно можеш класти собі в гаманець шелестку десяточку,
каса зійдеться, і дівчата не підуть впорожні.

У травні голова завкому відсвяткував у «Русалці» своє
п'ятдесятиріччя. Марія постаралася, накрила святковий
стіл, прислуговувала гостям, і справа з квартирою рушила.

Постарався й Аркадій Михайлович — і вже два тижні, як Марія перевезла меблі та Петра в однокімнатну квартиру з видом на Дніпро. Радість радістю, а ти тепер, Маріє, думай, як справити новосілля, запросити благодійників, аби якось віддячити їм. Думай, Маріє. Є над чим.

Холодно. Написала ж великими літерами: «Пожалуста, зачиняйте двері», не зачиняють. Два п'яндиги всушили по склянці вермуту, загризли плавленим сирком і, шумно дихаючи, наче піднялися на десятий поверх без ліфта, вийшли. А двері не зачинили. От і всочилося холодного вітру з Дніпра, нагнало мокрого листа до кав'ярні. Холодно, ніби на вулиці пиріжки продаєш, а не стоїш біля гарячої кавоварки в «Русалці». Треба двері взяти на пружину, бо ще болячок нахапаю. За свої гроші куплю пружину. А чого за свої? З кожної «русалки» (так Марія називає своїх підлеглих) по карбованцю — і двері самі зачинятимуться. Мій карбованець, може, й не потрібен буде...

Холодно. Якби душу не гріла радість, що впала на мене цієї осені («Русалка», квартира, Аркадій Михайлович у тресті!), — можна й простудитися. І не думала, що рік собаки буде для мене таким щедрим. У нас в Городищах кажуть: буває в людини тяжкий рік, переступити його треба. Дурні, не переступити, а взяти все від нього. Вісімдесят другий для мене — даючий: на, Марійко, візьми, чого тобі бракує. Дякую, тепер є все. Своя «Русалка», своя квартира, без осоружних сусідів і невмирущих тарганів. З Петром, правда... та нічого, мені ж не тридцять років. Та й Аркадію Михайловичу не сорок чоловічих. Вважай, уже скисло. Хіба так собі, погзитися... для... еге ж — для діла. А не для тіла.

Марія стонула плечима від холоду та від оцієї, з льодком, думки: старіє! Старіє тіло, і нічим його не зупиниш. — Маріє Тимофіївно, а йдїть-но сюди.

Вона одразу впізнала голос кухарки Стефи. Що принесло її, вона ж не на зміні? От кому ще гуляти й гуляти. Тіло дзвенить, навіть я задивляюсь, як вигинається її стан біля казанів, як грають тугі стегна. Знає про це її Федір, щовечора стовбичить під «Русалкою», щоб додому забрати. Гірку недопалків залишає після себе, поки дочекається. Хоч би й хотіла Стефка десь поласувати — не вийде. Федьо на чатах стоїть. Як біля полкового прапора. Чого це вона?

— Скажете Федору, що я була на роботі сьогодні, заходила. Скажете, як питає. На секунду забігла... — Розстібає довге лайкове пальто, струшує з нього краплини дощу,

напнуту японську парасольку сушити над електричною плитою.

— Можу сказати, що весь день була, якщо дуже треба тобі, мала. — Марія одказує вельможню, даючи зрозуміти Стефі: обрала собі надійного спільника. Діло жіноче, з ким не буває...

— Мені подруга з універмагу принесла вельветовий чоловічий костюм. Японія. Сто процентів котону. Може, на вашого чоловіка підійде. По касовій ціні. Просить баночку ікри й пару кілограмів сервелату. Ой, ще парасольку сплялю! — Нічого вона не спалить, просто приємно тілом пограти та послухати, як новенька лайкова шкіра порипує на ній.

Костюм і справді гарний. Морський пісок на сонці. Пісок, з якого щойно відкотилася хвиля. Дрібненький рубчик, міниться в очах і грає. Бирка чого варта, хоч на виворіт носи — «Чорі», японський. От уже вміють догодити людині. Е-гей, п'ятдесят шостий розмір, а мій Петро усохся після каліцтва на сорок восьмий. Ой, це на Аркадія Михайловича якраз! П'ятдесят шостий. Японський. Вельветовий. Сто шістдесят карбованців. За тиждень відроблю.

— Либонь, таки візьму, Стефцю. Великуватий на Петра — перешию. Дорого, правда, дуже. У квартиру ще стільки всього треба, новосілля... — Марія розжалоблює своїх «русалок», які розглядають костюм, зминають матерію в кулаці й ніжно розглядають напроти вікна. — А костюма Петрові треба. Вже потихеньку починає ходити сам... на милицях, але сам. Це дві його пенсії піде... — Запілком білого халата втирає змокрілі біля плити щоки, розгублено поправляє накрохмалений очіпок з вишитою русалкою.

Стефа не рухається, щоб не рипнуло її нове шкіряне пальто, на неї очікувально дивляться подруги. Лайка таки пискнула на правому плечі, Стефа рвучко згортає японську парасольку:

— А що, дівочки, давайте скинемося завідуючій. Для її чоловіка! Не прибіднюйтеся. По двадцять п'ять — і хай носить Петро батькович. Беріть, Маріє Тимофіївно, а я з дівчатами розберуся. Ми ж тут як одна сім'я...

— Е, ні, так я не хочу! — Марія витримує значну паузу, озирає своїх підлеглих. Тішиться тим, що вони готові азартно заперечувати їй. Приємно. Хороший колектив підбрала. Ці не підведуть. — Так не хочу... Візьміть і з мене пайку.

Стефа зарипіла шкіряним пальтом, дівчата зітхнули й стали згортати костюм, засовувати його в прозорий полістиленовий кульок.

Марія вийшла до прилавка, знайшла в шухляді каси двадцятип'ятикарбованцеву купюру, розгледила її на теплом угорському апараті для приготування кави, попросила хлопців, які нетерпляче переминалися в черзі, причинити за собою двері, грамотні, могли б прочитати напис при вході, добула в холодильнику дві баночки (червоної та чорної) ікри, кілограмовий шмат балика, велику горбушу й чотири шматки сервелату, обплетеного закопченим шпагатом.

— На, Стефцю, почаствуеш свою подругу. Від нас усіх, від «Русалки». Як буде в неї щось цікавеньке — принось. У «Русалці» не пропаде. А вам, дівчата не знаю, як дякувати.

— Було б про що говорити...

— Не ображайте нас, Маріє Тимофіївно.

— Хай на здоров'я носить чоловік.

— За такий подарунок, Маріє Тимофіївно, моя подруга «Русалку» не забуде. — Стефа знову тішиться новим пальтом, вигинається, розмахує руками — хай рипить, тепер можна.

Поки Марія важила й краяла варену ковбасу, поки з кухні подали їй салати-асорті (з помідориною, кількою та цибулею), поки варила каву для хлопців — зрозуміла: прийшли примочити «реставрацію» «Жигулів», які побули в аварії. Вона вже знала, що неподалік, у приватному гаражі, працює молодий рихтувальник «золоті руки», що черга до нього безконечна, що прориваються лише через велике знайомство, але після нього ніхто й не повірить, що з машини був залізний плячок, жени на базар — навіть експерт не зразу второпає, в яких бувальцях бувала. Отой, у темно-синьому велюровому піджаку, — то, мабуть, майстер, бо інші улесливо запобігають перед ним. Бігають із салатами, не скупляться («Дайте, хазяечко, чогось... із-під вітрини. Око у вас точне — можете й не важити...»), а він сидить за столом, відмежований від їхньої суєти, розглядає позначений мокрими слідами, притрушений опалим листям лінолеум. Тонкі руки лежать на столі, як на виставці: дивіться скільки хочете, я нічого не приховую, по п'ять пальців із нігтями, є синці й подряпини. Руки, але й голова до них є. Таки то — він. Тепер знатиму. Видно, клієнти задоволені, розчиняють гаманця навстіж. Добре, відкрию для вас (тільки для вас) пару баночок лосося. Поки що дві пляшки коньяку найкращого? А ви знаєте, що ми відпускаємо лише по сто грамів до кави? За це мене штрафонуть можуть на місячну зарплату. Тепер із цим ого як строго. Взялася держава. Та бачу, що свято у вас. Такого майстра,

як на Корчуватім, більше нема в Києві. Завідуєте овочевим? А де? На Русанівці. Далеченько, але якось зайду. Як цитрини будуть і помаранчі. Для колеги можна й ризикнути: ось вам вірменський, з моїх, директорських, фондів. Стою за прилавком, бо підлегла пішла у відпустку. От і знадобився, Маріє, коньячок, взятий у знайомої в гастрономі, рахуй націнку. Ба, як веселенько скачуть круглячки на рахівниці. От і все, двадцять п'ять карбованців, потрачених на костюм для Аркадія Михайловича, погасила. Їжте і пийте, хлопчики, на здоров'я, хай вам машина добре бігає та розминається з іншими машинами. Заходьте в наш ковчег. Ресторанні націнки, зате п'яндиги обминають, і інтелігентним людям можна посидіти в затишку, на Дніпро подивитися. Дорогувано, правда, але ми — від тресту ресторанів. Як для вас, то червоної риби знайду, для себе тримала, але для таких людей... Пийте та їжте на здоров'я. Ні, ні — здачу, два карбованці й вісімнадцять копійок, візьміть, крий боже, мені чужого не треба, своїх злиднів вистачає. А, ви ще братимете коньячок — тоді хай будуть, доплатите.

Один із них не п'є, мабуть, поведе машину. За майстра! За його золоті руки! Правильно, за нього і пийте, хлопчики, як не вмієте їздити. На машину знайшли гроші, то й на ремонт знайдете, і на примічку.

Ох же й костюмчик для Аркадія Михайловича. Бурштиновий колір! Аркадій Михайлович у ньому буде як влютований у бурштин. Японський вельвет, бирочка золотиста. Не такий бр... симпатичний навіть буде, в кабінеті з полірованими меблями. Іншого йому від мене вже й не треба, ну, хіба що... мабуть, такі — ні... Треба сьогодні й занести йому. Хай знає, що я йому вдячна і не зловживаю тим, що у нас було чи могло бути...

Зараз би й пішла у трест, Стефа б поторгувала, а я туди й назад, але не хочеться Стефі цю компанію з рихтувальником віддавати, хай трохи підіп'ють — і їх понесе. Майстрові літ зо тридцять п'ять, чи й не молодший від них усіх, а поводить, як батько серед дітей: не метушиться, поблажливий, розуміє, що, сидячи з ними, робить їм честь. Потрібне воно йому, це чаркування, вип'є — і день пропав. А такі руки за день із сотню варті. Ото добро якійсь жінці попалося: і гожий із себе, і гроші віником мете...

Ага, той, що платить, і той, що не п'є, забирають готове авто, а он тих двоє, літніших, тільки здають йому машину, бо улесливіші, бо очей з рихтувальника не зводять, бо вони — в його руках тепер. Значить, ще мусять себе перед ним показати, що за копійкою не стануть. Він повинен знати, з

ким має справу. Такі при майстрові не стануть перераховувати, на скільки напили. Ага, он що — їм машина швидко потрібна, щоб теща не взнала про аварію. А майстер не обіцяє, ціну накручує. Попиває коньячок, чарку так тримає, щоб його праву руку всі бачили. От рука — цюкнув разочок молотком і — карбованець. Він цюкає, а жінка рахує: десять, двадцять п'ять, п'ятдесят... Як зозулька їм кує. А мені, бідній, ще й Петра треба утримувати. Хоч добре, що доля послала Аркадія Михайловича, бо в ідальні хіба заробітки були — якраз на панчохи та парфюмерію.

Зайшов завідуючий телевізійним ательє, що міститься в тому будинку, де Марія отримала квартиру. Показний такий, ловеласистий, заграє з Марією в «Русалці», але видно, що заграє просто так, за звичкою, бо обережно дуже, боїться: раптом щось не так — одразу ж відскочить, сказано — жартував чоловік, а ви таке подумали... А все одно приємно. Мабуть, мій одноліток, а в джинах-дудочках, у яскраво-білій спортивній куртці, у брилі з такими великими крисами, що й плечі не замочилися під дощем. Знаю-знаю, Романе Мироновичу, сто грамів коньячку та подвійну каву. Заварю вам справжньої, свіжої, а не фусів, ви в цьому знаєте толк. Із пінкою. Змерзли? Може, сто п'ятдесят коньячку? А, ще робочий день у вас не закінчився. Ну як знаєте, такому мужчині, як ви, не зашкодить для настрою. Та не вигадуйте: по якому там телевізору мене показувати можна, хіба по дуже старому і чорно-білому. От уже вмієте розворушити серце літньої жінки, а що про молодих казати. Не прибіднюйтеся, за вами ще й двадцятилітні — черідкою. Такий мужчина. В zenіті! То, кажете, купувати кольоровий телевізор — дурне діло? Краше взяти напрокат? Дешевше обійдеться і мороки менше? Либонь, так і зроблю. Велика черга в прокаті? От біда. Та яка я там писанка, Романе Мироновичу? Ви собі скажете й забудете, а марновірна жінка буде думати, що це правда, роздивлятиметься в дзеркало, рахуватиме зморшки. Не жартуйте так, Романе Мироновичу, бо від таких жартів жінки ще більше старіють. У вас є знайомий в ательє прокату?! Готувати могорич? За цим діло не стане, хоч і зараз. Хай буде після того, коли самі привезуть у квартиру? Ага, запишіть: будинок двадцять сім, квартира сто дев'ять, завжди дома є чоловік, він у мене в автокатастрофу попав. Хай привезуть, а тоді до мене, в «Русалку», на могорич. Ви — чародій, Романе Мироновичу! Пийте на здоров'я, такої кави вам більше ніде не зварять, букет, суміш бразильської та «арабіка». Лише для вас, Романе Мироновичу, для отакого серцеїда.

От і автомобілісти мої другий тур хочуть починати. Тепер замовляє інший, той, що здає машину на ремонт. Ану ж побачимо, що ти за птиця...

Вірменського більше не маю, було дві пляшки... для моїх постійних клієнтів, та ваш попередник вициганив. Щось путне дати? Дуже просите. Та всі просять. От як я до вас прийду на роботу й проситиму чи хтось інший — ви нікому не відмовляєте, шановний? На телефонній станції? І кожному, хто просить, ставите телефон? Не кожному, черга. А в мене є постійні клієнти, які люблять посидіти за чарочкою вірменського з кавою, культурно, тихо, інтелігентно, як он Роман Миронович... Телефону не маю, хоч треба, чоловік у мене інвалід, «швидко допомогу» іноді викликати. Не війни, в аварію потрапив. Як і ви, тільки вам легко обійшлося. Ага, візьму листа у нашому тресті та довідку в соцзабезі. Добре-добре, прийду прямо до вас, зараз запишу прізвище. Козачук — гарне прізвище. Знайду для вас вірменського, тільки у нас націнка ресторанна, щоб знали, шановний товаришу Козачук. Для вас знайду дві пляшечки. Останні, повірте. Щоб задобрити рихтувальника, я зроблю, але для вас тільки, бутерброди з ікорочкою, дівчата яечню з ковбасою всмажать. Якщо пособите з телефоном — вважайте, що у вас є своя кав'ярня на Корчуватім. І я в боргу не зостануся, за мною не скине, я тут завідуюча, підлегла пішла у відпустку, то стала за прилавок... Зараз я акуратненько підрахую, шановний товаришу Козачук.

Так, Маріє, якщо він тобі пособить із телефоном — тоді й буде інша балачка, а зараз вип'є й піде — тільки його бачитиму. Може, базіка й брехло. Рахуй добре. Він ще нічого для тебе не зробив.

— Марія Тимофіївна зайнята, кажу вам! — почула Марія Стефин голос із кухні. — Зайдіть на головний вхід.

— Ви ж бачите, що я ледве стою, покличте...

Йй-богу, Петрів голос, задиханий, жалісливий, Петрів. Як же ж це він сам, на милицях... два квартали?

Хутенько розрахувала телефоніста і — до Петра.

Мокрий, задиханий, погойдуюється на милицях, спідня сорочка з-під плаща визирає, груди голі, краплини поту на волосинах зблискують.

— Ма', тато твій помер. Любина Іванівна... із старої комунальної квартири... сусідка... чотири дні шукала нас... на Корчуватому. Ми ж не прописані ще... Всі будинки, всі квартири обійшла... Тато, Маріє, помер. Мо', й поховали вже. Але — їдь!

Стефа затамувала подих, щоб не рипнути пальтом.

Уазик ревнув, порснув позад себе жолудями, торохнув ними по підкрилках, Марта байдужим оком провела його до краю галявини, загилила носаком гумача мокру дубову гілочку й пішла до сторожки. Нащо мені ця морока? Богдасик скучає, дівчата витягують буряк з болота, і з кожним буряком переполіскують свою ланкову. Що б їм Підкова не говорив, а подумують: завіялася Марта.

Ковзнула оком по невеличкій кагаті, в яку Тиміш прикопав на зиму картоплю з лісного городу. Хоч би продухвину поставив — задихнеться картопля, запариться до лихої години. Кагата — точно як Сянькова могила на цвинтарі, лиш без вінків.

Марта спіткнулася на рівному місці, вклякнула коліном на мокру землю, але не впала, одіпхнулася правцею й випросталась: як це дядько Тиміш сховається? Від дітей. Що ж це буде? Що я їм казатиму? Дід дав команду, сів у «козлика» й поїхав, а мені? Наготую їсти й піду в Городища, до Богданчика, до мого Богданчика-горобчика. «Мамусю, місяць онде зарядку робить». — «Чому зарядку?» — «А він то вийде з-за хмари, то заховається... Мамусю, у дядька Гриня дерев'яна нога, щоб не боліла?..» Скучає, мабуть, за мною. Приготую вечерю — і пішечки в Городища, чого мені тут чужі балачки слухати. Має дядько Тиміш своїх дітей — най з ними телесується. Надумалися приїхати до тата, щоб звеселити його втомлену душу. Якби Підкова не відбив телеграми — ніхто б і носа не показав, навіть Варвара-лунатичка з Тульчина. Один Устим його і навідував літаком. Покружляє над Городищами, пролетить над самою Тимошевою хатою, крилами змахне — Устим був. Іноді з літака скине ковбаси в целофані на город, де м'якше, іноді — черевики чи сорочку. Раз, кажуть, навіть пляшку горілки скинув на грядку з цибулею — не розбилася. Жевжикуватий чортяка. Так очима пече, що відразу й дурне в голову лізе. Наталку, однокласницю свою, яка вискочила заміж, поки він учився, вже доконує гербіцидами. На її городі тепер ні бур'ян не росте, ні картопля, ні кабак — стільки гербіцидів висипав з літака. Весною, коли сів літаком отам, на конюшині, за Бугом, — хотів покатати мене. Дзузьки! Поки сіли — уже всі Городища язика б вигострили. Треба мені того параду. Гарний грек, та гречка з будяками. Якби не в Городищах стрілися... Та ні, стара я для нього. Але ж і око має — скіфська баба не встоїть.

А Василь із Василюю? Ми його називали — Василюна, і її — Василь. Доїти молоко на фермі не захотіла, доїть у звиринці гроші з гаволовів. Кажуть, Васька ще в утробі мами потуралася ним, кров від мами йшла до Василя тільки через Ваську. Повіялися до Одеси. Найцікавіше, що там побачили, — звиринець, так і не змогли вийти звідти. Трясця вашим слонам індійським. А ти, Марто, доглядай їхнього тата і суши голову, як їх зустріти. Великі гості їдуть — стрічайте з хлібом і рушниками. А чим я гірша від Василя і Васьки? Від Варки-сновиди? Якби сам Устим їхав... ну, того можна й стріти, хоч я не гірша від нього, просто старша, бо маю Богданчика, бо виробилася біля буряків, але не гірша, старша тільки для того, щоб... ну, щось серйозно... Ой, Марто, перестань, перейми в собі лошицю, бо завезе... Мовчу про це.

Але чого я повинна перед ними почувати себе не так, як хочу? Зустринь. Накрий стола. Сідайте, діти, спасибі, що приїхали до тата, бо йому дуже тяжко зараз. Такі ви гарні, що приїхали! Тьху! Ще подумують, що я до діда Тимоша маю якийсь інтерес. Аякже, Марта має Богданчика без чоловіка, то діда дурманить. Аж гидко!

Марта гидливо згорнула свої тугі, вперто викочені губи й сплюнула. Полізла холодною рукою до грудей — десь там між ними чикає маленький годинник на ланцюжку (завгосп побачив такий годинничок у Романи, то на Перше травня купив усім ланковим, хтось уже й придумав: це він для того, щоб можна було зупинити кожну ланкову й перевірити, чи носить, самому перевірити) Аж присіла — така рука зимна, ніби чужа чиясь. Дістала годинник, відчинила кришечку: о-й-о-й — початок шостої. Ось-ось Сашко Тур заявиться. Ага, то я не сама, Тур іще буде.

Вкинула годинника під блузку — встиг вихолонуту, там зігріється, слава богу, є біля чого, не нарікаємо, якщо... й Устима бере, який набачився...

Не гірша я від них. Ні я, ні Богдан з Ярославою.

— Не гірша! — сказала Марта вголос і повела плечима, погладила руками стегна, аж сироти виступили.

Треба було вдягнутися у краще. Червоні чобітки з блискучими шпорами, турецьку хустку з тороками, шкіряне пальто, яке купила на зібрані трави. А нічого, я й так, нівроку: джинсова спідничка з розпіркою, кремова блузочка з батисту, гумаки... ну то ж болотюга стоїть, але гарні — червоенькі, на товстій узорчатій підшві. Нічого, може бути. Так-так, ланкова, ну й що?

Не гірша. Все в мене є. Все, крім чоловіка. Навіть на

трави їх не продають, то що я зроблю. Нема. Але є синочок, як у всіх.

Гайда, їдьте. Я вам ще й... таке зіграю, таке... щоб знали, як тата і Городищ наших цуратися. Тата! Городищ! Устим тільки нічого не винен — той часто буває. Устимкові я, може, шепну на вухо, а ті Василі й Василини — хай! Хай, чортенні їхні душі! Хай, трясця їм. По гектару їм буряку в болоті!

Марта сатаніла. Гаряча хвиля жіночого протесту (проти кого?) піднялася в ній так рішуче й зненацька, що Марта не змогла чинити їй спротиву. Хай піднімається, хай вигорить, як зайнялася. Мені й самій цікаво. Ану, на що ти, Марто, здатна? Який спит із тебе: мати-одиначка, народила дитину без весілля, без музик, фати, веляна, без дружбів і дружок, без церемонної весільної ночі... Народила від землетрусу. Гусляра Богдана Романовича. Хотіла записати: Богдан Мартович, сказали — чоловічого імені Март нема, то хай буде Романович. Мовляв, так батька мого звали... Що з тебе візьмеш — ланкова, тітка від буряків. Ну-ну, побачимо. Їдьте, скільки можна вас чекати!

Навіть на такий поклик повільно їдете. Да-алеко забралися від наших Городищ, ой далеко.

Марта рвучко розстібнула замок-блискавку на куртці й швидко пішла до лісної хоромини.

Де ж заподівся дядько Тиміш?

— Дядьку Тимоше, нема ще їх, де ви? — спитала абияк, байдужа до того, озветься чи ні, й заходилася викладати харчі.

— А подай-но, Мартусю, мені сюди ковбаси з хлібом. Сюди-во, на горище, та забери драбину й винеси її надвір, за хату сховай. І водички набери в банку трилітрову.

— І горілочки дам, і подушку, і ситра солоденького...

— Ти, дочко, стрінь їх, поговори, так потихенько, поволеньки поясни, що тато... був при смерті, думали — не виживе, помирав, тому Підкова одбив телеграми. Але я вижив, здоровий тепер. Коли вони звикнуть, що я є ще, тоді й зйду.

Поки Тиміш говорив, Марта наклала йому в кошик харчів, кинула на горище подушку й ковдру, навіть свіжу газету районну дала, де був великий портрет Підкови.

— Добре, добре, дядьку Тимоше, лиш не озивайтеся, поки не дам знак.

— Та не дуже двері причиняй, щоби я все чув.

Марта підважила драбину, взяла її на праве плече, двічі гримнула в одвірок, поки влучила в сірий чотирикутник

отвору, постояла серед галявини й приставила драбину до репаного стовбура дуба, з якого сипалися й сипалися тугі жолуді. Один з них зрекошетив від драбини і скочив Марті на груди, скотився до ніг. Вона злякано накрила голову руками — ще огріє.

Повільно опадало дубове листя, вкривало мокру, навіть пригнули на кінчиках траву. Падали маленькі, вже неживі гіллячки, дуб звільнявся на зиму від усього зайвого, очищався, щоб не нести через зиму нічого тимчасового, зберегти лише корінь і крону. Постогнувало його мокре гілля, вітер підсвистував у скособоченій шпаківні, примуцованій до стовбура іржавим дротом. По глибоких репинах дубової кори дзюркотіла дощівка. За Мартину шию зачепилася мокра павутина — пошматований невід бабиного літа. Обережно намацала павутинку пальцями, зняла з шиї і спробувала розправити руками. Павутинка беззвучно розірвалася, Марта розняла пальці — наче й не було нічого.

Людина старіє лише восени, подумала Марта, весь рік живе, а за осінь старіє. На цілий рік.

З вапнярського боку вітер наче доніс до неї приглушений гуркіт мотора. Прислухалася, відчула, як похололо між лопатками. Ідуть!

Сашко Тур уже накурився так, що якби подряпав пальця, то з ранки пішла б не кров, а тоненька цівочка диму. Страх як накурився. Довкола «Запорожця» — золотавий ланцюжок недопалків, догорілих аж до фільтра. Із вечірнього експреса «Москва — Кишинів» сипонуло всякого люду. Аж очі втомилися приглядатись — нема жодного з Гонтів. Натренований міліцейський погляд промацував обличчя, хапливо звіряв їх із пам'яттю — нема тут дітей дядька Тимоша. Одеський поїзд прихекає аж о другій ночі, не гібти ж на холодному пристанційному майдані. А може, телеграфістка злукавила: прийняла телеграму в Підкови, але не відправила.

Треба їхати, те-перете, відсобачив півдня — годі.

Прогрів «Запорожця», протер ганчіркою захукане зсередини скло (в Тимоша ганчірок яких хочеш, лиш з надгорілими краями — все, що лишилося від одягу з пожежі), прогупав носаконм черевика кожне колесо, погойдав перед і зад «Запорожця» — можна рушати, те-перете. Ось тільки закурю ще на дорозу.

Та він побачив високу гошу жінку в чорному суконному пальті, з величезним, перетягнутим шкіряним паском чемоданом, з трьома дітьми, старший тримав похоронного вінка

з живих троянд. А хіба мало в районі небіжчиків щодня? Іде когось ховати жіночка. Сашко повільно закурив, але не затагнувся димом, бо за сьогоднішній день уже не горло, а димар городищенської лазні, гидливо випустив дим носом, і за цей час встиг почути, як жінка запитала в дідка (старий солдатський бушлат, хромові офіцерські чоботи і спортивні шаровари: син або зятьок офіцера, навіз татові чи тестеві списаних речей), ага, жінка запитала, як пройти чи проїхати до Городищ? Отже, до Тимоша!

Тепер він мовчки жене гримучого «Запорожця» по трасі, в бік Кармалюкового лісу. Клімова жіночка, Клим завтра прилетить літаком, тримають його справи, але буде. Оце троє діток: Клімові та її, Анфісині. Ім'я яке нетутешнє... Ан-фі-са... Псі-хея...

Похоронний вінок затуляє задне скло. Пильнуй, бо асфальтівка слизька, та ще й гасають по ній солдати-водії, воля їм тут, молодиці підпоюють, аби лиш возили буряк. Возять, аж асфальт репається. За місяць сім аварій з їхньої вини на моїй ділянці. Восьма... краще й не згадувати... поховали дядька Сянька — нема...

За Тимоша стоїть горою Підкова. Стоїть, як Сарматський горб. По кілька разів на день їздить у прокуратуру, взяв заяву в Лавріна Барвінського, що той навідріз відмовляється порушувати кримінальну справу, зібрав довідки і клопотання про Гонту, навіть свого, на депутатському бланку, листа до прокурора одвіз. Вважай, що вже й перемололося. Правильно Маркіян Тадейович каже: не заважайте Гонті самого себе судити, Сянька ми з в і д т и не завернемо, а Тимко винен тільки в тому, що погодився вийти на роботу до «кума», але то я його змусив, мене й винуватьте... Перемелеться...

Обережно! Тут виїзд на асфальт із ґрунтової дороги, нанесли болота за колесами. Не гальмує! Роману отак на слизоті жбурнуло в кювет — гусеничним трактором витягували.

Анфіса... Псіхея... запитує, чи не поховали батька, бо вони з Клімом пізно телеграму отримали. От питаннячко, те-перете. І Підкова не проконсультував, що відповідати.

— Згноять дощі наш буряк. Няньчили всеньке літо, скільки рук біля нього порепалося, а пропаде. Стільки подільського цукру висипано в болото...— Сашко виграє час, щоб придумати відповідь на її (Агнеса? Анфіса? Псіхея?) запитання.— Вчора поховали... небіжчика...

Якби що, то я, те-перете, мав на увазі Барвінського... Таки поховали. Хай Підкова розбирається.

«Запорожець» різав сльоту, хапаючи боковими ніздрями заболочене повітря, двірники щосили згрібали з вітрового скла брудну юшку. Сашка нахабно сліпили зустрічні грузовики, він нервово пробував допекти і їм дальнім світлом, але водії, не бачачи, що за кермом міліціонер, світили йому ще більше і навіть норовили струтити на вузьке, роз'юшене узбіччя. Тихо, безпомічно лаявся, вірячи, що прийде час — і він відомстить. Коли буде в міліцейській формі й спеціально для помсти виїде з жезлом на трасу ввечері. Він не автоінспектор, але майор за це не лає — більше порядку в районі.

Сичить мокрий асфальт під колесами, бризкає аж на тім'я «Запорожця» брудна вода на вибоїнах, мокрі, заюшені стовбури лип обабіч дороги на мить спалахують у світлі фар, показуючи кожну тріщину на своїй корі: бачиш, які ми древні, бо стоїмо на місті, а ти кудись квапишся. Навіщо? Куди?

Сашко знову закурив. З нехиттю й відразою, але що зробиш, коли хочеться й сигарета сама в рота скаче, щоб дим ішов.

Діти не сплять, старший сидить спереду, весь час хусточкою протирає скло, що береться туманом, бо пічка в «Запорожці» не працює, ич яке догадливе — знову витирає скло. Менші принишки, пригорнувшись до... Василиси... Псіхеї, ні, Анфіси — курчата біля квочки. Не журіться, дід живий, то так вашого тата на пострах Підкова бере, бо ваш тато сам не збереться діда навідати. Не журіться, те-перете...

О, хтось уже приїхав! Блимають світлом вогні аварійної зупинки, на трасі, знать, щось обламалося. Махає рукою чоловік у канарейковій болоньєвій куртці з каптуром. Швидкість — сорок, можна гальмувати, не занесе. Що воно за проява така настирлива! Мало під колеса не кидається. Бачиш, гальмую на слизоті, а в мене трое дітей у машині, стану біля тієї липи, аби проїзд був для інших. Біжить за машиною. Якби міг, то б за ніздрі «Запорожця» вхопив, щоб зупинити. Стаю, стаю вже.

Чого я, дуринда, форми не вдягнув: стане зараз панібратитися й одразу на «ти», щоб натиснути на водійську солідарність і те-перете, пояснюй, що ти — старший лейтенант міліції, везеш людей на похо... везеш дітей у гості до батька. Ет, яке кому діло, кого і куди везе старший лейтенант міліції. Жаль, без форми. Правда, шкірянка міліцейська, але їх тепер і цивільні носять, форсять.

«ОДМ 44-17». Ого, куди занесло одеситиків. Зблудили. На Одесу — назад, через Немирів і Гайсин.

Так, ставимо на ручне гальмо. Виходимо. Курити не будемо, годі!

— Добрий день, добродію! — Голос задиханий, улесливий, видно, голосує давно, а ніхто не зупинявся. Рафік пасажирський, ще двоє людей всередині. Ну й заїхали одеситики в наші болота.

— Добрий вечір, якщо не помиляюся.

— Ага-ага, вечір, добродію... То мені в очах темно. Чотириста кілометрів отаких за спину викинув. Чотириста кілометрів — і весь час як у прірву лежиш.

За сороківку йому, а курточка піжонська, в морячків перекупив. Жаль, обличчя не видно, каптур нависає на очі, золотий перстеник на руці. Інтелігент.

— В таку погоду тільки дома сидіти. Господар кішку надвір не вижене. А ваш хазяїн... — Сашко рвучко розстібнув замок на шкірянці, потягнувся й хотів закурити, але наказав собі: ні!

— Не хазяїн, добродію, біда. Тато в мене вмерли... у мене і у Василяни... Не знаємо, чи й застанемо, щоб попрощатися. Кілометрів із п'ятдесят залишилося, а в мене бобіна згоріла, добродію. Може, завалаялася у вас? Я не раз виручав людей у дорозі. Заплачу, втричі заплачу, якщо хоч одненьку, стару маєте.

Те-перете, щоб я капітаном не став — це Василь дядька Тимоша! Одеські номери, сестра Василяни, до Городищ звідси п'ятдесят кілометрів по трасі, в об'їзд. Не впізнає мене, а були піонервожатими з Василюю в нашому класі, ми їх обох називали «півтори Василяни». Потім Василь унадився був до моєї старшої сестри, прошите стрілою серце малював на причілку хліва і на паркані, на губній гармошці навчився рипати «Ніч яка місячна...», записки передавав, а Галина біла мене, що читаю (а я їх і не читав, аж коли набила — тоді справді став читати, думав, там щось, те-перете, заборонене, а там тільки просьба, щоб заміж за нього виходила через рік, як десятирічку закінчить). Може, вони й побралися б, але Василяни заборонила. Василь і після заборони ще ніпав по вечорах біля наших воріт, Василяни підстерегла його й набила при Галі. Він більше не прийшов. Із сорому.

Після школи два роки попрацювали з Василюю на молокозаводі, Василяни поїхала до Одеси й незабаром забрала туди Василя. Спершу часто приїздили по харчі, по городищенську ковбасу, а потім — рідше й рідше.

Обжилися, значить. Років із сім не бачилися, а ти хочеш, щоб він тебе впізнав.

— Пошукаємо бобіну, може, десь і завалаялася в багажнику.

— Ой, пошукайте, добродію, втричі заплачу вам. Стільки проїхав, усю Молдавію проїхав не зупиняючись, а тут, вважай, уже дома — бобінку спалило. Машина не моя, по телеграмі вскочив у кабінку й поїхав. Шофер шофера має виручати, коли біда. Коли поломка чи автоінспекція — шофери стають братами, добродію. Пошукайте, пошукайте. Як не хочете, бува, грошей — дам бутлик молдавського вина. Така біда, бачте, тато померли.

Отаким він і був: говорить, наче просить чогось весь час. Дає, а говорить так, наче просить щось у тебе. «Сашуню, попроси Галю, щоби прочитала оцього мого листа до неї, відписувати не треба, але попроси, хай прочитає». «Сашуню, візьми мого велосипеда, візьми, візьми та покатайся. Я записки до Галі не буду передавати. Візьми, тобі ж хочеться». Мені й не хотілося, а мусив брати. «Лиш катайся так, щоб Василина не бачила...» Я своєї старшої сестри не боявся, як він близнючки.

— Та будемо шукати вдвох.

— Ага, я допоможу вам, добродію. Швидше знайдемо бобінку для мене. Може, дати вам і вино, і гроші?

— Можете й самі шукати.

— Можу й сам, щоб ви не мокли і рук не каляли. Мені зайвого нічого не треба, лиш бобінку.

— Можете й самі шукати, Василю Тимофійовичу, бо це машина вашого батька.

— Ой, добродію, а хто ж ви? В темноті й не пізнаю... Затьмарило, стільки проїхав нині. Хто ж ви? Голос дуже знайомий...

— Тур. Сашко! Галі Турихи брат, якщо пам'ятаєш.

— Ой, Сашуню! Бог тебе послав мені!

Василь змахом руки зсунув з голови каптура й кинувся незграбно обіймати Сашка, колючи його молочно-рожеві (голиться й досі двічі на тиждень: у середу і в суботу) щоки своєю цупкою щетиною, що встигла відрости за день. Навіть гарячковито поцілував, і Сашко в темені засоромився цього Василевого поцілунку: брати зустрілися, не менше. Сашко не любив такої нав'язливої приязні між чужими людьми. Між мужчинами — особливо. Може, тому, що виріс круглим сиротою, не зазнав материнського панькання й батьківської ласки, часто змушений був розчаровуватися в людях, болісно переживав це і тому був

обережний, навіть підозрілий до надмірного вияву своїх та чужих почуттів. Навіщо? Давай поживемо, придивимось один до одного, з'їмо пуд солі. Якщо все буде нормально — все одно не варто кидатися один одному на груди. Можна просто потиснути руку. Та й не може дільничний міліціонер обійматися з кожним. Усіх не обіймеш, будуть ображені, постраждає справедливість, те-перете. І несо-лідно.

— Не бог мене послав, Василю, а наш голова, якщо не забув, Маркіян Тадейович Підкова.

— Пам'ятаю, Сашуню, пам'ятаю, часто по радіо про нього чую, Лаврін Барвінський розповідає. Пам'ятаю Підкову, він і телеграму нам дав про смерть батька. — Василь знову накинув каптура на голову й побіг до рафіка «44-17 ОДМ», що настирливо блимав аварійними вогнями, не даючи темені підійти до його задроцьканих бортів.— Василю! Варваро! Це — Сашуньо Тур! Татовою машиною. І бобінка є. Виходьте. Я ж казав: серед своїх не пропадемо.

Псіхея? Анфіса? Анфіса! Забув про неї.

Відчинив дверцята, сказав:

— Анфісо, тут Климові дві сестри і брат. Близнята Василь і Василина та Варвара. Родичі ваші. Теж... до тата.

Василина вийшла з автобусика, довго не могла розкрити строкату японську парасолю (Сашко бачив це в коротких спалахах аварійних вогнів, йому навіть здалося, що вона то усміхнеться, то набурмоситься, то усміхнеться, то потемніє з лиця; здавалося, бо вогні блимають), нарешті напнула її над головою й, обминаючи калюжі на асфальті, підійшла до «Запорожця». Перебрала парасольку в ліву руку, а праву швидко кинула вперед, назустріч Сашкові. Не отямився, як подав їй свою, лише коли вона міцно зчавила її, зрозумів — з ним вітаються.

— Василина Тимофіївна, головний адміністратор Одеського зоопарку!

Ця фраза, либонь, вимовлялася нею часто, бо кожне слово аж дзвеніло від власної значущості й ваги. Карбовані на металі й начищені до блиску слова.

— Сашко... дільничний... старший лейтенант...

— Давай, Сашко, ту залізяку, поможи Василеві її поставити — та будемо їхати. Молодець, Сашко, що зустрів нас. Гайда, бо ніч наступає.

— Он, у машині, Василю Тимофіївно, жінка Климова з дітьми.

— А Клим, Клим де?

Анфіса довго перебиралася через сидіння «Запорожця», плуталася в полах пальта, двічі ненарошне натиснула на кнопку сигналу. Нарешті вилізла й стала перед Василюю.

Сашко таки закурив, і поки Василь нишпорив у багажнику, шукаючи бобіну, слухав. Варвара так і не вийшла з рафіка, бо Василина її не розбудила.

— Анфіса — Климova жінка. Клим завтра прилетить, такі в нього важливі справи, що навіть на похорон батька затримали на день. Завтра буде.

— Я думала: вже всі наші тут, бо ми з Василем на гастролях, нас телеграма довго шукала... Василина, сестра Климova, головний адміністратор зоопарку. Вчора прийшла телеграма, все покинули — і тут уже. Машину загнали, згоріло щось у ній...

— Я теж учора отримала телеграму. В тайзі, за триста кілометрів від Амурська. Клим завтра буде.

— Могли б і не їхати з такої далини. Либонь, тата вже й поховали. Поховали, Сашко?

Тур глибоко затягнувся, підняв комірець міліцейської шкірянки, одійшов за машину й сказав:

— Небіжника поховали. З оркестром, з промовами, з поминками. Все, як водиться в Городищах...

Ні, Діду, наварив ти кандьору. Пересолоного й перепченого. Якби ти не Герой, не депутат, якби ти не наш Дід, якби ти не батько мені — не пішов би я, старший лейтенант міліції (на капітанській посаді!) на твою авантюру. Несолідно це. Брешу, як Мариня — я кау. Та й вона тільки добріхує до правди, а я — чистісіньку брехню не червоніючи. Хай, Дідові видніше, два моїх життя прожив. Щось із того буде, якщо так він задумав.

— А з наших хтось був, Сашко?

— Нікого. Оце гибів на вокзалі, стрічаючи вас.

Холодно від дощу й вітру. І від брехні.

Сашко довго засіяв змійку в замок куртки, влучивши, повільно повів його під горло, де й досі свербіла ранка, попереджаючи: не сіпай «блискавкою», бо знову вщипне!

Василь усе перевернув у багажнику, перетрусив усі торбинки з ключами, усі згорточки, всі закапелки, запасне колесо вийняв (може, там, за колесом?). Познаходив і те, чого й Тиміш уже не міг знайти (гумові сальнички, голку від карбюратора, бігунок від розподільвача запалення, фіксатор швидкостей, комплект запасних ключів, про які

Тиміш думав: згоріли в хаті), а такої дурнички, як бобіна, нема.

— Видно, не знали тато, що катушку треба про запас возити, або й не мали. Я б їм з Одеси зо п'ять вислав, у гаражі куди не кинь — попадеш на бобіну. От горе, Василю, нема.— Він жужмом скидав усе до багажника і з виляском зачинив його, жалісливо й винувато дивився у бік Василя, хоча й не бачив її очей під парасолькою.

— А ти, Василю, зніми бобіну з татового «Запорожця», — сказав Сашко. Сказав, не подумавши, а так, щоб нагадати Гонтам про себе. А може, й зозла, хоча відки тому злу взятися? Сашко не злий, строгий. Строгий, бо справедливий. Служба щодня вимагає. Мусиш таким бути, те-перете.

— А й правда, сестро. Переставимо татову бобінку на рафіка то й доїдемо всі, бо в «Запорожця» не помістимося... там ще й наші племіннички куняють, і Сашуню не залишимо тут самого... — Василь уже рушив до мотора «Запорожця», щоб так і вчинити, бо іншого виходу він не бачив: швидше б доїхати до батьківської оселі, пом'янути тата, ревно поплакати, притлумити горе чаркою, позгадувати про дитинство із сестрами й братами, завтра піти на могилу, й знову наплакатися, і знову пом'янути добрим словом, татусю того вартий, пережити горе всією родиною, ще більше побрататися, бо горе — набагато демократичніше за радість, знову поплакати й тихо роз'їхатися, взявши у своє серце нашого єдиного татка, який залишив тепер нас самих на цьому світі.

Василь розжалобив себе і мало не заплакав отут, під дощем, на заболоченій трасі, біля ще гарячого мотора татового «Запорожця». Оцей же капот щодня піднімали татові руки, оці гаечки вони підтягували чи відпускали, бо чули мотор, як своє серце. Ще мить, і Василь би таки сплакнув.

— Либонь Васильку, ти дурне сказав щойно, — Василя мовила це якось аж винувато, ніби щось зовсім інше хотіла висловити, але прохопилося саме це. Зісковзнуло із стиснутих губів, але Василь зрозумів, що б то мало значити. Сестра просто так при сторонніх не скаже «либонь» і «дурне». Кипить сестричка. Либонь, кипить.

— Ага, сестро, треба ще подумати...

— Щоб ми татового «Запорожця» та залишили на дорозі, далеко від дому? Напризволяще? Тато б ніколи нам цього не простили.

— То давай, сестро, Варочку залишимо в машині. Йй все одно де спати. Ми ж її у Вапнярці на вокзалі забрали, якби не заїхали — досі б спала тамечки.

— Вкрадуть її з машиною, либонь, — м'якенько так, лагідно сказала Василина й облизала пошерхлі губи, бо хотілося вже їсти.

— Давайте я зостануся, а ви завтра дістанете запчастину й приїдете по мене, — нерівним, бо лише починали прокльовуватися в ньому чоловічі нотки, голосом сказав із «Запорожця» малий Тимко, і Анфіса подумала: справді, залишився б. Тайги не боїться, а тут же — люди.

— Та кому він потрібен цей «Запорожець». Хай ночує сам, або ж ми з Анфісою (правильно я назвав її ім'я? Правильно!) поїхали. Можу ще когось одного взяти. Тільки їхати треба вам назад, до Княжного, а потім навпрошки, через конюшинисько, до Кармалюкового лісу, а лісом — до лісництва. Може, й не знаєте, що хата, яку татові збудував колгосп, згоріла, самозагорілося — й нема. Страховку, правда, отримав за неї велику, та ощадна книжка не згоріла. І «Запорожець», як бачите. То тато ваш перебрався на зиму в лісництво.

У Сашка ну просто дідько вселився. Сидів в отій старезній липі, в підгнилому дуплі, лаштувався собі той чортик до зими, а тут його розбудили теревенями, він виліз, сухими бур'янами підкрався до Сашка, вистрибнув йому на плече, посидів на вологій шкірянці, заліз під комір і нашіптує старшому лейтенантові: подろчи їх, не бійся, я, Підкова, заступлюся за тебе, якби що. Ти ж не фурман, який виїхав паненят на вакації зустрічати, а старший лейтенант міліції, майже капітан. Я, Підкова, замовлю за тебе слово — і, вважай, четверта зірочка на погонах. «Йди ти до біса», — хотів сказати Сашко, та вчасно осікся, ану його, не буду зв'язуватися проти ночі.

— Либонь, товаришу міліціонер, це машина нашого тата. Либонь, ми з Василем — його діти, то либонь, дозвольте нам і вирішувати: залишати машину на дорозі чи ні. Вас послав голова за нами...

— Сеструню, сеструню, у тебе ж нерви, не допікай собі, прошу тебе. Заради мене заспокойся. — Василь узяв під руку сестру й, затуляючи її своєю канарейковою курточкою від дощу, повів до рафіка. Вона кілька разів сіпнулася, щоб визволитися, але сіпнулася не дуже рішуче, бо Василь вдержав і таки допровадив до машини, де сиділа Варвара. Сиділа з розплющеними очима, дивилася вперед, де холодно й наче потойбічно тонуло у мряці якесь

село і тільки бліді відсвіти плавали на поверхні, як рятувальні кола. Бачила це, але спала. Чого вони зупинилися й стоять так довго? Вже були б біля тата...

Василь вискочив із машини, жадібно жуючи бублик, пропахлий парфумами,— лежав у Васишиній адміністраторській сумці, де всього напхом та найбільше — квитків до зоопарку і казенних грошей.

Надломив бублика Сашкові, але той відмовився. Даремно. В животі гурчить від голодного курива. Вже пізно, Василь доїдає. Погонорився, терпи.

— Не зважай, Сашуню, — і знову обіймає за плечі (обережно — чортика злякаєш!), розсердитися на нього нема сили, — робота в неї така, нервова. За стількох людей і звірів відповідає в зоопарку. Леопард захворів... Директор лише командує, а вона відповідає. А все те — нерви, Сашуню, нерви, де їх набрати на кожного. Та ще й сім'я не склалася. Жила з одним сім літ нерозписана, боялася дитину народити, бо нерозписана. Сім літ на нервах, а він узяв та й пішов до іншої, яка доношувала дитинку від нього. Знову нерви Васишині горіли. — Василь притишено розповідав це Сашкові, а сам тим часом таки відгвинчував бобіну від «Запорожця». — А ще за мене відповідає, бо розлучився уже з третьою жінкою: ні сім'ї, ні квартири. Було б мені не їхати нікуди, а оженитися з твоєю сестрою, жити в Городищах, то й татусеві було б легше, і Васишині. А так — усе на ній, бідній, на її адміністраторській голові. Не сердься на неї, вона хутко зло забуває.

Чортик м'яко заворушився у Сашка за коміром шкiрянки, потягнувся, збив лапою павутинку з рiжка, нахилився до вуха: «Не злися на нього, хiба на такого можна сердитись. Ну, отакий вiн якийсь... сам бачиш, не маленький, вже старший лейтенант, дiльничний. Тим бiльше — мiг цей Василь бути твоiм швагром. I, либонь, все було б iнакше. I в нього. I в твоєi сестри... Ну, будь розумненьким, добродiю. Не лiзь чортовi на роги...»

Та одчепися ти вiд мене! I не збираюсь я сердитись. Додому менi треба. Марта з дядьком Тимошем чекають. Привезти б iх, здати дядьковi Тимошеви (чи Пiдкови) й iти з Мартою в Городища. Пiшки йти, бо по тих боках тепер i ти, чорте, не проскочиш. Взяти в Гонти великого плаща i йти пiшки. Пiд одним великим плащем. Iти собi та йти, ненароком тулитися до неi, бо ж плащ один, за руку пiдтримувати, за стан випадково взяти, перенести через болото, в якому загруз мiй мотоцикл, розповiдати й

про Гонтиних дітей, разочок торкнутися своєю щокою її щоки...

«Гайда, гайда, все правильно, Сашко, не бійся, більше відваги, добродію старший лейтенант. Якщо обложена фортеця не здається, її беруть штурмом!» — масно позіхнув чортик під вухом.

...Станемо під деревом, щоб я прикурив сигарету, накриємось плащем, аби вітер не загасив сірника, сірник довго не запалюватиметься, бо я черкатииму тим кінцем сірника, який без сірки. Нам стане душно в цій халабуді. Душно, темно, солодко, бубонить дощ по брезенту. Сірники не запалюються, значить — відсиріли. Треба потерти їх в сухих жіночих косах, щоб просохли. Марта розкутається. Парко, затишно, млосно — як у бога за пазухою...

«Ну-ну, ти не дуже. Що ти знаєш про божу пазуху? Атеїзм у школі міліції на четвірку здавав? Розповідав, як на Савчинецьких хуторах заборонену секту розкривав у самому її зародку, а ми ж із тобою знаємо, що то був один-єдиний сектант — колишній церковний дячок, який пастушив біля колгоспної отари овець, щоб усамітнитися в полі й почитати біблію. Завідуючий вівцефермою якимось обмовився тобі, що вівці стирлували кілька гектарів молодого гороху, бо пастух зачитався біблією. Ми ж знаємо з тобою, що саме так було, либонь... А ти на іспиті розповідав про викриття секти на хуторах. Четвірку поставили, сподобалося полковнику. Атеїст-середняк ти, старший лейтенанте, «в бога за пазухою». Щоб я більше не чув цього від тебе... якщо вже такий невтерпів до Марти. Її долоня не тільки лагідна й гаряча, а й важка і холодна, як весло з води. Без мене ти не впорашся. Так от: буде вам обом тепло й затишно, як у чорта в кубельці. Я перескакую до Марти на плече й нашіптую. Нашіптую: скільки того життя, Мартусю, глянь, як добре тобі зараз... Ну любила Ромка, пораювала з ним, ну згадай, згадай ті хмільні меди, ті чисті сльози полегшення, те упокорене завмирання тіла й душі, згадай, не бійся. Все те від мужчини. Маєш малого Богданчика. Народила й розквітла, розбуялась ще більше. А плоть, зазнавши розкоші, прагне свого. Навіть цілипа прагне плуга, а ти ж та-ака жінка! Поки що, а потім минешся, зачерствієш. Скільки того життя, жіночко. Сашко нікому не скаже. І ти ж йому після всього нагадаєш: то все чортячі витівки. Ну, Мартуню, ненароком підстав йому свої губи і не думай ні про що. Ніде нікого. Ліс, і дощ, і осінь, і ви тільки вдвох. Та відпусти ти до біса свій розум. Залиш його під цим деревом, а Сашко на ру-

ках перенесе тебе під оту, незабрану кимсь із городищенців копичку сіна. І душу тут залиш, я постережу. Розум і душу залиш мені, а тіло твоє Сашко сам донесе до копиці.

Скажи, хіба вона встоїть, добродію атеїст? Либонь, не встоїть. Навіть Марта...»

«Ти нагадай їй, що я — сирота, не знав ласки. І про те, що давно вже люблю її й оберігаю, навіть від самого себе. І що з лиця непоганий, навіть красивий. І що не бабій я...»

«Це — пусте, це сам їй скажеш. Вже після всього, вони люблять після всього пожаліти, приголубити. Не заради тебе, а щоби самій виправдатися, пояснити собі, чого це сталося. І чого ти мене вчиш?! Якщо такий мудрий, то вже б давно обійшовся без мене...»

Сашко відчув, як парує його голова під мокрим беретом, навіть уявив, як сірий стовпчик пари вється над ним. Зграбастав берет з голови, взяв його за пупчик і покручував в обидва боки. Дощ приємно остуджував гарячу голову.

Василь встиг відгвинтити бобіну й тримав її в руках, не знаючи, як чинити далі.

Навіть при світлі задніх габаритних вогнів, які ледве червонили мокро темінь, Сашко побачив Василеву розгубленість. Якусь мить ще пригасала в ньому розгарячена уява, даленіла в глухій сльоті Марта, тихо, присоромлено так усміхалася до нього крізь дощ, просила самими лише очима: та не похвалися комусь у Городищах. Меншала й меншала. Вже як місяць... Вже як далечезна зоря, до якої не дотягнешся рукою, не догукаєшся.

Вдарив беретом об коліно, стріпнув і надів на голову.

— Так. Помітингували, познайомилися. Тепер — поїхали. Став бобіну на рафіка, розвертайся. Забирай до себе. Ан...фісу з дітьми і чіпляй мене на буксир, линва в багажнику є, ти виймав її. «Запорожчик» легенький, не в тяж тобі буде. Дядькового Тимошевого «Запорожця» я б і сам тут не залишив, але ж він уже.. ваш, то тягніть додому. Тягніть, тягніть, а я буду ззаду керувати вами. Навіть на похорон не можете вчасно приїхати, діло, ді-а-ла-а-а великі, наче світ на вас держиться, те-перете...

«Годі, годі!» — зашепотіло біля вуха, але Сашко недбало відмахнувся від цього голосу, бо й так замовк.

З того боку дощу, куди зникла Марта, крізь заюшені, чорні кілометри, крізь Городища, Савчині хутори, крізь Кармалюків ліс, крізь вересень, що стояв по коліна в болоті, дивилася на Сашка його дружина.

Все нормально. Спи собі. Я — на службі.

Оце заповор крилом. Капітально заповор. Не злетиш...

Устим не ремствував. Тішився. Лише втіха ця була ви-
снажливою, бо не звук до неї. Не знав її раніше й не хотів
знати. Після Наталки з його класу...

Він лежав на м'якому тітчиному дивані, засланому
пухким персидським килимом («це мені на прем'я дали,
за позаторішне молоко, а за сьогорічне — отого телевізо-
ра; в цій кімнаті, як розібратися, то все за прем'я дано
мені, сину; товчися на килимі, вмикай телевізор, вішай
свою форму до шахви, голися з кришталевих вазочок, усім
користуйся, бо кому воно потрібне, міль поїсть та шашіль
поточить, користуйся...»). Вишита велетенська подушка
під головою трішки пахла чисто випраною білизною, тріш-
ки — застоюним хатнім духом, трішки — одеколоном «Для
мужчин», яким після гоління парфумився Устим, та най-
більше — любистком. Устим вірить, що вже й сам так
просочився млосним духом любистку, так надихався його в
тітчиному дворі й хаті, що кілька літ і в небі не виві-
риться.

Тітка Ликера кілька років тому їздила зі Степашок аж
до Гайсина по кущик любистку. Йшла з базару й почула,
як із чийогось двору пахне, «аж коліна підгинаються, хо-
четься сісти й нюхати, нюхати, просто здурманив мене,
сину, той запах, якби давали на прем'я — взяла б...» За-
пам'ятала вулицю й двір, а весною поїхала: дайте хоч
один корінчик. Подарую вам кришталеву вазочку за це,
не вкрадена, на прем'я дали за молоко. Викопали цілий
кущ любистку, нагодували обідом, солодким винцем по-
частували, провели до автобуса, в'язку бубликів купили
(«моїми зубами, синку тільки дірочки від бубликів їсти, та
й то, як розмочити дірочку в теплом молоці»), але вазочку
взяли. Видно, не пошкодували господарі любистку, бо те-
пер тітка Ликера спасу від нього не має. Посадила біля
ганку, а він як розрісся в перше літо, як почав глушити
усе довкола, вигнався в грубі стебла, в рясні китиці на-
сіння, яке розбризкалося по дворищі, по саду, по городу.
Навала любистку, дихати нічим, любистковий чад у хаті.
Ликера його й серпом, і косою, і заступом, а він ще дуж-
че. «Коли, синку, вперше ото почула його в Гайсині, то
пахнув, ох і пахнув же — голова оберта йшла, а тепер —
смердить. Все отак у житті, коли більше, як треба...»

Устим лежав на дивані горічерева, слухав монотонне цяпотіння дощу за вікном, у любистку, на який цього літа впала парша, але від того він пахне ще більше, хоч і притлумили його парша та осінь, та тітчина Ликерина коса. Слухав далеке дзуменіння моторів на розгаслих степашківських вулицях, сонливе сокотання курей у тітчиному курнику, а найбільше — себе, якого досі й не знав.

...Такий собі був городищенський селючок, худючий і гостроносий, як Буратіно. І передні зуби нерівні, і червоні прищипки розсіялися по обличчю, і балачка така, ніби порсята цямкають за спиною. Хлопці вже он хвастають, що з дівчатами під вітряком цілувалися і що від поцілунку навіть комсорг класу, вольова й швидка на розправу Зоя Мазур — чемпіон школи по метанню гранати, і та від поцілунку стає ніби вареною й забуває не лише те, що вона комсорг, а й те, що є членом комітету комсомолу всієї школи. Устим кілька днів після того спостерігав за поведінкою Зої. І не повірив, що вона — принципова, беручка, зайнята комсомольськими справами класу та всієї школи, може стати вареною від одного чийогось поцілунку. Намова то на неї, за комсомольську принциповість і за успіхи у метанні гранати. Так і не повірив, бо сам тихо і невідступно любив відмінничку з передньої парти Наталю. Любив і парту, за якою вона сиділа, і сіреньке волохате пальтечко з кролячим коміром, яке вона носила вже другу зиму, і її рівний чистенький почерк, любив учителів, які безоглядно ставили їй п'ятірки, любив і підготовував Наталчиного пса Меридіана, навмисне проходив біля Наталчиного двору (хоч і не по дорозі було), щоб привітатися з її татом і мамою. Любив Наталчину хату, бо там вона жила, спала, робила уроки, одягалася (лише крадькома, на єдину мить, підпускав до себе думку, що Наталя іноді й роздягається, коли лягає спати, і червонів). Все у ній любив. Навіть вступати у її сліди на снігу, навіть намагався вішати своє пальто біля її пальта, хай побудуть поруч. Але щоб... цілуватися, куди там, Наталя — відмінниця, а він вчиться абияк, всяко буває, та ще й незграбний, худорбрий, кривозубий — помилка природи, її невдача, можна сказати — поразка. Наталці таке не в голові, їй вчитися треба відмінно, школу з медаллю закінчувати, про своє майбутнє думати, бо батько в неї інвалід (п'яненьким заснув і ноги відморозив), вважай, одна мама всіх годує та одягає. Серйозна Наталочка. Якщо колись... колись... як у мене зійдуть прищі, як я поправлюся, як навчуся говорити рівно й голосно, якщо вона погодиться вийти за мене

заміж — кращої дружини на світі не буде. Тихенька, серйозна, ніби й нема її в класі; коли контрольна робота — про неї згадують: дай списати, Наталю. Дасть. Усім, хто просить, тільки щоб учитель не бачив.

Мабуть, вона здогадувалася, що він її любить. Відмінниця, розум хапкий — мусила здогадатися. Чого б це Устим і з кіно йшов далеченько позаду й пантрував, щоб не боялася? Близько не підходив, аби у класі про неї не пліткували, здаля оберігав, поки не зайде вона у свій двір, поки не озветься до неї облесним попискуванням Меридіан, поки не загориться світло на ганку.

Любив страшно. Навіть Городища любив, бо вона тут жила.

На випускному вечорі вперше протанцювали удвох. «Дамський вальс», дівчата самі запрошували, кого хотіли. Наталя його, Устима, захотіла. Її біле шовкове платтячко сліпило очі, не знав, куди заховати своє незугарне лице, як говорити, щоб не оголювалися криві зуби, як торкатися її, щоб не відчула його костомач! Збивався з ритму, наступав на її білі туфлі з бантиками, гидко пріла його незграбна рука на її округлому, ніжному плечі... Ледве дотанцювали. Коли вів її до дівочого гурту, історик Дзиндра кумедно закопирив догори товстого пальця й поцокав язиком. Наталка так міцно стиснула Устимову руку, що кілька днів синів слід у тому місці.

Потім на Дзиндриному ковчезі (судно належало історичному гуртку, яким керував Мусій Федотович, на списаному поромі облаштували каюту для Дзиндри та два великих курені: один для дівчаток, другий — для хлопчаків, поставили десять весел і плавали вверх та вниз по течії Бугу, вивчали рідний край і робили розкопки, щоб потрапити в «команду Дзиндри» — тривав конкурс протягом усього навчального року), на цьому ковчезі десятикласники щороку зустрічали ранок після випускного вечора. Із вчителями та батьками. Уже, як дорослі, хлопці дозволяли собі закурити й випити чарку вина, а дівчата... ті нічого собі не дозволяли, хіба що сплакнути, не соромлячись нікого.

Коли вранці ковчег причалив до берега (гребли батьки, бо в учнів ще було свято), Зоя (вже не комсорг, але її ще слухалися за звичкою) запропонувала всім випускникам зібратися о дев'ятій вечора біля школи й організовано піти в Кармалюків ліс, запалити на галявині багаття, розповісти про свої мрії, дати клятву на вірність рідній школі, Городищам, Сарматському горбу і товаришам, поспівати

й потанцювати. Вже без батьків і вчителів. Можна взяти з собою вино і цукерки. Форма одягу — як для лісу.

Устим аж знесилився в чеканні вечора. Приміряв то одні штани, то інші, але всі видавали його костюмахи, худі й гострі коліна, гладив синець, залишений Наталкою на його руці, приталював сорочку (мама померла, і він з дитинства навчився порати дрібну жіночу роботу: прати, пришивати гудзики, варити їсти, але соромився про це розповідати), прилизував чуба. Тато після безсонної ночі, проведеної на ковчезі, поїхав у тракторну бригаду ладнувати комбайна до жнив, там і заночує, бо роботи — прірва, запчастин до комбайна нема, треба латати чим є, поки Підкова вимолотить щось у Вінниці, куди поїхав ніні, не знімаючи Золотої Зірки після випускного вечора.

Устим мав волю по черзі походити перед великим домашнім дзеркалом в усіх штанях, підлаштовуючи ще й друге, мале, перед яким тато голиться, люстерко — роздівлявся себе в профіль, з потилиці, при усмішці та з заціпленими устами, вчився говорити коротко, без очеретяного шелесту. Ніби виходило. Ніжно торкався синця на руці, і звідти підступала аж до серця гарячковита хвиля любові і вдячності до Наталки.

Чи ж настане нарешті той вечір? Щоб цих осоружних прищів не було видно...

Вони прийшли в ліс, до старезного Кармалюкового дуба, коли синява погустішала й перші лякливі сутінки лоскотали губи, шию, щоки. Ліс дихав вечоровою мlostю, таїною, мовчазним усерозумінням, обволаків таким ніжним шовком вічності, що ти непомітно ставав маленьким та покірним, як ота мурашина, котра вигрівається в щілинці кори Кармалюкового дуба.

Гамірно збирали хмиз (Устим тримався ближче до Наталки: а раптом гадюка або вуж вихопиться), тягав гілляки (в іншому випадку й не брався б за них, знаючи, що не зрушить з місця), завзято трощив їх і кидав на купу так, щоб поруч з дрібним паліччям, яке принесла Наталка...

Розвели багаття й тільки тепер побачили: смерклося.

У городищенський магазин завезли ще взимку вино «Ведмежа кров», якого ніхто не наважувався купувати навіть на пробу, бо в багатьох було своє, домашнє. А сьогодні більшість купили для лісу саме «Ведмежу кров», бо смішне, кров ведмеда, якраз для лісу.

Як не старалася Зоя почати розмову про заповітну мрію кожного, а не вийшло. Чому я повинен перший спо-

відатися? Моя мрія в цю хвилину, причому заповітна, — помовчати. Не вийшло. Ходили довкола багаття, штовхалися, дівчата тихо, печально якимось зверескували, щоб нагадати про себе: і я тут є.

Ніхто не додумався (бо й не знали, що треба буде) взяти штопора, а «Ведмежа кров» із справжнім корком, хоч пляшку розбивай, біда просто. Устим виручив. Довгим кістлявим пальцем запхнув корок всередину. Один. Другий. Третій...

Пили з горлечка, бо не взяли склянки, пили хто з ким хотів. Першу відкрити пляшку Устим простягнув Наталочці. Надпила й повернула йому. Обережненько так притулив горлечко до уст, поцілував перед тим, як випити.

Зоя зачитала текст клятви про вірність школі, Городищам і товаришам. Сама написала, бо знала напам'ять, бо кілька разів траплялося там її улюблене слівце «заходи»: «Клянемося і будемо вживати всіх заходів, щоби цю клятву перетворити в життя... Брати участь у всіх заходах, які проводитиме педколектив по зустрічах випускників...» Сама писала, хоч і підглядала в якусь брошуру. Хлопці ревнули «ура!», а дівчата обережно заплодували.

На цьому офіційна частина закінчилася, і видно було, що Зоя склала повноваження комсорга класу.

Пили вино, кидали в багаття хмиз та обгортки від цукерок. Устим стояв біля Наталки, але так, щоб у затінку, щоб вогонь не освітлював його невдатного обличчя. Наталка була в джинсовому костюмчику вінницького пошиву, зовсім новенькому, бо коли розстібнула курточку, то видно було ще неодірваний клаптик білої матерії, де вказано розмір, зріст і ціну. В чорні, акуратненько підстрижені до випуску коси вплелася павутинка, це коли хмиз збирала. Кілька разів хотів підійти до неї, зняти павутину, але... однокласники дивляться.

Співали «Забота у нас такая», правда, не до кінця, бо не всі знали слова, підмугикували, а тоді й зовсім замовкли. Почали городищенську «Вже б я була їхала, вже б я була йшла, та рідним порогам не дякувала». Почали добре, дружно, бравенько навіть, та не стачило духу. Подякували матері, батькові, а вже на сестрі й скисли, задихнулися. Стали чомусь прокашлюватись, дехто з хлопців закурив, а дівчата відступилися від вогню, наче в ноги припікало.

Устим і не співав, куди з таким голосом! Наталочка близько, почує, як він сичить, а не співає. Слухав її. Ластівочка щечече. Тоненько, пискляво, але приємно.

Зоя ще спробувала почати «Светит мне знакомая звезда», але хтось її поправив: не «мне знакомая», а «незнакомая», вона образилася й замовкла.

Тоді Юрась Круців увімкнув свій магнітофон на батареях, пив вино і кумедно рикав, по-ведмежому, лякав дівчат і стрибав через вогонь. Дівчата з вереском розбіглися в ліс, а він усе рикав і ганявся за ними, як шуліка за курчатами: вереск, сміх, зойки, тріск падалишнього хмизу в лісі. Дехто з дівчат сердився, але не дуже, так, для чужого ока. Дівчата поверталися з лісу збуджені, розпашілі, але якісь сумні. Ну, не такі, як були отут, біля вогню.

Двічі Круць зачепив руками Наталю, але не дуже, бо встигла заховатися за Устима, Юрась вибалушував очі, щось хотів сказати Устимові, але не казав. Може, тому, що бачив... он котрась у темноті за дубом заховалася. Устим теж побачив: Зоя.

Юрась, похроплюючи й викидаючи вперед руки, біг до неї, і вона тікала в кущі ожини, в які «ведмідь» ліз напролом.

Багаття пригасло, тліло, іноді спалахувало тоненькими синявими язичками лише гудзувате поліно, яке приволік Устим. Темнота додала сміливості хлопцям, вони пили вино і змушували пити дівчат. Ті віднікувалися, одмагалися руками, але пили, бо воно не кисле, бо хтозна, коли ще отак зберуться, бо вже дорослі, можна робити все, що хочеш. Уперше було їм так добре і... вільно. Дорослі. Все. Закінчилася пора любовних записочок. Якщо захочу — можу й завтра заміж вийти чи оженитися.

Устим цілував горлечко пляшки й передавав її Наталці, хай теж поцілує. Давав також цукерки, а сам не їв, не дитина ж, і зуби нерівні, може, від солодкого... Тепер йому стало спокійніше, вогонь не освітлював обличчя.

Круць із Зоєю повернулися з ожинника непомітно, підійшли з різних кінців лісу, Устим навіть не побачив коли, але Наталя раптом прихилилася до нього, гаряче дихнула у вухо й захоплено, з якоюсь аж сумною заздрістю прожебоніла:

— Юрко і Зоя... цілувалися, ой-й-і...

— Круць — нахаба! А Зойка — дурепа! — пальнув Устим голосно, але його не почув ніхто, крім Наталі, бо почалися танці під осатаніло-замашну мелодію АББА.

— А чому? Чому, Устиме?

— Краще б думали про майбутнє. Як жити далі? А вони...

Він і сам, почувши сказане ним, зрозумів: дурень! Дурень і брехун. Ти ж думаєш зараз тільки про неї, про Наталку, і сам би обняв її, а може, й поцілував...

— Майбутнє — це дуже далеко, — сказала вона, майже вихопила з рук Устима пляшку з вином і жадібно, невміло пила (червона цівка «Ведмежої крові» текла по бороді, по шиї, за розстібнутий комірець голубої батистової блузочки, в маленький рівчачок між... Він злякано підводив погляд на її лице. Віддала йому порожню пляшку, витерла долонею уста: — Майбутнє — далеко. А зараз... зараз мені теж хочеться цілуватися. Я не гірша від Зойки. І вчилася краще від неї... — Підборіддя її дрібно затремтіло, ніс із тонкими, чутливими ніздрями зморщився. Заплаче зараз. Ні, пихонула його маленькими руками в худючі груди й побігла між деревами. Зблискували білі підшви кедів та комірець блузочки. Побігла до тих самих кущів ожини.

Устим здерев'янів, злякано роззирнувся довкола: танцюють, обіймаються в танці, одні — серйозно, інші — видурнюються, піжонять. Не думав, що таких однокласників має. Підбрав недопите кимсь вино, чув, як підсвистує повітря, що заходить у пляшку після кожного ковтка.

Ще раз злодійкувато озирнувся, чи за ним не стежать, побіг за Наталкою.

Ось уже кущі.

— Наталю, це я...

Тільки музика АББА, шелест лісу, безладні вигуки однокласників, власний важкий подих, в'язка задуха лісу, в'язка й солодкава, як «Ведмежа кров» у людських жилах.

— Не бійся, це я. — І, розгрібаючи руками стебла ожини, продирався в гущавину й гарячковито, ніби для себе самого повторював: — Це я, я...

Побачив білі підшви кедів. Підійшов ближче, листки ожини лізли в розкритого рота, випльовував їх.

— Це я, Устим Гонта, — повторював.

Лежала між кущами, обличчям до неба, заклавши руки за голову.

Він присів біля неї, присів так рвучко, аж репнула сопочка в тому місці, де він нині приталював її.

— Тобі погано, Наталочко? Погано від вина?

— Зараз буде добре! — аж простогнала, вихопила з-під голови руки й обхопила його за шию. Він не втримався навпочіпках, перехилився і впав на неї. Встиг опертися руками в траву, щоб їй, Наталочці, не було боляче.

Хотів вибачитися, але уста його враз загорілися й горіли ненаситним вогнем, горів він, горіло його тіло, горіла ожина, ліс, Городища, світ... Хай горить, хай...

Її руки шастали по його плечах, по спині, нестерпна судомо зводила все його тіло. Болісно відчував, як напружуються її маленькі, гострі груденята, наче хочуть проклювати його груди й добутися аж до серця, як полохка хвиля пристрасті стрясає Наталку. Мимоволі він повів рукою по грудях, по обтягнутих джинсами стегнах. Не навмисне, просто хотів заспокоїти її, може, боляче Наталочці, що аж горить вона, аж ноги біжать кудись, рвучи кедми траву. Обережненько так провів рукою, ніжно, з любові. А вона чомусь знову загнала пальці в чуприну, скубе її й палить своїми устами його губи. Ліва Устимова рука й досі намагається заспокоїти Наталю. Легенько так, ніжно, щоб не боляче їй було, не грубо. Мабуть, таки це допомогло, бо губи її враз обм'якли й відпустили його.

— Не зараз, Устиме, не поспішай...— провела тремтячою рукою по його щоках (худих, незугарних!), м'яко поцілувала в шию (там же борлак, як кілок!) — Не треба зараз... Я сама до тебе нині прийду, твій тато на польовому стані ночує... Прийду...

Швиденько, діловито звелася на ноги, Устим навіть не встиг допомогти. Поправила коси, костюмчик, запхнула блузочку під пояс штанів (при Устимові розстібнула зашчок, запхнула краї блузки і знову замкнула — це йому дуже сподобалося: як рідна!).

Вийшли з ожинника, вона вийняла з його чуприни суху гіллячку, він пригладив їй коси, не було потреби, але пригладив. Наказала йому обійти гурт з іншого боку, а сама, крадучись між деревами, пішла з іншого. Правильно, нащо зайві балачки, хоч і так ясно, що вони одружаться...

По дорозі Устим набрав великий обемерок хмизу, щоб збити з толку, якщо хтось за ними стежив. Уже коли ніс паливо до багаття, зупинився, випустив оберемок із рук: вона... Наталочка... прийде де нього. Сама прийде! До-дому, бо тато ночуватиме в полі. Прийде сама! І можна буде цілуватися до самого ранку? Не боячись нікого? Скільки захочемо? Дурко ти, Устиме, причулося тобі...

Зібрав хмиз і швиденько поніс до багаття.

Таки за ними не стежили. Куди їм: чуби пріють від танців. Не помітили нічого, Наталочка вже он танцює із Зойкою, бо дівчат більше, всім не вистачає хлопців. Танцюють обидві й перешіптуються про щось. Пирскають дрібним

смішком. Юрась біля них вертиться, мабуть, хоче з Зоєю танцювати. Хай бере, а я Наталочку візьму, обережно з нею танцюватиму, бо вона ж натомилася бідна, там... в ожині...

Та Юрко поляскав у долоні, зупинив їх і взяв... Наталочку. Думає, що темно, а я ж усе бачу: гладить їй коси, вже рука на плечі, на спину опустилася, притискає до себе...

Зрада!

Устим жбурнув оберемок хмизу в багаття, що тихо доглівало, почекав, поки воно спалахне, щоб Наталка побачила його, і пішов до Городищ.

Зрада!

На півдорозі, коли на тлі нічного неба вирізьбився вітряк на Сарматському горбі, коли з-за крила вітряка зійшов місяць, коли Устим притомився від ходи, напився води з придорожнього джерела й посидів на холодному камені біля кринички — помалу став шкодувати, що пішов: ну такі дурні танці, ну, вперше не в шкільному залі, а в лісі, без нагляду вчителів, не вона ж йому на шию, а він — дурень з «Ведмежою кров'ю»... Вона ж нічого, то він...

Але назад повертатися було соромно. Не по-чоловічому, хлоп'яцтво. Йшов додому, хоч і дуже повільно, може, доженуть?

Ліс чорнів удалині, значить, багаття погасло, значить — ідуть. Чийсь голос, уже не з лісу, а ближче, починав: «Забота у нас така-га-я». Мабуть, Зоя. Знаю я твої «заботы», подумав Устим, і понад Бугом, що перемивав у своїй течії місяць та зорі, лозняками, які волого ляскали його по щоках, пішов додому.

Стоятиму біля своїх воріт. Ніби відпочиваю після десятого класу. Стоятиму, а вона ж ітиме до своєї хати. Якщо з Юрком — захираюся. Зрада. Якщо сама, видно буде...

Голоси розтікалися по Сарматському горбі, найдовше чувся гамір біля вітряка й біля школи. Устим змерз і втомився вслухатися в ніч, а Наталка не йшла. Може, десь ще гуляють, може, пішла ночувати до подруг, а може... ні, вона ж — відмінниця, з медаллю школу закінчила. Хто-зна? З тобою ж сьогодні цілувалася. То ж зі мною, я вже три роки її люблю, одружуватися збираюся...

Піду до хати та візьму піджака і ще постою.

Зайшов у навстіж відчинені двері (залишив, як ішов до воріт), погладив попелясту кішечку, прочинив фільтончаті двері у велику кімнату, де була шафа з одягом. Намацав умикач, натиснув.

На старому, рипучому, обтягнутому цератою дивані, згорнувшись калачиком, підклавши маленький кулачок під голову, спала Наталочка.

Прокинулася від світла, зажмурилася й замахала рукою:

— Погаси мерщій.

Ударив п'ятірнею по вимикачеві. Усе простив.

Вона підійшла до нього в темряві, розстібнула верхній гудзик на сорочці, поцілувала в груди (може, й не костомахи, а справді — груди, якщо поцілувала!), а тоді легко і непомітно розстібнула всі гудзики й скинула з нього сорочку.

— А далі — сам. І я сама, бо ти не вмієш...

Устим любив її ще більше, в думках, які налізали зараз одна на одну (зі страху? з чекання? з нетерплячості?), гордився нею: дружина! кохана! вірна! єдина! Все знає, все вміє! А я — як пентюх, мішок з висівками!

— Принеси нам вина. У тата повинно бути. Принеси поки я тут... зайнята...

Знайшов у холодильнику слоїк домашнього вина, яке тато купує в старого Круця, поніс у кімнату. Слоїк одразу взявся росою, пальці Устимові тремтіли — слоїк міг і випасти, притиснув до грудей, від холодного трішки заспокоївся.

— Замкни двері на защіпку, мало чого...

Він нипав очима по кімнаті: порожній диван, шафа, дзеркало, стіл із букетом жоржин, ліжко... розстелене... чорна голівка на білій подушці...

— Ходи до мене, Устимчику. Я не боюся тебе. А ти мене не бійся. Дай мені вина. Роздягайся, бо скоро й світитиме...

Він довго виплутувався із холош штанів, виймав одну ногу, застрявала друга.

— Ну, за тебе — мій перший мужчино!

— Перший і останній!

— У-ум-гу...

В місячному світлі біліє її рука на темному слоїку з вином...

Навіть зараз, через стільки літ після тієї ночі, лежачи на пахкому персидському килимі тітки Ликери, досвідчений, хитрий і самовпевнений бабій і ловелас часто і вдячно згадує всі не забуті ним подробиці.

Наталка не вимагала від нього ніяких клятв і запевнень, а він як заведений повторював: одружимося. Мабуть, набрид їй, бо перепиняла слова поцілунком.

Він не впізнав її, тихеньку, сором'язливу, навіть затуркану своїми п'ятірками, зубрінням, дорученнями, школярку з передньої парти. Це була спершу розважлива, навіть ділова й хазяйновита (так йому, нетямущому тоді, здалося, так воно, мабуть, і було) дозріла дівчина, яка охоче, без сліз і жалю стала жінкою. Випрала простираadlo й вивісила сушити на шворку, вдячно поцілувала його і пішла додому. З порога сказала:

— Зустрінемося післязавтра. Я мушу одужати, тобі то нічого... Стрінемося біля груші, в кінці мого городу. Як смеркне.

І — пішла.

Потім Устим не раз плакав, клявся, що поїде вступати туди, куди вступатиме й вона, просив розписатися зараз, у Городищах, бо в покірній, завжди винуватій у чомусь однокласниці-медалістці відкривалася йому така пристрасна, така невичерпна в своїх щедротах жінка, що...

От тобі й «що», Устиме. А те, що порозкошували кілька тижнів, яка там підготовка до іспитів — рахуєш хвилини, поки смеркнеться, щоб «іти спати в садок» (металеве ліжко виніс аж у малинник, куди можна потрапити тільки пригинці, з шумом), іти й, затамувавши подих, чекати: ось-ось вона невміло, по-дитячому, присвисне, а ти мусиш кахкнути.

Потім поїхали до Києва — він в авіаційне училище, Наталочка — на біологію в університет. Жили в різних гуртожитках, по кількору в кімнаті — терпіли.

На першому ж іспиті вона хапнула трійку, і тепер треба було складати решту. Медаль покотилася назад, у Городища, бо в Києві вона стала просто мідяком... А до інших іспитів Наталя не була готова. Ще трійка, ще одна, і в гуртожитку Устимові сказали:

— Годину тому поїхала додому.

Він зрозумів, що його зараховано до училища, аж тоді, коли їх, невелику групу, залишили прибирати гуртожиток, учебні майстерні.

Потім вивісили наказ про зарахування нових курсантів, але додому не відпустили: підбирали форму для кожного, посвячували в курсанти, а тоді (отак, як і Софійку зараз, як її) — в радгосп Баришівського району на Київщині, картоплю збирати. Викладач попався страхопудистий, лякливий, минулого року курсанти з його групи побилися на польових роботах із сільськими хлопцями, перепало йому за це. Тепер щовечора перевіряє всіх поіменно, строем водить у кіно, о десятій власноручно замикає радгоспний гуртожи-

ток — до вітру вийти, треба будити його, щоб відімкнув двері. Відімкне, почекає, поки вернешся, пальцем покиває. Я вергав картоплю, як бульдозер, щоб тільки відпустив на один день у Городища. Брехав, що батько хворий. «Давай телеграму, завірену лікарем». Кипів, що покину училище. «Це — можна, ще не пізно, форму не завецькав, візьме хтось із тих, хто через тебе, — вказівним пальцем із гострим, трикутним нігтем тицяв у живіт, — тебе, який мочиться окропом (ох і любив же він цей свій вислів, вважав за вияв доморощеного демократизму, щоразу реготав, наче тількино придумав), не отримав її. Пиши заяву, я перешлю до директора, прийде наказ — у ту ж секунду тебе відпущу. На автобус проведемо, прощання влаштуємо...»

Я слав листи — у безвість. Викликав до телефону — вона не з'являлася.

Полетів у Городища на Жовтневі свята. Наталя вже варила їсти, прала сорочки і... ну, звичайно ж, не інакше... Вона вже була одружена з Блажієм, який закінчив сільгоспакадемію за рахунок колгоспу й змушений був повернутися в Городища. Тато все знав, бо після кількох склянок вина сказав:

— Ти, Устиме, обережно... з дружиною нашого агронома. Ревнує він її кріпко до тебе. Ой, Устиме, Устиме...

Так я з нею й не поговорив, тікала від мене.

Весь перший курс мучили спогади: вчувалося, як вона спекотно дихає, як тремтить її тіло, як нестримно нипають по мені її руки, як несе нас у безвість Сарматський горб (не двох, а одну-єдину, засліплену щастям грудочку матері), як вона... плаче чи сміється. І плаче й сміється водночас...

Прокидався серед ночі, довго сидів у темряві, заздрив хлопцям, які спали, як повалені дуби, хрочучи, потягуючись і мимрачи щось крізь сон. Найбільше мене мучило те, що уявляв Наталю з ним, із товстеньким, самовпевненим, напарфумленим «Шипром» Блажієм. У Києві смеркалося, і я бачив: гріє воду, щоб він умився після поля, подає вечерю, Блажій пасе її ласим оком, дивиться телевизор і читає газети, Наталя стелить постіль, роздягається... Я не витримував, підхоплювався з ліжка і йшов на вулицю, аби розвіяти ті видіння. А весною сказав собі: годі, дурню! Подивися на себе в дзеркало: зчистилося твоє обличчя, костюмами обросли м'язами, носиш не сорок шостий, а сорок восьмий розмір, до лица тобі форма, від твого погляду кияночки у трамваї починають скручувати квиток у рурочку, а потім розгортають, щоб перевірити, може, щасливий номер квитка? Годі,

пора жити. Ну, хоча б отак, як Блажій, нахабно вірячи в себе, у свій розум, чоловічу силу, в свою пику.

У кожній дівчині, з якою ти зустрічався, бачив Наталку, любив її мстиво, загодя знаючи, що покинеш, а тому й нічого не обіцяючи, кажучи їй злу правду: завтра не зустрінемося, бо в мене побачення з іншою. Ти казав правду, а вони думали: який дотепний і оригінальний цей Ален Делон у курсантській формі, який безпосередній і... сучасний...

Нагулявся, Устиме, нагулявся в Києві, у Вінниці, по райцентрах і селах. Ти навіть домігся найвищого блаженства своєї помсти Наталці й Блажієві.

Торік таки підстеріг Наталку в Немирові, куди вона приїхала на курси підвищення кваліфікації завідуючих сільськими дитячими садками. Вистежив, виманив до Вінниці (тепер ти умів це робити без зусиль). Чекав біля театру весь день — не приїхала. Це тобі навіть сподобалося: молодець Наталя, я ж знав, кого любити! Але наступного вечора сама прийшла в гуртожиток пілотів сільгоспавіації. Спершу розчарувався й зустрів з нехиттю, байдуже. Оце на неї й подіяло найбільше. Не образилась, а враз поникла, знітилася. Тепер він був досвідчений, зверхній і лукавий. В його кімнаті була не таємничка, вимріяна однокласниця з передньої парти, а звичайна сільська молодичка, яка народила дитину, роздалася в стані, притомилася від одноманітності сімейного побуту, в якій щось уже википіло й тепер вариться борщ на будень. Він верховодив над нею лукаво, з викликом, із зловтіхою. Наталка не дуже й відмовлялася, коли залишив її в себе до ранку.

Та тепер все для нього було прісне: і її руки, і губи, і жіноча вмілість (наче не думала про себе, а будь-що намагалася догодити йому), і соковите тіло.

Він спокійно дечекався, поки вона (пам'ятав же все-все) загориться, дасть волю жінці в собі, й холодно сказав:

— Зраджуєте... Головному агроному колгоспу імені Устима Қармалюка. Ай-я-яй...

Вона лушпарила його по обличчю з усієї сили. З його носа закапала червона юшка, а Наталка все біла й біла, поки не знесилася. Накинула на себе душевне кримпленове плаття з великими металевими гудзиками, склала свої речі в ширвжиткову полотняну торбинку, якими закидані вінницькі кіоски, й вибігла з гуртожитку.

Устим змерз у груди, хоч і лежав на тітчиному дивані в теплому спортивному костюмі. Чогось саме в груди. Розтер їх руками.

Годі!

Востаннє згадую про... це.

Нарешті в мене є Софія. Мабуть, не заслужив, але — є.

Піду з косою на тітчин Ликерин любисток. Дощ не перестане й сьогодні. Літачок по колеса в болоті.

Він озув кирзачі, довго мантачив косу в хліві, вдягнув тітчину фуфайку, на якій вигрівалася кицька з кошеням, і став косити любисток під вікнами. Скошене, покладене у покоси зело пахло ще дужче, аж якось відчайдушно. Наче востаннє.

Крізь дощ та ритмічне вжикання коси почув гул мотора у небі. Вертоліт! Невже начальство залетіло в нашу дірку степашківську? Хай летить, разом болото помісимо. Приймемо як належиться. Степашки — родинне гніздо знаменитого мого прапрадіда й ватажка Коліївщини Івана Гонти. Приймемо по-царському. Сідайте.

Вертоліт і справді, описавши коло над Степашками, сів на конюшиниську, біля їхнього, прибитого цвіллю, літачка.

Гонта з косою в руках, у Степашках — це таки страшно. Кинув косу на купину любистку й через город тітки Ликери пішов на «аеродром».

Під черевом вертольота ховався від дощу його однокурник Льоня Рябий. Дивився на Устима, і той зрозумів: щось сталося!

— Кажі!

— Тато...

— Кажі!

— Телеграму твій Підкова дав «у повітря». На вінницький аеропорт. Там поки з'ясували, поки подзвонили нам... Начальник дав вертольота...

За півгодини вони відірвалися від розкислого аж до коріння конюшиниська і взяли курс на південь, на Городища.

Устим обтягував себе цупким сукном пілотської шинелі, розтирав холодними руками вуха, скроні, шию, але мерз усе більше й більше. Ніби летів у повітрі, в холодному дощі, а не в кабіні вертольота.

— Завертай на Липовець, на село Зозів...

— Третій день, як прийшла телеграма...

— Липовець! Зозів! Заберу дружину.

Льоня Рябий вибалушився на нього, й вертоліт кинуло вниз.

Він з ляку підхопив машину, набрав висоту й завернув назад. На північний захід.

Марта боялася, що ось-ось упорає всю роботу й знацька визволяться від дрібного її думки, об'єднаються, поважчають, підуть напролом, поведуть її душу в сумне й безпросвітне, в таке поведуть, що й вертатися буде важко. В таке... Знала себе. Довгі літа самотності, моторошні ночі в порожній хаті, городищенські плітки про неї — одиноку молодицю, на яку лупає гріховодним оком чи не кожен, в кого ще не охолола кров і не вивітрилися дуращі з голови; сатанинська, майже непідвладна їй впертість душі, вдавання із себе перед городищенцями іншої, як є насправді,— все це далось взнаки. Доброта її стала скупкою й ощадливою, вона не тринькала її на кожному кроці, навіть надовго забувала про неї, залишала без ужитку: в ланці вони робили своє діло, робили чесно, не шкодуючи себе (тільки таких вона і добирала, навіть переманюючи декого від Ярослави Козир), знали одна про одну все, сварилися й мирилися, виручали, як треба було, ділились обідом чи й сніданком — вистачало й того, що вони є, живі-здорові, заробляють собі на хліб, мають дітей (тепер уже всі мають!) — чого ж іще? Щоб дати вихід своєму гонору, щотижня можна виказати бригадирові все, що про нього думаєш, і раз на місяць посваритися із самим Підковою. Інше начальство траплялося їм на очі рідше, воно безпосередньо ними не керувало — чого ж сікатися до людини?

Тому Марта жила економно в своїх почуттях. І в доброті і в злості. Городищенське життя не давало їй таких пристрастей, на які була здатна Мартина душа, тому й зібралось в ній... страшно заглядати. Добре, що є Богданчик. Богом даний маленький живий чоловічок.

Тому й боялася себе на самоті, бо не знала, чим закінчиться все це: жалощами до себе, чи ненавистю, чи й усім відразу.

В тому, що назрівало в дядьковій Тимошевій хаті, Марта передчувала події, в яких дасть собі волю, в яких вигуляється досхочу її свавільна натура, в яких вона... ну-ну, побачимо, Марто. Ну-ну, почуємо, Марточко... Ну-ну, поживемо, Мартусю...

Вона не любила (бо боялася) загадувати щось наперед, кілька разів спробувала — вишло навпаки.

Хай би вже їхали, бо втечу додому. От побачать, що втечу!

Не втечеш, Гусярлюк, не наженеш тебе звідси. Ти, та щоб таке пропустила, щоб воно відбулося без тебе? Та то я так... ніхто ж не чує...

— Дядьку Тимоше! Ви там не заснули? Може, відро вам старе дати... порожнє... Всяко може бути.

— Гадюка ж ти, Мартусю, Без яду, але гадюка.

— З ядом, дядьку, ще й з яким. От побачите. Настоянім, городищенським. Прямо на експорт можна, за валюту.

— Иди ти к бісу...

— От якби до... Устима, в невістки ваші. До чорта я й без рекомендації, йти не треба, лиш би поманила його...

Розмова була для неї нецікавою. Про таке і в ланці щодня, і на перевалці з дядьком Тимошем не раз, до того... як Барвінський потрапив під «кума»,— те саме володаеш язиком, та й усе. Так собі поговорила, щоб перевірити, чи добре чутно дядькові на горищі? Чує старий. Навіть коли упівголоса — чує. Вуха ще не затупилося в нього.

Вона прислухалася до вечірньої темряви, вологої й моторошної, як у пустельному підземеллі, де гне тебе донизу відчуття товщі над твоєю головою. Причувся мотор чи й справді щось гуло? Простуджено постогнує ліс, топчється дощ по опалому листі, булькоче вода у ринвах, впаде одинокий жолудь на стару, встелену листям черепицю, проскаче по ній з вистрибом, загубить корінчик і шапочку й закопиться в ще зелену, але вже приречену на осіннє вмирання лісову траву, дивуватиметься: куди ж це він потрапив, одірвавшись від своєї гілляки-годувальниці? Йому ж обіцяли, що тут унизу, його стріне тепла земля, заховає за пазуху й напоїть, щоби він проріс, розкоренився й жив заради того (тільки заради того!), щоб віддавати свою снагу власним жолудям. Де ж вона, та земля? Холодне болото й хвора, безнадійно хвора, а тому нездатна зігріти інших трава. Все одно треба зберегти себе, зберегти в собі маленький згусточок життя до весни. Повернутися на гілку вже неможливо. Така далечинь до весни, а треба жити, треба... Іншого не дано.

Марта стинула плечима і майже фізично відчула темноту й осінь: ось вони обступають мене, простягни руку — й торкнешся. Спрожогоу заховала обидві руки під теплу, з голубого, волохатого мохеру кофту й одступилася до хати, що дихала теплом розпаленої печі, в якій жеврів жар і зітхали два чавунних баняки: один з гречаною кашею, а другий із розімлілою бараниною, на яку розщедрився Підкова (комірник з усіх сторін заходив, випитуючи: для кого? Дуже з високого поверху гості до Підковни спускаються, якщо

барана пустив під ніж. Міг би й списати, а він на себе випи́сує. А, наше діло — важити). З печі йшло тепло й лоскітливий дух дому, вечері, затишку. Навіть вечірньої злагоди, на яку й задля якої можна спішити сотні кілометрів крізь сльоту й болото, можна спішити, зціплюючи зуби, стискаючи в руці холонучу травинку, падаючи і зводячись через силу. Треба тільки знати — він буде, цей затишок, цей маленький, невигаданий райок. Не вистачає в ньому лише світла, вогника у вікні, видимого здаля.

Вона обережно торкнулася поглядом двох оголених дротиків, що звисали над розібраним вимикачем, торкнулася й злякано відвела очі в безпечне місце — в темний куток із мішком цукру, по якому снували мурахи, одні — згори вниз, інші — назустріч. Одні зникали в щілинах підлоги під плінтусами, інші вилазили звідти. Не товпилися, дотримувались розумної, завченої черги й порядку.

Марта згадала, що Підкова привіз пачку стеаринових свічок. Де він їх поклав? Обдивилася мисник, підвіконня, поличку під припічком, нішу над дверима. А, он, біля пляшок з горілкою біліють. Чомусь перерахувала: десять, одна — зламана. Пучки пальців стали ковзькими, ніби шойно відійшла од каси, перевірівши суму своєї місячної зарплати.

Запалила свічку, зачекала, поки обплавиться стеарин довкола гнота і язичок полум'я затремтить рівно й нежадібно, знаючи, що йому світити й світити. Насипала в гранчасту склянку гречаних круп, рівно встромила туди свічку, поставила її посеред столу з тарілками, виделками, з трьома мисками студенини, що вже підтанула по краях, з нарізаним високим хлібом із колгоспної пекарні, з червоною гіркою помідорів, з казенними пляшками... з... та все є. Не як на справжніх городищенських поминках, але й не бідно.

Гудів мотор чи причулося? Хіба визнаєш, якщо тепер ці мотори ревуть з усіх боків. Ще коли баба Капшучка чула, то казала:

— Колись до ранку, бувало, по селі молодіж співає, соловейки чманіють і рвуть своє серце, а тепірко лиш мотори: г-гу-у, г-гу-у. Присійбо, у війну так було...

Може, від моторів Капшучка й оглухла, бо стара, бо незвичаяватися пізно, а нам нічого, просто знайома мелодія. Правда, з димом бензиновим. Слухаєм і дихаємо.

Одягнула шелепку, легку, як літня хмарина опівдні, курточку і вийшла надвір: може, таки гуде мотор, може, Сашко забуксував з н й м и у лісовій вирві?

Якби оце був час і спокій на душі, а не ярмарок, якби були при мені карти — поворожила б на дядька Тимоша. Все було б ясно.

Це в неї недавно з'явилося — пристрасть до ворожіння. Не інтерес чи любов, а пристрасть. Поїхала на Савчині хутори до ворожки, щоб на Богданчика кинула, щоб знати, що воно там у нього за доля, які літа попереду на нього чатують. А що, брат Богдан вивів із свого гаража білого, з червоним подолком (обмалював червоним нижні краї кузова, то — як вишитий подолок) «Жигульчика», вжикнув мотор, поки Ярослава зварила нам на обід молоденької картопельки — ми вже й вернулися від баби, знаючи, що малий Богданчик росте без батька, що мама в ньому душі не чує, що він матиме лишень одну жіночку, що має свою власну зірку, яка світитиме йому десь до сорока п'яти, а потім стане пригасати, але до сорока п'яти він встигне зробити стільки, що далі зможе жити й так. Його мама заспокоїться в старості й щасливо житиме інтересами свого сина.

Марта була задоволена, пила з братом і братовою Круцеве вино (яке на продаж), співали «Котилося ябко з гори на долину, казали нам мама: я вас не покину», брат грав на скрипці полонез Огінського та «Повертайся сину, через Україну, через нашу хату вже качки летять». П'янька Марта легко плакала й легко сміялася, танцювала то з малим Богданчиком, то з Ярославою, просила брата й братову до себе в гості, незлобиво заздрила Ясьці, яка таки заналигала брата — старого парубка й гультяя, наливала собі вина й стиха повторювала: ну-ну, сину, побачимо, як ти заспокоїш мене в старості; ну-ну, далеко ж як іти іще до того спокою, та й чи потрібен він мені буде?

Але наступного дня Марта задумалася, ведучи Богданчика в дитячий садок, до Наталі Блажійки, котра ніби стане вже головою, як лише Підкова відмовиться головувати, вона задумалася: що ж то за зоря тага над сином, що ж то таке він робитиме до сорока п'яти: керуватиме колгоспом? писатиме пісні? зніматиметься в кіно? злітає в космос? дослужиться до високого чину в армії? вдало оженився? виграє «Волгу» на лотерею? Що?!

Йй здалося, що стара савчинецька ворожка, мабуть, знає про це, але Марта поскупилася добре заплатити — не сказала. Копійка давалася Марті важко після великого труда, як пальці були вологими від поту, тому гроші прилипали до рук надійно, відривала тільки тоді, коли кілька разів перевіряла: а може, обійдуся без цього, щастя воно мені не принесе, з часом щось краще буде... Тому й ворожчину ро-

боту оцінила низько, в троячку. За годину — троячка, а мені за ці гроші треба он скільки буряку прорвати, коли сонце б'є в потилицю навідліг і піт заливає очі. Ще й багато заплатила. Кілька днів це не давало їй спокою: піти ще раз, знову викинути троячку?

А тоді (це було якраз після обіду, на полі Ілька Європи, коли ланка дружно задрімала й швиденько, теж дружно, прокинулася, щоб зайняти рядки буряків) Марта згадала: вміє ворожити Романа Лебедин — головна лікарка в Городищах. Для себе тільки ворожить, перед складною операцією, чи перед комісією з облздороввідділу, чи коли посвариться із своїм чоловіком — зубодером Подорожнім, чи коли... ну, настроїй такий вийде. Для душі ворожить. Не для грошей, яких їй вистачає за операції. Романа любить картини, які малюють сільські художники на ярмарок. Кажуть — вся велика кімната її квартири в колгоспному двоповерховому котеджі обвішана розмальованими лебедями, німфами (Сашко Тур любить казати: Псіхеями), кіньми, козаками в шароварах, дівчатами у вишиваних сорочках і запасках, вітряками, русалками, які встигли затулити гріховодні місця лише тюллю чи й марлею. Навіть знайшла у Ямполі колишнього богомаза, який промишляє тепер на світському мальовидлі, дала йому завдання, щоб для неї спеціально, в одному примірнику, змалював сцени із сьогоднішнього села. Я їй — свого вовка із зашитою пашекою, лукавого вовка, якому ліньки бігти за оленем, ліньки, а треба, бо ж олень тікає. Пашека зашита шевськими нитками, бо полотно порване, але ж вовк. Разом із хатою купила, бо старі господарі не могли зняти картину, цвяшки заіржавіли, не виймалися. Літ їй та літ, видно. Просила колись Романа:

— Марто, продай або поміняймося: я тобі в дорогій рамці «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» дам, стільки мужиків матимеш шовечора в хаті, та все такі, що до жінок своїх не поспішатимуть...

— А вони, Романо, вже вам не потрібні?

— Чого ж, картина хороша, хоч і копія...

— Я про мужиків, Романо...

А тепер — віддам. Не задарма, хай навчить ворожити, не велика мудрість, коли й савчинецька баба вміє.

Кілька вечорів посиділи, Романа почепила в себе мого вовка й оленя (господи, скільки ж вони знають обидва про мене! Вовк мовчатиме, бо нитки на паші міцні, а от олень... та ще й переляканий...), дала «фабричного» Гриця, якого ще не отруїла Маруся Чурай, і сказала:

— Все! Маєш диплом. Ти вже читаєш карти краще від мене. Як приспичить — прийду до тебе ворожити.

Ще потратилася Марта на кілька колод карт і безоглядно віддалася цій пристрасті. Приспичить Богданчика і, аж поки не захилить її на сон, ворожить.

Якщо доведеться тут, у лісництві, й ночувати з дядьком Тимошем — без карт не засну. Щось треба робити, бо почну думати й такого надумаю, що «гаплик за петельку», Маркіяне Тадейовичу, такого, що й петелька не витримає.

Вийшла надвір, прокопала заступом рівчачок, щоб вода перед ганком не стояла. Ще трохи вечора пбила.

Пішла із заступом до маленького кагату, де дядько Тиміш прикопав на зиму картоплю, вигнавши над нею височенький горбик. Треба відвести воду від кагати, зогниє до зими картопля. Ні, обкидав добре, вода стікає під корінь горішнини, обклав дерном навиворіт, нарізавши його з-під горіха. По-хазяйськи, молодець.

Марта любила, коли щось зроблено на совість, як для себе. За це в ланці найбільше сварок було, кілька молодичок навіть до іншої ланкової перейшли. Любила так зробити, щоб потім одійти й помилуватися. Тому сама лагодила собі паркан і ворота, сама фарбувала бляху на хаті, сама в'язала собі шкарпетки й кофти, шила спідниці й плаття, бо тішилася потім усім цим, бо воно її справді гріло.

Але чого ж продухвини не поставив? Задихнеться картопля. Не було в нього труби, кукурудзиння чи соняшничиння? Відклав на потім, а воно й задощило.

Пішла до хлівчини, де колись Гнат, попередній лісник, тримав кобилу. Дядько Тиміш відмовився: мороки багато й ірже чогось серед ночі, ніби вовки її обступають, так тривожно ірже чомусь. Віддав на конюшню, в дитячий садок, для Богданчика, харчі возять нею.

Обвикалася в п'ятмі хліва, слухала, як пискотять миші на горищі й прислухаються до неї. Пересохлий кобилячий кіз'як торохкотів під чоботами. В порожньому жолобі ще допахувало свої рештки недоїдене кобилою сінце, весняне, бо й досі пахне. Кілочко конов'язі вже взялося шереховатістю — іржа сіла, не калатає, скрипить. Стара, перетгліла уздечка на кілку, батіг із вичовганим пужалном, з молоді вишеньки, досі тоненька плівка кори зачочується в рурочки. Нічого тут нема для продухвини. Якби не миші — полізла б і на горище, може, знайдеться старий житній околіт? Дядько Тиміш туди не лазив, а то й до хліва не заходив, це ж не гараж, стайня.

Вилізла-таки на жолоб і обережно (щомиті готова була

забрати руку назад) пошарила скраю горища. Сінна поте-руха з колючками будяків, павутиння, порожнє ластів'яне гніздо, що відклеїлося від даху. О, дрючок! Ні, щось товсте, гостре, мало пальці не порізала. Стала навшпиньки, щоб краще дістати, й потягнула до себе. Не давалося. Підстрибнула й ухопилася рукою за низькі, оббиті павутинням бантини й стала коліном на змазане глиною (давно, бо як камінь) горище. Кишнула на мишей (найбільше боялася, щоб котрась не вскочила в халяву гумака) й намацала кругляк. Обняла його п'ястками й потягнула на себе. Подалося, волочачи за собою сіно. Намацала ногою жолоб, стала на нього й потягла знахідку вниз. Ледве встигла одскочити — покалічило б. Перевела подих, роздивилася: дві зварені навхрест труби, блискучі, це, мабуть, із тих, що для зрошення. Коли колгосп робив собі зрошувальну систему, цих труб валялося, як соломи у серпні, хто хотів, той і брав собі: димарі робили, стовпи для парканів, мале зрошення кожен ладнав на городі. Тепер перевелися, в коморі є кілька десятків, але то тільки для ремонту поливної системи. Оця хрестовина залишилася від чогось, то покійний Гнат і викинув її на горище хліва. В сам раз — продухвина, ніби для цього хтось варив її автогеном.

Підноровилася, підклала сіна на плече (щоб куртку не замазурити), підняла й понесла до кагату. Розгребла заступом землю на західному краю вершка, добулася до теплих, вкритих парю картоплин, вставила між них трубу, спершу загорнула землю ногою, щоб не падала, а тоді підправила заступом, що тьмаво зблискував у темноті. Обіклала дерном і помила руки в калюжі.

Одійшла помилуватися. Добре вийшло, хоч продухвина якась чудна. Хай буде, кращої тут не знайдеш. Що б іще зробити?

А може, вони й не прийдуть? Подзвонили в Городища, запитали, чи правда, що батько помер, а в конторі чи в сільській Раді хтось ще й вилаяв за дурну чутку. Нащо воно мені оце все здалося? Нащо? Богданчика Яська бавить, а мама тутечки чужих дітей чекає.

Хай злізає дядько з горища, та повечеряємо. Він вип'є добряче й засне, а я чолоп-чолоп по болоту й — дома, біля Богдаса. На карти кину...

Мотор ревовує десь зовсім близько. З-під землі чи над головою. Аж здригнулася. Наче ураган, такий тріск.

З-за лісу вихопилося велике чорне страховисько. Випустило на землю довгу золоту ногу, яка намацувала для нього стежку між дубами.

Якби не було на горищі дядька Тимоша, вона б закричала на всю горлянку. А так прикусила зубами коміречь куртки й кинулася на ганок.

Над дахом прогуркотіло, аж хата присіла й на якийсь сантиметр угрузла в землю, а потім спалахнула вся, осяявши дворище, старого дуба, жолуді на землі, калюжі, траву, стежки, сліди автомобільних коліс.

— Устим! Устим! Прилетів, Тимоше! — Якщо Устим, Мартусю, то я злізу до нього.

— Я драбину винесла аж туди, де на просіці пеньки корчували. Сидить собі, дядьку, до ранку, поки Підкова не приїде,— відказала Марта й стала совати кочергою в печі, хоч жар там уже пригас.

Знову тенькнули шибиці, мотор гудів недалеко й тихо.

Вона вийшла на ганок, прислухалася, роздивилася на всі боки. До лісництва їхала машина. Видно, в'язла в болотнеці, але їхала.

— Теперечки сидить тихо, дядьку. Навіть сіном не шелесніть. Тур везе ваших. Поки Устим приземлиться, Сашко вже буде тут.

Марта ще раз кинула поглядом по хаті. Нічого, може бути.

Аж тепер угледіла невеличке дзеркало на стіні. Причесала коси, послинила пальця й пригладила ним брови. А тоді затулила дзеркало своїм домашнім рушником.

Так треба на поминках. А чому — не знала.

19

Зелена, як емальована кастрюля, колгоспна «Волга», на яку пересів Іван Капшук, різала осінню мряку з Вінниці на Рівнопіль. Котилася по заболоченому асфальту, не перевищуючи сімдесятикілометрової швидкості, бо й погода підступна, бо в карбюраторі ще стоїть обмежувач для обкатки, бо... пасажери ж які: окрім Підкови, їде Перший із Рівнополя. Капшук потилицею й верхньою частиною спини, що стриміла над сидінням, відчував близькість Дмитра Олександровича. Від того мокріли долоні на кермі й збивав швидкість на ще меншу, щоб не вислизнув на вибоїні кругляк керма із його рук. Загодя вмикав сигнали поворотів, пропускав грузовики на підйомах, був обережний і чемний: та-акі пасажери в моїх руках.

Мірошник після сьогоднішнього розширеного засідання бюро обкому, присвяченого аграрно-промислому об'єднанню, схитрував: відправив додому свою машину з пасажирами (голова райвиконкому, начальник сільгоспуправління та свинарка з районного відгодівельного комплексу). Розшукав у довгих рядах машин з районів Підковину зелену «Волгу» й сказав Капшуку:

— Не поїдьте без мене, бо чотири дні пішки йтиму до Рівнополя.

І навіть усміхнувся й підморгнув. Мені особисто, подумав Іван і з радості так занервувався, що відкинув на задне сидіння нерозгаданий кросворд і заходився в'язати із грубої вовни чохол на кермо. Капшук любив начальство, хоч і боявся його. Може, тому й любив, що боявся. Зрештою, любов не піддається поясненням, Іван це знав, а тому й не мучив себе спробами тлумачити своє почуття. До Підкови він звик, з Підковою він вседенно, знає його всі болячки й клопоти, а от Перший... проситься в їхню машину. Він сіпонував вовняну нитку, і клубок на колінах затанцював розкрученою дзигною. Шпарке в'язання не заспокоїло його, покинув. Став прибирати в машині. Де захоче сісти Перший? Іще б — на передньому сидінні, біля мене! Вимів крихітки печива, які натеребив по дорозі на Вінницю Підкова, більше відсунув сидіння, нахилив спинку, попільничку звільнив від дрібних грошей — хай курить собі. Журнал «Перець» упхнув у кишенюку дверцят — хай читає, як схоче.

Мірошник таки схитрував, бо хотілося поговорити з Підковою. Не в кабінеті (його чи моему — байдуже), не в інсценізованій для цього ситуації (але сьгодні ти теж постарався), а отак, без принуки, на самоті. Чи й буде ще такий випадок? Вічно появляється хтось третій, а Дід є Дід — зведе на інше, розповість якийсь випадок, у якому сам стане смішним і жалюгідним, мимоволі й забудеш, чого ж ти хотів від нього? А тут — тільки водій, його діло — три педаль під ногами й бублик у руках.

За щоденною районною мотаниною, за нарадами, нагінками, селекторними прочуханками Мірошник виривав якусь годину, щоб спокійно подумати. Цю годину треба було утаємничувати від інших, бо він весь час на виду, його бачать крізь збільшувальне скло, і якийсь язик пустить: грає мислителя секретар... або задрімати любить...

Отож ті години неквапливої самотності нічого доброго йому не принесли, бо він збагнув, що в його житті настає період важкий і навіть драматичний, якщо аналізувати його чесно.

Він був везучий, але й натуристий. Навіть передчував, що життя візьме його на ролі високі й помітні. Іще б! У двадцять чотири роки Мірошник прийняв відсталий колгоспик у сусідньому районі, куди його направили після сільгоспакадемії. Сільце тулилося на пограниччі з Одещиною, півроку було відрізане від райцентру болотами й замерзлим грудомаччям, туди їздили лише за повістками (суд, военкомат, сесія райвиконкому), у решті ж випадків — до близької Кодими вже на Одещину. Мірошника не чіпали, бо жаліли: хлопчик, а якби моя дитина в таку біду попала? Хай собі сидить там тихо. Критикуватимеш — іще заплаче...

Після численних реорганізацій у попередні роки в обласному будівельному банку застоялися великі гроші. В міністерстві, в Києві, осів його товариш по кімнаті, старшокурсник, з яким ділили хліб, і одяг, і стипендії (їм, економістам, видавали на тиждень раніше, як агрономам Мірошника). Ну, було, було, поїхав, викрутив таку позику, аж страшно... Матеріали поступали в Кодиму, в Чечельнику це нікому не кололо очей. Збудував тваринницькі ферми й асфальтовані під'їзди до них, збудував Будинок культури, дитячий садок, торговий комплекс, пам'ятник полеглим і — накінець — насипав із гравію дорогу до Чечельника. Правда, не закінчив. Перевели директором великої птахофабрики, яка будувалася під Вінницею й мала закидати обласний центр обпатраними бройлерами. Він так увійшов в будівельний смак, що п'ять років навчання на агрономії вважав помилкою, у будівельний треба було йти, в будівельний.

Вибивати матеріали було легко, бо ж фабрика незабаром стане до ладу, підуть кури, ну, і самі розумієте... не в черзі стояти... Та він необачно зірвався. Такий настрій іронічний тоді обсів його — краще б у лікарні лежати, на операційному столі. На одній із обласних нарад, коли виступав поважний облвиконкомівський керівник, Мірошник стиха (могли чути тільки найближчі сусіди в залі) кинув кілька реплік, незлобивих, але... гостреньких, дотепних, хоч, може, грубуватих.

Виступаючий говорив про творчу ініціативу на місцях. Правильно говорив, Мірошник навіть дещо записував. Та це був заспів. Потім почалися ультимативні вказівки: до якого числа що зробити, коли доповісти про виконання. Мірошника це не стосувалося, в нього фабрика, а не колгосп. «Стільки вказівок, що якби їх виконати, то ініціативу можна проявляти тільки пізно вночі, якщо... жінка не засне, чекаючи тебе з роботи». Ну і ще щось таке сказав...

Якби голосно — було б краще, а то стиха.

Була коротка перерва в нараді, потім були виступи з районів і — заключне слово облвиконкомівця. І коли Мірошник уже дістав сигарету з кишені, вже м'яв її в руках, передчуваючи, як закурить зараз у коридорі, шмагнула блискавка над його головою. Били прямо по ньому: зривав діловий дух наради... читав книжку замість того, щоб брати активну участь в обговоренні питання... не доріс... рано доручили відповідальну справу...

Він таки погарячував тоді, кинувши заяву в трест. Треба було перекипіти, піти до голови облвиконкому на прийом, усе пояснити, вибачитись. Людина ж, зрозумів би, що хтось із сусідів побіг у перерві, вислужився, добрехав, перебільшив. От і маєш. До директора тресту теж не пішов, залишив заяву секретарці. Підписали.

Пішов головним агрономом до міцного (головне — сміливого, бо не кожен би й захотів нариватися) голови колгоспу в Могилів-Подільському районі. «Посидь тихо, перешумить...» — і більше не згадував йому про гріхи, ніколи не згадував. То були два дуже славних роки у його житті, він не був обтяжений владою, робив своє діло, колгосп був міцний, надійний; під прихистком голови колгоспу Мірошник сіяв не за вказівкою згори, а коли вважав за потрібне (часто радячись із дідами й бабами, а то й орієнтуючись на їхні городи), «ганяв» великі пари, пробував безвідвальну оранку, дещо робив майже підпільно, голова не боронив цього — врожаї пішли вгору.

Обласний керівник, який зопалу перекапустив біографію Мірошникові, вийшов на пенсію, кажуть, що тому його й тримали, щоб пішов з почесними, з «персоналкою» й пільгами. Ну й нехай собі відпочиває. Мірошник уже не мав на нього зла: таких два роки подарував йому, начитався книжок, себе розгледів зблизька, без поспіху, дружина зрозуміла нарешті, що в неї є чоловік, батько двох дітей.

Він пригадує: голова зустрів його на польовій дорозі, в куряві, яку тягнув за собою мотоцикл агронома.

— Тобі в мене вже робити нічого, Дмитре.

Все. Виганяє!

— Фабрику твою досі не добудували, хоч весною вінничани вже мали об'їдатися промисловою курятиною. Словом, їдь у обком, зранку другий секретар тебе чекає. Та не здумай там свої... як їх... сам знаєш, пускати... — і махнув рукою шоферові: поїхали, все сказав.

Потім те, що сталося на тій нараді, згадували в області, як таку собі веселеньку історію, яка надавала Мірошнику

милого, демократичного колориту: ну, був молодий, гарячий, але ж характер, ха-рактер має.

Був головою райвиконкому в Ромашполі, а тепер — Рівнопіль. Гайда, хазяйнуй, Дмитре.

Зараз він може зізнатися собі, що спершу тішився, навіть торжествував: після такої поразки піднявся! Висота, може, й не остання. Масштаб, простір, земля яка тут — гітлерівці вивозили у вагонах під час війни, люди не розбещені, бо до Вінниці не близький світ, а до Одеси ще дальший.

Ні, такі спасибі мамі з татом, що народили мене.

Радів. Правда, менше, як хотілося, ще варто було б поїхати й подякувати голові колгоспу, до мами з'їздити...

Він був безоглядно добрим, бо що ж поробиш, коли такий настрої. І в районі одразу оцінили: Перший — добрий, нікого не знімає, не перетахлює кадри на свій норів, дає волю головам колгоспів: обрали тебе — господарюй, восени побачимо. Добрий, навіть м'який такий, знаєте, сам за кермом, у кирзових чоботях за буряковим комбайном ходить, у сільську чайну загляне пива випити, ага-ага, прокислого, в Рівнополі бояться таке продавати, а в селі можна.

Перша рівнопільська осінь була для Мірошника жорстокою поразкою: район скотився із середняків на передостаннє місце. Якби не Підкова, якби не колгосп імені Кармалюка, якби ще не чотири колгоспи — гіршого району й не було б.

Дурень, пішов із фабрики, де все відрегульовано, розраховано, де нічого не залежало ні від погоди, ні від «Сільгосптехніки», ні від твого недремного ока: комбикормовий завод дає харч, машини його підвозять, кури клюють і нагулюють у клітках запланований жирок з м'ясом. Набрали вагу — на фабричну бойню, в ящики і в магазин. Сказано ж — дурень.

Підковин товариш, голова колгоспу із Загреблі, господар зі славою, з орденами, якому ти довіряв, якому й дозволив «диким» способом будувати тваринницький комплекс, бо «пробити» в план не вдалося, сидить у Вінниці під слідством. А ти ж сам щотижня їздив потішити око загреблянським комплексом, знав, що транспортери Мальований дістав на одній із шахт Донбасу. Навіть думав про нього: мені б таких, як він, ще з десятків, горя б не знав. Сидить у Вінниці, в похмурому будинку, повз який стільки разів проїздив у вишневій «Волзі». Вже йому нарахували на сувору статтю кодексу, а слідство ще триває. Підкова аж перехворів і ще більше постарів, довідавшись про Мальованого. Не

вірив, кидався їхати в обком, до Києва, але факти його зупинили. Тільки й сказав:

— Ми ж з Грицьком у сорок четвертому босі, в штанах, пофарбованих бузиною, колгоспи приймали...

Недавня радість залишила після себе лише гірку оскомину, сором і боязнь згадувати про неї. Все, рік минув, що вмолочено з нього, те й маєш.

І тоді прийшов до нього Підкова. Прийшов обережно, боячись виявити батьківську зверхність (вік, досвід, Зірка), болясно переживаючи те, що секретар пригнічений і розгублений, а в нього, в голові колгоспу, все чин чином. Не хотів, щоб Мірошник припустився думки: старий набивається в приятелі, щоб потім спекульнути на цьому.

Досі Підкова тримався осторонь, знаючи свою силу, знаючи собі ціну, хитро приглядався з-під насунутого на самі брови полинялого бриля в горошок. Ставився поштиво, не гонорився, коли просили виручити, з'їздити прохачем від району на комбайновий завод, у міністерство чи в «Сільгосптехніку», не відмовлявся прийняти гостей будь-якого рангу, а от душа, душа — ота, де ядро, де свята її зерника, — за печаттю його хитруючої простакуватості.

Аж оце — прийшов.

Не повчав, не радив, не обмовляв інших, навіть прізвищ не називав, пороздумував уголос, наче саме він у всьому винен. Його бувальщини можна було розтовкмачувати порізному, та він точно знав, з ким розмовляє, в якому стані моя душа, що їй болить. Він дав мені можливість зрозуміти, що рік моєї благодушної доброти вже породив і «оточення Мірошника» — веселі, дотепні начальники, яких любить перший секретар, яким не просто дає ініціативу, а й волю, до якої вони ще не готові, не знають, що з нею робити, і тому їх заносить у безвідповідальні обіцянки, в колгоспну касу. Це Діду таки боліло, бо зійшла з обличчя його лукавість, і я наче вперше побачив його справжні очі. Він говорив про сіряків-вискочок, про бравеньких поденників (без прізвищ, думай сам, секретарю, думай) і про талановитих людей, яких ми не дуже помічаємо, бо від них можна чекати й коника. А саме їм і потрібна ініціатива й підтримка, вони її використовують не для себе, для всіх.

— Це так я собі думаю, сільський дід, про те, що бачу, а ви ж молодший, то дивіться краще. От піду на пенсію, тоді все зрозумію, воно завжди так — мудрість уже після всього. А поки що... я поїхав до Києва, труби для зрошення вибивати. Зайду до меліораторів у плащі, проситиму. Вони мені в перший день відмовлять. Я знаю, так прийнято.

Наступного дня — без плаща, але з... депутатським значком. Уже інша розмова, діло трішки посунеться, але так, щоб цей подільський дід міг собі їхати додому. Тоді прийду й третій раз, із Зіркою. Золото, скажу вам, то таки метал...

— А якщо й це не допоможе?

— Значить, зрощення в Городищах не буде, Дмитре Олександровичу.

— А що ж може зробити голова, скажімо, із Савчиних хуторів?

— Отож я кажу: щось треба в сільському господарстві міняти, час велить, Дмитре Олександровичу. Хліб ми вирощуємо і здаємо в державну комору, а потім за кожною залізкою, як прохачі, в пояс кланяємось... щоби хліб знову вродив.

Після того Підкова начеб уникав Мірошника, діло робив на совість, але душевної розмови уникав... Майже три роки.

На бюро райкому обговорювали Продовольчу програму. Дехто з голів одразу ж рвонув: нарешті! Тепер самі розв'яжуться всі проблеми, весь комплекс працюватиме на село, буде техніка, фонди, культурно-побутові умови. Я хотів послухати Діда. Ні, хай інші, молодші, мовляв, це ж для них, а для мене, поки можу — роботи буде ще більше.

Тому сьогодні Мірошник і відпустив свою машину; тому й підсів до Підкови, щоб погомоніти на самоті.

Капшук переживав: Перший не сів на приготовлене для нього сидіння (біля шофера), а попросився назад, та ще й умотивив праворуч, де скло не піднімається до самого верху, шпаринка є, куди вітер прямо бритвою влітає.

Як вибралися з міста, проминули аеропорт і Мірошник скинув плаща й розслабився — Підкова задрімав. Капшук переживати став за Маркіяна Тадейовича, кілька разів тукнув, хоч і не було потреби, різко пригальмував, але старий не прокинувся, лише насунув аж на носа свій капелюх.

Капшук знав, що з Підковою таке буває часто, задрімає коротким сном, відпочине і знову — бадьоренький, як уранці. Часто буває в дорозі, у «Волзі» ж особливо. Але при Першому заснути...

Мірошник підсунувся до Підкови ближче, щоб не розбудити Діда, обережно підклав під його похилену набік голову своє плече. Натомився. Хай спочине.

— Ідь тихше... — сказав Капшукові. Сказав пошепки, але той почув.

Коли рафік засів і вдруге, Сашко лайнувся в холодному «Запорожці» й озирнувся для певності, чи нікого нема, тугіше затягнув казенний пасок на цивільних штанах і сам сів за кермо. Василь не опирався, справді призабув тутешні дороги, звик до асфальту. В татовому «Запорожчику» поїду.

Більше не застрявали.

В'їхали в Кармалюків ліс, і Василеві розвиднілося: не летіло болото з-під задніх коліс рафіка на вітрове скло «Запорожця», можна їхати.

Сашко здалік побачив мляве світло у вікні хати лісного, розстібнув сорочку на грудях, для чогось прокашлявся й виїхав на галявину. Світло фар витягнулося, відчувши простір, але на протилежному краї галявини вперлося в дубчаки. У струмені світла Сашкові очі вилунали щось блискуче, світло омивало його й заламувалося, поверталось назад. Приглянувся пильніше й мимоволі сказав уголос:

— Хрест! Он хрест у світлі!

Василина нервово залапала рукою по дверцятах, знайшла ручку й випала з машини. Сашко таки думав: випала, але вона лише вклякнула на руку й випросталася. Розв'язала пасочок на японській парасолі, напнула її й, обминаючи калюжі, пішла до татової (татусевої, татусенькової!) могили, на якій стримів блискучий алюмінієвий хрест. Могила мокра й заболочена, ніде впасти, щоб не забабляти джинсове пальто. Стояла розгублена, оціпеніла, зі схиленою набік парасолькою.

Василь вискочив із «Запорожця», забувши зачинити двері. Побачив дерев'яну хату, лякливий вогник свічки у вікні... сліпучий хрест і горбик землі. Тато! Ото мій тато!

Гострий гонтівський борлак сіпонувся вгору, закляк під самим підборіддям, дрібно затремтів, перегативши горло, обличчя побіліло й осунулось, але він не заплакав. Це ще був не жаль, а тільки сухий подив: тата вже нема. Є тільки хрест і копичка землі. Він мало не задихнувся від цього «нема!» і кинувся до могили. Впав на неї обличчям, обняв великими, незграбними руками, й тіло його затремтіло, а потім і затряслося й тихо, по-дитячому якомось, заскімлило. Він зсувався з мокрої гірки землі, хапався за неї руками, канарейкова куртка з каптуром стала землистою, лише на плечах їдко жовтіла, як парадні погони на польовій шинелі. Сашко Тур так і подумав: як погони, тільки на... фуфайці.

Бідний братик, подумала Василина, й аж тоді справді взяв її жаль, стиснув серце болісно й грубо навіть, а потім відпустив, але боліло ще дужче. Земля ж холодна й мокра на татовій могилі. Дуже холодна й дуже мокра. Туберкульоз, запалення легенів...

Поклала на землю парасольку, але вітер одразу ж заскочив під купол, дихнув дужче і покотив її по траві. Догнала. Повернулася назад, згорнула парасольку, запхнула її до великої накладної кишені джинсового пальта й стала піднімати брата.

Хапала його за тремтячі плечі, на яких куртка була чистою, але Василь виривався, припадав зарослою за день щогою до могили.

— Це ми з Васи-и-линою, таточку! Із далекої Молдавії, весь день спішили до вас. Не встигли, ой і не встигли ж. Хай би вони згоріли — ті гастроли з вовками і левами! А все чекали, коли вам онуків привезу. Візь-мі-іть і мене з собою!

— Це вже істерика, либонь. Таке дурне казав і над тілом мами-покійнички, — мовила вголос, бо Сашко стояв оподалік, біля машини, з якої вже вийшла Анфіса з дітьми, а Варвара ще там, просипається, либонь.

Василь уже вимазав їй поли пальта, і тому вона взяла брата попід пахви, він відчув цупкі руки сестрички (кілька разів отак уклдала його спати на гастролях, коли дурне вино попадалося) й відразу обм'як, полегшав і навіть допоміг їй підняти себе.

— Татуся не повернеш, братику. Удвох залишилися, як два ока, що в один бік мають дивитися. Поглянь, на кого ти схожий! Добре, що я в тебе є, штани ще одні взяла.

Василь розжалобився ще більше і став обіймати сестричку, з якою в один день народилися, від одного тата і єднієї мами, яких уже нема. Нема!

Василина ледве визволилася з його заболочених рук, дістала білу хусточку з кишені й заходилася витирати його брудне обличчя, та хусточка швидко посіріла й тепер лише розвозила болото по чолу, щоках, бороді.

Анфіса підійшла до могили повільно, короткими, обережними кроками. Це їй було нелегко, бо звикла ходити широко й сягисто (Клим завжди відставав і ображався: поки не розписалися — ходила нормально). Поклала великий вінок із живих троянд, які прив'яли й опустили головки за довгу дорогу, а під оцим осіннім дощем востаннє оживуть знову, дбайливо розправила прим'яті квітки, вологим дашком руки утерла гаряче чоло. Вклякнула на коліно, торкнулася губами землі на могилі і встала.

Малий Тиміш ніколи не бачив цього незнайомого діда, хоч і багато чув про нього. Знав, що у селі, де є велика річка та великий Сарматський горб, живе його дід Тиміш. Взимку тато часто обіцяв, що вони всі поїдуть до діда, під весну вже говорив про це рідше, а влітку замовкав зовсім, бо вони за безцінь (до діда далеко й дуже дорого) відпочивали в будинку відпочинку, який належав крайкому профспілки, де сам директор будинку зустрічав тата на прохідній і вів до будиночка в глибині лісу. Тому дід Тиміш здавався малому вигадкою самого тата. Тимко вже бачив кількох небіжчиків на хуторі над Уссурі, боявся їх — почувжілих, не схожих на себе, боявся, бо вони потім довго ввижались йому смерком у тайзі, виходили з-за кущів, з-за стовбурів старих кедрів, щось хотіли сказати, але він тікав або ж відганяв їх від себе світлом ліхтарика. І все ж тих небіжчиків він бачив раніше живими людьми, які померли й колись, як і він, народяться знову, щоб жити. А тут — помер дідусь, якого не було в нього, бо тато його вигадав. Не було й покійника — лише горбик землі та хрест. Мама поцілувала цю землю: так треба.

Він теж став на коліно й поцілував те саме місце, де торкалися землі мамині губи. Встав, підштовхнув Афоню, а той скубнув за рукав меншу сестричку: вийми палець із рота і роби те, що я...

Вийшла з машини Варвара. Випросталася й відчула, як зомліли й посіпають у литках засиджені ноги. Хотіла за звичкою солодко потягнутися, дістати рукою оте найлоскітлівіше місце між лопатками, почесавши яке, одразу станеш щасливою й нічого тобі більше не хотітиметься. Вже навіть звелася навшпиньки й масно позіхнула (це так, тільки для проби, для розминки), але запитала себе: знову щось обламалося в машині чи вже приїхали? Побачила освітлену фарами могилу, дуже дорогий (справжні троянди, срібляста ялина, стрічка із натурального чорного шовку) вінок, хрест, братова з дітьми, Василина вмиває з бочки Василя; вже й тата нема, скільки ж це йому років було? Здається, якби можна зараз потягнутися так, щоб аж-аж — зацікавило все в мені, одразу б згадала, скільки татові років було. Ні, не можна зараз. Кость скаже, скільки татові було літ.

Підійшла до могили, стала з того боку, звідки краще видно вінок. Треба було й мені взяти в цеху. Хотіла, але Кость сказав: важко тобі везти, а потім таки вернувся, взяв і приніс прямо в автобус, везла я вінок, пам'ятаю. Де ж він подівся? Десь забула: в автобусі чи вже на вокзалі, де стріла Василя й Василину? Забула, бо нема.

Рахувала троянди у вінку, але збивалася й починала знову — червона, жовта, біла — скільки це буде? От уже й тато помер. Ця смерть просто нікого не милує. Живеш, живеш, а потім — помирай.

Василина побачила, що двері в «Запорожці» не зачинені й даремно горить світло в салоні. Послала Василя, щоб по-вимикав усе.

Льоня Рябий посадив вертоліт на окраїні лісу, не глушив мотора, боячись, що земля почне просідати під вагою машини, але це таки був шматок лісу, який не знав плуга — дощ його не розквасив. Вимкнув мотор, почекав, поки заспокояться крила, і тільки тепер збагнув, як він нестерпно втомився за цей шалений день. Тіло, яке завжди відчував радісно й легко, бо воно (саме тіло) швидко гасило й не давало дістатися до душі маленьким смуткам, які іноді доганяли його на землі (у небі — тільки ти та небо, висота й радісний азарт, а на землі — там усяке), оце його дуже, майже невагоме для нього тіло стало неслухняним і занадто великим від втоми, яка розтікалася з очей. Хто в таку замрячену, замішану на тумані ніч літає? Безумці. Безумці або... коли помирає батько товариша...

Льоня, як і більшість однокурсників, а потім — колег по небу (по землі також), горнувся до Устима, але не так, щоб аж любити. Устиму все давалося легко, а таких не люблять, бо нема за що. Та й справді — за що, коли те, що ти вигризаєш зубами, їм падає з неба, як пир'їнка з крила жар-птиці. Нечесно це. Оскільки Устиму все давалося легко, він не боїться його втрачати — буде ще. За це його можна просто ненавидіти. Потайки, правда, бо то не підлість, не зрада товаришеві, то не за чийсь рахунок.

Льоня Рябий був чоловіком серйозним з тих пір, як себе пам'ятає. Мабуть, був серйозним і від народження, але чого не знає — не скаже. Все, що він мав на сьогоднішній день, за все заплатив сповна, боргів просто не терпів (навіть студентом не сідав з товаришами за стіл у гуртожитській кімнаті, якщо не мав чого покласти на той стіл, хай навіть шматок черствого хліба). Вступив до училища за третім разом і вважав це справедливим. Вчився важко. І правильно — це ж не велосипед за роги водити, а літаки в небі. З дівчиною, яка стала його дружиною, товаришував зі школи, сварилися безліч разів, двічі подавали заяви до загсу й двічі забирали назад. Так і треба, а то ще й не доцілувалися, отак, губи в губи, вже біжать із паспортами, а потім ді-

ти сироти. Його можна зрозуміти. І треба. Серйозний. І ставлення до себе вимагає серйозного.

Отож його обурювало: помер батько в Устима, а він летить по свою чергову дівку — першокурсницю з медінституту. Ніби на день народження до тата везе її, на оглядини. Ну легко тобі дівки ідуть до рук, не можеш їх одігнати, то хоч тихо це роби, позаочі. Ні, йому обов'язково публіку подавай. Несерйозно це, Устиме.

Від цієї думки Льоня втомився також. Сам би він ніколи так не робив.

Устим першим зіскочив на землю, витягнув руки і приймав на них Софію.

Добре, що хоч не зареготала й не стала обіймати. Вистачило розуму, подумав Льоня і повільно спустився по східцях. Устим і сам відчував: не так щось, не подумав згарячу, тицяв літній викладачці телеграму, благав, а потім таки доконав фразою «а як до вас діти не приїдуть, коли... не вічні ж ми...». Забрав Софію прямо з поля, від купини необчищених буряків. Доцентша так і не дозволила, але й не заперечувала. Коли вони піднялися в небо, коли Софія, вкютана в грубу селянську хустку, яку їй пов'язала господиня, одягнена в полатані на колінах джинси, в старих, замазурених рукавичках, принишкла на сидінні вертольота — Устим уперше подумав: а чи варто?

Вперше за останні роки не знав, як себе поводити. В нього помер тато. З цим чоловіком його еднала не лише кров, прізвище та всі ті милі сентименти, які повинні супроводжувати стосунки батька й сина. Сивий сухорлявий дідок з академічною борідкою (акуратність у нього, вроджена, а ще й вишколена за життя, не була ні принципом, ні розвагою, а потребою душі) не став замурзаним сільським дідом, бо в ньому могутньо працювала натура беручка, живуча, навіть загониста і в чомусь авантюрна. Та він був дуже різним, принаймні Устим знав три найбільш виявлені ним характери свого батька й приголомшено дивувався — як усе це може миритися в одній татовій особі. Устимові завжди здавалося, що тато все-все про нього знає, не повчає, не моралізує, не схвалює й не гудить, а знає, бо лише бісувато підморгує: ну, ти ж там дивися, ой Устиме, Устиме, щоб було на чому шапку носити, бо порожня шапка тобі не пасує ні в небі, ні на землі...

Отож між ним і татом було щось набагато більше за родинні стосунки, було ще й порозуміння двох мужчин, порозуміння тихе й дороге обом у своїй таємничій багатозначності.

Ось немає тата, і це надійне почуття, яке гріло Устима, гнало його додому, в Городища, давало прихисток і спокій його душі, вже приречене. Бо — нема тата. І це — назавжди. Навіки.

Устим і розумів це, і відчував з усієї сили. Протестував, заперечував, жалів батька й себе — усе в ньому кипіло й переверталось, аж поки в душі не починало ворохобитися відчуття безглуздості, безпомічності й просто — марності цих його страждань. Бо тато відійшов у світ байдужості. Не спокою, а саме байдужості, де нікому схилитися на плече й тонким, готовим щомиті обірватися голосом промимирити-проспівати: «Ми кривого танця ведемо, кінця йому не знайдемо, ой, Устиме, Устиме, ой, Тимоше, Тимоше а все одно ведемо, хоч і не видно кінця...», де нікому лукаво підморгнути, де нема для кого щоранку підстригати свою академічну борідку й перевіряти рівень масла в картері «Запорожця»... Бо тато пішов, не сказавши найголовнішого, пішов, не підморгнувши.

Та поруч була Софія. Крізь товсту вовняну хустку якоїсь тітки, крізь полинялі й полатані джинси (в одному вичовганому й незалатаному місці крізь нитки проглядали червоні рейтузи), крізь завелику на неї батькову штормівку з хутряною підкладкою, крізь важку повсть його чоловічої журби — вона світилася йому. Навіть оцей незугарний одяг, в якому сільські молодіці просиджують на великих, як скіфські кургани, купах буряку аж до снігу, наживаючи собі болячки й старіють на очах, — навіть він нездатен притлумити Софіїної вроди, молодості й радісної жіночості, яку вона вже не лише відчуває, а й усвідомлює.

Устим бачив: його горе не байдуже їй. Не поїхала б інакше без офіційного дозволу керівника курсу. Легко ж усе спростити: льотчики кудись забрали, хапнули у вертоліт, покинула колектив, відповідальні польові роботи, вертихвістка, як лише вкотилася в інститут, цілу добу весь колектив переживав... Не думала про це — полетіла.

Йому хотілося забути про Льоню, не звертати на нього уваги, стати біля Софії на коліна, зняти з рук осоружні рукавички й ніжно поцілувати кожен її пальчик, розстібнути солдатський пасок на штормівці, розв'язати вовняну хустину на спині, лагідно запустити руки під тепле хутро душоґрійки, крізь синій гольф відчутти пальцями подих її тіла, схилити голову на її (полатані, забризкані буряковим соком, аж блискучі від того) коліна і так завмерти...

Та він аж сахнувся від цієї думки, ніби вона не промай-

нула в його голові, а тільки наближалася до нього. Святотатство! Огир! Спідничник!

І знову думав про т а т а.

Отак і летіли. Зараз ішли лісом на світло вдалині. Ус-тим ще мав надію — може, помилка якась, непорозуміння? Я на поріг, а назустріч мені: «Ой, Тимоше, Тимоше, щось із неба впало. А подивися-но, Тимоше, що воно таке, чи не син найменший...»

Софійка — притьмом готувати вечерю, тато дістає з мисника ту, що на калгані, на зубрівці, на звіробої... він каже, на лісі настояна. Якби ж то.

Софія відставала, і він мусив стримувати свій крок. Забувався, виходив далеко вперед, а потім чекав. І чекання це було нестерпним.

Марта стояла на ганку, дошки під ногами прогиналися — то одна, то друга — стоїть і йде водночас. Боялася, що ось-ось зворохобиться сіно на горищі, закричить, заволає з усієї сили дядько Тиміш, повисне на руках (драбина мокне аж біля обкопаних, але ще не викорчуваних пеньків, сама б зараз не знайшла) і безсило впаде в сіни. Вона таки почувала, як двічі зашамотіло сіно, відсиріло, набралось осінньої дошової вологи, не тріщить, не сиплеться, а глухо зітхає, наче кожній стеблинці приснився її власний корінь, запущений у землю. Стихло.

Марта стояла в тіні. Світло від фар проходило, не торкаючись ганку, вона бачила його, могла дотягнутися навіть рукою, але воно здавалося їй твердим, матеріальним, навіть гарячим. Стояла, перемикаючись із ноги на ногу, й дошки податливо прогиналися.

Впізнала Василя, Василину, побачила високу струнку жінку в суконному пальті, її дітей. Василева дружина й діти Василеві, може, й не його, взяв собі жінку з дітьми...

А потім щось вдарило їй в очі. Білим, сліпучим вдарило, аж здригнулася, й мостина волого хруснула під правою ногою. Замружилася, відступилася до порога. Перевела подих, глянула знову: хрест. Білий-білий хрест на м о г и л і. Закопувала продухвину, щоб дядькова картопля дихала... а воно — хрест на могилі.

І тоді Марта завмерла, почувала, як пружко й налякано тенькає кров у скронях, як продудонів маленький жолудик по виступах черепаці, як простуджено дихає Кармалюків ліс. Це тривало якусь довгу й напружену мить, якої вистачило для того, щоб Мартині губи міцно стулилися, вперто викотилися вперед і луснули, як перестиглий стручок гороху:

— Ну-ну!

Давно вже вона не чула від себе цього поклику. З тих пір, як став у неї на постій гуцул Ромко, як вона чомусь перестала зачиняти двері своєї кімнати на заціпку, лягаючи спати, як він серед ночі спалив її уста... як втомлена чеканням облоги чи штурму фортеця здалася, не використавши не те що стратегії, а й жодного набою. Вже й Богданчикові чотири роки, а тому «ну-ну» набагато більше. Воно жило в ній, було напохваті, але звучало інакше, м'яко і манливо, самій кортіло побачити, куди воно веде її, де покине. Хотілося йти за ним.

Оце «ну-ну!», яке вихопилося в неї на ганку, було зловісним і Марта сама його злякалася. Та воно вже існувало поза нею, його вже прийняв (як вказівку, котра не підлягає обговоренню) ліс і сльотавий вечір, зварений кимось із водогінних труб хрест, всипане листям і жолудями подвір'я, дядько Тиміш на горищі, його діти й онуки, дерев'яна лісницька хата і... вона сама, Марта Гусляр — тридцятичотирьохрічна ланкова, мати-одиночка, жіночка ніби й славна, але... Що «кале»? Але свавільна й норовиста. Особливо, коли з її уст зривається отаке «ну-ну!», як зараз. Воно вже вирвалося з неї й, побільшене глухою чорнотою лісу, моторошним блиском алюмінієвого хреста, важким простором, у якому залізно вовтузилися далекі мотори, поверталось назад, до Марти, і вона не впізнавала його. Хтозна, може, їй хотілося, щоб це сказав хтось інший, але так, щоби вона почула, бо інакше — навіщо казати? Навіщо?

Вогнистий кіт вскочив на ганок, беззвучно, як німий, нявкнув, потерся між Мартиними халявами, погострив кігті об поріг хати, легко цибонув на бильця ганку, а звідти, — на Мартине ліве плече. Мокра шерсть холодила краєчок вуха, з якого з'їхала хустина, це ще можна терпіти, але коли кіт лизнув щоку шереховатим язиком і Марта згадала, що цей облесник їсть миші, — бридко.

Рішуче зіпхнула kota з плеча, він м'яко впав на мостини ганку і знову німо нявкнув, показавши червоного, тремтячого, як молоденька турецька перчина, язика.

Саме по язикові вона й упізнала: це ж її домашній кіт Ромко. Навіть присвітив їй тонкими прорізами зелених очей і хвіст випростав, що можна шапку вішати, не впаде. Хотіла поманити його до себе, взяти на руки, та згадала — мокрий і задроцьканий. І їсть мишей, яких вона боїться, не тоді, коли вони гзяться на горищі, а коли на них чатує кіт Ромко. Він ще раз беззвучно нявкнув і зник, наче приви́двся в темноті.

Замість нього щось тепле й вертке, як мишка, заворушилося в неї на тому самому плечі, де шойно сидів Ромко. Змахнула рукою — порожньо. Мана якась...

А Сашко нарешті вільно покрутив головою, розтер руками затерплу шию: отак, чорте, пожартував, і годі, а то носи тебе, нечестивця, рогоносця, пройдисвіта, сектанта і те-перете...

— Ну-ну! — повторило щось під Мартиним вухом і наче облизалося й позіхнуло. Подих його був бридкий, прокурений — ну його до дідька.

— Що ж це ви, діточки, приїхали так пізно, — не запитала, а повідомила, що приїхали, але пізно. Спустилася по трьох рипучих східцях і вийшла на світло.

— Ми на гастролях... у Молдавії, — промимрив Василь, бо губи його ще зводив жаль, чи холод, чи оціпеніння. Василь не вмів переносити біду на самоті, в думках, у відреченості від усього сушого, бо відразу ник, почував себе розчавленим, потойбічним, дух покидав його напризволяще. Йому потрібен був співбесідник або просто слухач, якому можна розповісти про те, як йому важко, яка в нього біда, а розговорившись, міг і зарадити собі, бо слів у тій мові, яку він знав з дитинства, було багато, вони охоче приставали одне до одного, виманювали собі на поміч інші слова. Вони звучали, наче обліплювали собою його горе й самотність. Він стишувався, слухаючи свій голос, свої думки. І якщо йому не заперечували, мовчки чи вголось погоджувалися, він швидко заспокоювався, але незабаром підступало знову, і знову треба було брати у свідки живу душу, лише іншу вже, іншу, щоб знову все їй пояснити.

Тому поява жінки, яка вийшла з татової хати, яка не плаче й не побивається, а одразу шпетить їх, викликала у Василя щось схоже на таку собі маленьку й невинну радість: їй можна пояснити, виправдатися перед нею, одразу ж полегшає.

— Було дати телеграму, коли тато захворіли. Ми тоді встигли б... — Василь хотів сказати «з Василиною, із сестричкою», але плач іще не вийшов із нього, перехоплював подих, то не встиг, задихнувся.

— А серце не вдарило в груди: татові погано?! Не вдарило? Тато не хворів. Ніколи йому вилежуватися — бурак пішов, а вам же цукру хочеться, усім-усім — солоденького, та побільше.

— Не дома ми були, звірів на гастролі повезли, аж у Молдавію. Леопард захворів. Поки передали звістку з Оде-

си, поки доїхали, бобінка згоріла, болото. Ми спішили, правда, сеструню?

— А що це в нас тут за мама така знайшлася? Чого це мій Василько має перед вами внижатися? Васильку, не звітуй.

— Людина я, Василю Тимофіївню, тата вашого добре знала. Помер він у мене на руках, на перевалці, куди бурак звозять. Дітей кликав. Шестеро, а всі запізнилися. Маю право й покричати на вас.

Парасолька розкрилася й знову закрилася — Василю щосили, напружуючись, стискаючи пальці ніг, не дихаючи згадувала: хто це?

Оженитися на такій молодій тато не могли, побоялися б, бо ще хотіли жити. Вона, може, й пішла б, але тато — не взяли, побоялися б. Родичка! Якась родичка. Із тих, які підросли. Ніяка вона не сільська — он як вифранчена, поміському. Прилетіла на спадщину татову. Тепер знайдуться...

— Сеструню, це ж Марта Гуслярка, сестра Богдана Гусляра, який на скрипці, на всьому грає, навіть на ключах від комбайна. Богдана ти знаєш, а це — його сестра, — Василь не хотів нагадувати Василю про Богдана-музиканта. Не хотів, ненарошне то в нього вийшло. Недоречно це зараз. Він зрозумів, але після того, коли вже сказав, коли Василю шарпнула парасольку й розкрила її над своєю головою. — Це його сестра молодша. Йї інтересно, чого ми запізнилися, я й пояснив. Добрий вечір, Марто.

— Заходьте до хати. З дороги ж...

— Ідемо, йдемо, Марто. — Василь набирив у пригорщі води-дощівки з бочки й обмивав нею болото на куртці. Робив це нетямующо, бо брудна вода стікала на штани, на нові, ще не ношені черевики, які Василю купила в тираспольському універмазі, коли вже машина була заведена й Василь випитував у якогось чоловіка, як краще проїхати на Сорочки, звідки він знав, як дістатися до Городищ.

— А ви, Василю Тимофіївчу, зніміть вдяганку. Я вкину дров у піч, вона й висохне, — сказала Марта вже з ганку й не поцікавилася: скинув чи ні, має жінку, хай вона випере, то я просто нагадала їй — що вона його жінка. Сама в суконному пальті, а він — як комсомолец на суботнику.

Анфіса дедалі більше шкодувала, що отак стрімголов згарячу кинулася в далеку дорогу. Та ще й з трьома дітьми, без Кліма. Позаду залишилися нервові пересадки у двох аеропортах, капризування Альонки, оберігання кожної троянди у вінку. Хай буде, бо все це заради Кліма, заради

його батька. Це — обов'язок, а він міряється міркою особливою, зараховується тільки виконання цього обов'язку, решта — не важить нічого. Її обов'язок — приїхати, попроситися з батьком Кліма, її чоловіка. Приїхати, поцілувати землю, яка лягла йому на груди, покласти вінок на могилу, розділити горе родини. Вона — тут. Вважай, зробила все, що мала зробити, а коли звільнилася від того, про що думала в дорозі, з чим їхала із другого кінця світу, — тепер майже фізично відчула, що вона тут зайва. Був би Клим, вона була б при ньому, його часткою, його руками, якщо треба щось зробити, його мамою, якщо болітимо від горя душа. Вона була збоку, а то й за спиною Кліма, щоб не вертитися на очах у родини, появлялася б лише тоді, коли вкрай потрібна. А так... можна й повертатися. Її жіноча інтуїція лякливо, болісно й обережно відчувала: Кліма можуть затримати справи іще на день, а потім... чого вже їхати, тим більше, що від його родини рушило аж четверо. Вже зараз, коли цей здогад підступав до неї, Анфіса пристрасно вигороджувала чоловіка: служба їсть його поїдом, віддається він роботі до крихти, відпустка для нього — мука, не може дочекатися, коли збіжать дні відпочинку. А що там без мене, а як там Фрол Іванович, чи полагодили машину, чи виконали місячні заходи? Якщо поблизу є телефон — тоді він тільки спокійний, тоді тільки я маю чоловіка, а не секретаря крайкому профспілки рибалок. Іноді думаю, хай би вже в чарку заглядав, хай би сп'яну вдарив чи нагородив дурощів, приревнував, хай би на похмілля просив пробачення. Було б тоді по-всякому, з полином, і з медом, а коли по-всякому, душа то падає, то підіймається, не обростає нудними звичками. Мені заздять: такий у тебе Клим Тимофійович поважний, зайнятий, спокійний, не джигунить, не шпорпається за чарку, а переступає її. Ну нічого за ним не помічено. Як уже дивилися — нічого. Та й справді, ревнувати його можна лише до роботи, до крайкому профспілки рибалок. Господь з ним, хоч іноді хотілося приревнувати і до... тьху, Анфісо! Он Альонка замерзла, під носом блищить у дитини. Приїде Клим. Фрол Іванович силопихом його сюди. Ще й відрядження дасть. У Тимошки малого шнурок на черевикові розв'язався, волочиться по болоті. Пішли до хати.

— Сідайте за стіл. Пом'янемо вашого тата. Городища вже вчора відбули тризну. Підкова, наш голова колгоспу, накрив столи у «Вітряку». Вчора до глибокої ночі хто хотів, той і поминав Тимофія Устимовича. А це — для вас. Теж — Підкова. Мені доручив погосподарити.

Марта сказала це і стомилася більше, як за весь день чекання і куховарення. Говорила з притиском, як керівниця городищенської агіткультбригади Дзвінка Монарх, коли відкриває виступ свого колективу на районному конкурсі. А що? Ну найгірше — це дядько Тиміш злізе з горища. Хай злізає, а я подивлюся на них... поки Устима нема. Чого ж ви, дядьку, злізайте. Я не покличу вас без Підкови.

«Ну-ну»,— прошелестіло в неї біля лівого вуха, аж лоскоти шаснули й стекли між лопатки, згасли.

«Ну-ну!» — відказала йому Марта й усміхнулася, але усміхнулася в піч, дістаючи своє вариво.

Коли витягла баняк із бараниною й випросталася, щоб перенести його на стіл, бо пекло і крізь товсту ганчірку з дядькової сорочки, — побачила на порозі Устима. Без кашкета. Без лица, бо хіба ж це його гріхпроводні очі, уста, погляд? Наче з алюмінію відлитий, з отого, що на продухвині.

Біденький. Тобі я скажу правду. Потім, як, може, дасть бог, вийдемо надвір, по дрова чи й по свіже повітря...

Чого ж ти трішки раніше не прилетів? Уже б не був, як із алюмінію. Вже був би Устимом.

Та Мартине бігучке око побачило за спиною алюмінієвого Устима тітку в грубій хустині, а потім — Софіїні очиська, потім її лице. Гарячий баняк з бараниною обпікав Марті долоні, але вона ще потерпіла. Сказала собі: «Ну-ну, бідний розбагатів!» Аж тоді понесла баняк на стіл.

21

— Мое вже змололося, дерть пішла, а ваше тільки за-сипано. Ви й думайте,— відказав Підкова абияк, голос його був прісним, годі щось інше було вловити в ньому, оте, що сказав, те й мав на увазі. Та Мірошник помітив, що на обличчі старого все ж почався якийсь рух, якесь неохоче пожвавлення сірих зморщок довкола очей. Втома його була напускною, і вже потрібні були Маркіянові Тадейовичу зусилля, щоб вдавати втомленого.

— Хай буде, як кажете. Але з вашого млива вже й хліб випечено, нагодувати когось можна...

— Щось не віриться, Дмитре Олександровичу, що ви голодні. Повечеряли ж недавно... І мливо мое не вальцьоване, разове, хліб з нього чорний. Не кожний і любить тепер такий.

Капшук нервувався за кермом, витирав руки об штани, не встигав перейти на нижчу швидкість на підйомі, знову мокріли долоні на кермі, нервувався. Цього Підкову іноді просто чорт телесує. Перший до нього ладком, любо-мило, а Дід його мучить, а Дід йому наперекір. Забув, що не з ланковою чи бригадиром говорить, а з Першим. І підказати ніяк. Краще б спав собі всю дорогу або погодився з Першим, розказав щось веселеньке, і їдьте собі ладком-мирком, їдьте, я доведу, незчуєтесь, як пригальмую біля будинку Першого. Діда як зурочили. Трішки переживав за нього, але трішки й сердився.

— Згадайте. Закінчився перший рік мого секретарювання. Район «висів». Перший сніжок випав на ще теплу землю, танув, туман і сніг — десятий раз женитися в таку погоду, бо й помирати незручно. Ви заблудилися... Заблудилися й зайшли до мене в кабінет. І сказали тоді: будуть перемини в сільському господарстві. Назріли, то будуть. Ну от, вийшло по-вашому, Маркіяне Тадейовичу. Є нагода поторжествувати.

— Он попереду ще Тульчин, потім — Вапнярка. Зайдемо до ресторану, за плящиною коньяку поторжествуємо. Тільки за ваш рахунок. Мое пророцтво, а ваш коньяк. Демократично.

Мірошник не зрозумів жарту. Його розум був зосереджений на тому, щоб розговорити старого, тому прийняв сказане, як пропозицію. Вона спершу здалася йому дуже доречною. Навіть втішився, але не бучно, а обережно, з запасом, бо згадав:

— Якби ж ви могли перехилити чарку. Якби могли, Маркіяне Тадейовичу...

— Еге, і не вихилю, і не перескочу. Тому не будемо святкувати. Тим більше, що мені вже ніколи. Мені встигнути б іще щось зробити. Мало часу в мене, Дмитре Олександровичу. Вважайте, вибрав увесь, живу за інерцією, а життя ж під гору. Сам дивуюся, що кочусь, хоч і все тихше, тихше...

Мірошник знітився і посумнів. Підковина старість стала для нього такою очевидною, що відчув її своїм дужим, вважай, іще квітучим сорокарічним тілом, котре майже не нагадувало про себе, а покійно й самовіддано допомагало йому жити, рухатись, думати. Наче втома і вгасання Підкови переселилися в нього, і він сам відчув оцей рух за інерцією, кволе стишення цього руху, коли все повільніше з'являється і зникає на твоїй дорозі дерево, телеграфний стовп, кущ калини і стрічний подорожній. Повільніше з'яв-

ляється і верстовий знак, але він уже й не потрібен, бо відчуваєш пройдене кожною клітинкою свого ества. І треба йти, бо варто тільки на мить зупинитися, як впаде на тебе така втома й печаль, що... ет... це, як отоді, коли я студентом ішов зі станції до мами.

...Віхтирило снігом, гайдамачив морозяка. У стоптаних туфлях, в «семисезонному» пальтечку зійшов на станції. Щойно було людно на пероні, поки підняв комір, зав'язав кашне й роззирнувся, пасажири й стрічальники розтанули в хурделиці — волай, не почують. Автобус до села буде вранці. А чи буде? Мама хвора. Дуже хвора, якщо покликала. Уявив собі довгу безглузду ніч на станції, нипання з кутка в куток, нестерпне чекання... Скинув ремінь від штанів, запустив його в ручку порожнього чемодана, закинув ношу на плечі й пішов.

Тримався телеграфних стовпів, губив їх і перелякано знаходив знову, знайшовши — обіймав, як товариша, ішов далі. Білий морок, біла прірва, біла самотність, білий все-світ — і я в цій осатанілій білій круговерті — маленька, задихана крихітка надії, змішаної зі страхом, але ще теплої і живої. Ішов.

Знову загубив телеграфні стовпи, хоч мені вони ввижались на кожному кроці. Ходив між ними, але вони тікали, одскакували, як тільки я підходив до них. Кружляв і кружляв, загубивши сторони світу, чемодан став велетенською кам'яною брилою, яку я чомусь ніс на собі, наче був покарааний — нести.

І тут відчув у собі велетенську втому. Я ще не знав: не втома, а безнадія. Ніщо так не паралізує людину, як безнадія, бо ніхто, крім людини, не відає її. Хурделиця обкутувала його бинтом. Муха в кислому молоці. Стати. Не волочити за собою ноги. Тільки зупинися, і ти щасливий. Скинути з пліч свинцеву брилу, сісти на неї, перевести дух, і повернеться надія, буде видно далеко-далеко, аж до світла у маминому вікні.

Оце — старість, оце вона, подумав Мірошник. Я живий не тому, що не зупинився тоді. Заблудився дядько Демид, везучи кіньми у Брацлав дорізане теля. Старість — це коли ніхто не врятує тебе навіть випадково.

Мірошник довго мовчав, голосно, з перехватами дихаючи. Він згорбився, відчув, що звідкись дме мокрий вітер у машині, але не мав сили знайти ту шпарку чи бодай запитати Підковиного водія. Мерзлякувато рухав плечима, по черзі дістаючи ними до краєчків вух. Ремствував на позов своєї душі, коли забаглося поговорити зі старим, і він

стрімголов послухався її, вирядив свою машину додому. Старий приходив тільки тоді, коли комусь важко!

Тільки тоді, коли комусь дуже важко, приходив сам. Ніби випадково, але приходив!

Мірошник навіть зігрівся від цієї думки — так гарячково вона постала в його голові. Мабуть, бродила давно, та їй бракувало якогось єдиного поштовху, зусилля чи їй болю, щоб крикнути: ось я!

Він приходив тільки тоді, коли не прийде ніхто, — це його кодекс. Неписаний, може, навіть неусвідомлений. І не треба лізти йому в душу. Бачиш, забаглося першому секретареві райкому відвертості голови колгоспу, навіть не відвертості, а чогось рідкіснішого, дефіцитнішого — хтозна, як його й величати? Тепло розуму? Мить мудрості? Отого порозуміння душ, коли все тебе гріє (навіть суперечка), гріє й очищає, і ти починаєш думати, що щасливий, що немає моторошної безодні всесвіту над головою, нема стопрокового осіннього болота під ногами, а є тільки м'який, шовковий туманець радості. Короткочасної, а тому й безцінної. Ич, захотілося! Треба, Митруню (це — мама), добути право на це. Навіть здобувши його, чекати, а не жадати розрахунку.

Не звикай і ніколи не потурай своїм забаганкам, навіть коли вони спровоковані добрим наміром. Не звикай, бо посада в тебе відповідальна.

Думаєш, Підкова не розгадав твого наміру? Ще тоді, як ти у вестибюлі обкому з напускною простакуватістю попросився: підвезіть, уже тоді він знав — для чого. Скількох таких, як ти, він підвозив за своє життя, підвозив, пам'ятаючи, що йому треба залишатися Підковою, знаючи, що це — єдиний вихід, залишатися, яким є.

І чого йому, власне, святкувати зараз: що передбачення збулося? Є стратегічні рішення партії по селу, є конструктивна програма дій у вседержавному масштабі — господарю розумніше, ініціатива, про яку деякі бездумні виконавці говорили як про ризиковану самодіяльність, сьогодні переведена в ранг обов'язку. А Підкова цей обов'язок виконував усе своє життя. Навіть тоді, коли за це любителі дзвінкої цифри не гладили по голові. Він виконував його, цей обов'язок, без вказівок. І чинитиме так, поки живе.

Мірошник повільно заспокоювався від цих думок, бо вони приходили до нього наквапливо, він відчував їх майже фізично, такий стан буває тільки тоді, коли думаєш не для того, щоб вийти, вирватися із неприємної для тебе ситуації, а під настрій, із найзагадковішої людської потре-

би думати — правда, дорівнятися їй може хіба що потреба — не думати. Та то вже таке: вище себе не скочиш, казала мама. Він уже й забув про те, що з боку дверцят «Волги» дме поза його спиною цівка вітру з мокрою чорнотою, послабив вузол краватки на шиї. Підкова сумирно ховався під крисами свого сірого капелюха, а може, й не ховався, а жив під ним, жив своїм, тільки йому знаним Підковиним життям.

Слизька, заболочена асфальтівка чи то кидалася під колеса машини, чи норовила вислизнути з-під них. Монотонно везгали по вітровому склі щітки, масно вуркотів мотор, посьорбуючи бензин та старанно змащуючи кожен свій металевий суставчик, пружно котилися колеса, реагуючи на асфальтові шви і виямки, нерухома спина водія випромінювала кам'яну надійність: спить, розмовляйте про своє — я вас доведу, і мені це приємно робити. Мірошник подумав, що не має путнього шофера, тримає того, який дістався йому в спадщину. Не хотілося бути «ною мітлою», зумисне залишив Вольдемара, розраховуючи на елементарний ефект: навіть «денщика» не міняє, значить, не чіпатиме і вищих чином. Спершу й Вольдемар налаштувався перейти в автопарк, але його не чіпали, справно крутив «обручку», точний, охайний, з почуттям гідності. А оце дійшло: в одному колгоспі помідорів на закваску взяв (для мене ніби), в іншому — меду (теж для мене). А про щось я й не знаю...

— Дмитре Олександровичу, — Підкова випростаною, як для голосування, долонею підбив догори капелюх і повернув очі до Мірошника, — можете й не відповідати на моє запитання, але я мушу спитати: чому ви погодилися торік восени віддати частину бураку в сусідній район? Щоб не підвести їхнього почину, про який розтрубили газети?

Оце заскочив Дід! Заколисав і заскочив!

— Як вам сказати... Ви ж возили також. Неохоче, але возили...

— Після того, коли втретє приїхали до мене, а коли перший секретар тричі приїздить до голови колгоспу з того самого питання...

— Ваша перевага в тому, що здалися за третім приступом, а я — за другим...

— Кому ця моя перевага нужна? На якому ярмарку продати її, Дмитре Олександровичу? На городищенському не куплять. Навіть діти знають, що Підкова віддав їхній бурак. Якби ж на чесну виручку сусіда, який забідував, а всі ж знають, заради чого — марнославія. Аякже, почин,

честь області. А ви поясніть це моїй ланковій Марті Гусляр... — Підкова зарухався, занипав рукою по кишенях, шукаючи шматочок печива, щоб задурити свій шлунок, що заскімлив болем. Вгадавши цей рух, водій одразу ж подав йому пачку печива «Привіт».

— Вже цього не буде. Вважатимем той випадок останнім, прощальним салютом вчорашнім помилкам.— Мірошник зрозумів, що сказано запишно, але вже сказав. Правда, встиг одвернутися (на дорогу поглянув), коли Підкова повернув до нього очі. Ого, за Тульчин виїхали, Мазурівка присвічує лінєвим світлом із вікон дороги, заляпану жомом. Дядько на велосипеді везе мішок бурякової гички додому, сам іде пішки, а лантух їде.

— Якби й повторилося, зла від нього вже небагато. Голєвне, що воно сталося вперше й засіло в душі.

— У нас нема іншого виходу, як чесно покутувати, Маркіяне Тадейовичу.

— Для вас це вихід, а в мене вже, вважайте, нема, ось чому вам важко мене зрозуміти. Все буде: і агропромислові об'єднання, і путні дороги, і міські вигоди, і не буде мій намісник оббивати пороги міністерства, щоб дістати труби, цеглу, пару комбайнів, і не будуть обдирати колгосп гастролєри-будівельники, не буде він гострити свій розум, щоб обманути банк для користі колгоспу і держави. Все буде, Дмитре Олександровичу. Мусить бути, бо інакше — гаплик за петельку. Інакше — не прогодує нас земля, зноровиться навіть за її незабагненої терплячості. Все у нас буде, бачите, як взялися. А от душа, Дмитре Олександровичу, душа селянська... от про що я, старий, хворий шкарбун, думаю перед смертю. І не легшає мені від цих думок, і спекатися їх не можу. Іноді кажу собі: це в тебе старече, дідівське моралізаторство, яке нападає на кожного, кому треба складати сакви у далеку дорогу. Може, це ревності до тих, хто залишається, ревності і заздрість, які можна приглушити лише монотонним бурчанням: те не так і те не так, колись було краще, навіть окріп крутіший. Заспокоїш себе і задрімаєш. Ну все, збувся... А воно тебе серед ночі під дихало — не спи, думай!

Щось я вже можу собі, трухлявому пенькові, пояснити... Пережили, перемогли у двох війнах, коли на нас нападали, двічі починали жити, вважай із печери, на руйновиськах і попелі. Найперше треба було хліба. І село давало його, хоч і саме недоїдало. Оживали міста, а вже потім — села. Все правильно. Але ж ми віддавали не лише хліб місту, а й дітей — найдорожче, що в нас було. Покійний Тадей Підкова

мав шестеро дітей. Гризлися між собою, чубилися, царство їм, п'ятом, небесне, чубилися, коли в придане одному попадала більша подушка, як іншому, все було, але всі знали, що нікуди одне від одного не дінуться, отуто їм жити, і ніхто тебе не виручить швидше, як брат чи сестра. Вчора вогнем дихали, а нині треба йти орати й сіяти, спргати волів докупи — інакше підеш на жеври. Мирилися й, загнавши лемеша в землю, раділи: от добре, що маю брата, сестру. Були селянські родини, із жорстоким житейським статутом, але були. А я теперка сам в Городищах. Брати і сестри вимерли, а я, найменший, оце біля вас. Один, бо ж мої діти «не гірші за інших» — у містах. Купив їм кооперативи, гарнітури (весь час озирайся, чи порівну всього для кожного), дублянки (тепер вони всі в овечій шкурі), старший син уже на машину замахується: «В селі легше купити, на село більше виділяють, тату, а таким, як ти, й без черги можна взяти...» Ви думаєте, я знаю, хто мої діти? Знаю їхні імена, імена зятів і невісток, онуків — кандидати наук, інженери, медики, начальники, зави, гаплики і петьки... А хто вони? Хто щасливий, хто нещасний? Знаю лише, що не бідні. І то добре. Я ось днями взяв гріха на стару душу: викликав до свого товариша його дітей, до того... казав вам про нього, тракториста...

— Пам'ятаю. Справу закрили, прокурор не знайшов підстав для звинувачення. Гонта, здається...

— Неправдою викликав, ще, може, будете мене шпетити за це. Я готовий...

— Але ж душа, Маркіяне Тадейовичу, не визнає поділу на міську та сільську. Вона або є, або ж її нема. Є вона тільки тоді, коли виявляє себе в душевності, сердечності й милосерді. В решті випадків — це фізіологічний апарат для перекачування крові.

Маленький кишеньковий календарик із зображенням опереткового парубка в шароварах і солom'яному брилі на гарбі з кавунами Капшук купив сьогодні у Вінниці в кіоску. Довго не знав, де його прилаштувати. Підказав водій Першого: на щиток приладів, закрие датчик масла, зате — красиво. І справді, прийшлося за розміром.

Тепер Капшук пересував календарик, щоб закрити шкалу спідометра, бо швидкість уже забігала за дев'яносто. Якщо їхати повільніше. Підкова встигне погиркатися з Першим, думав Іван, до того йдеться. А траса не завантажена, притисну акселератор і витягну Діда з халепи. Правда, машина ще на обкатці, весною отримали, Підкова переїдає в неї рідко, лиш коли на Вінницю їде. Нічого з нею не

станеться, а з Дідом... На спусках брав і сотеньку. Давай-давай, жабко зелена, скачи, це ж — додому. Ще Вапнярка, а там — Рівнопіль. Відстані — на одну Підковину бувальщину, хоча б оту, як у перший повоєнний рік його, Маркіянового, головування вдови обрали бригадиром сільського попа: ми все зробимо на полі, тільки щоб чоловіча рука командувала та щоб мужиком пахло. Перший про це ще не чув. Цієї історії вистачило б до Рівнополя.

Та під гору «Волга» котилася повільно, чортів обмежувач у карбюраторі. Якби знав, що їхатиме Перший — зняв би прокладку й закинув її в кропиву за гаражем. Давай-давай, зеленушко, жабко, каструлько, давай...

— Та нема на душі штамп: оце сільська, а оце — вінницька чи київська... — глухо, через силу відповів Підкова й випростав ногу, вражену тромбом, застояна кров сіпала вену, пересидів сьогодні, треба було походити. — Я сімдесят два роки прожив у Городищах. Сорок із них відповідав за все, що відбувається в селі. Не чотири, а сорок. Отже, дешевим виправданням не відбудешся. Бураку, який ми віддали, мені не жалько, державі пішов, готовенький, з болота виколупаний, а заради душі не можна було робити цього. Не можна, хай би ви й десятий раз приїздили.

Багато років міряли ми добробут села шиферними й бляшаними дахами, телевізорами, мотоциклами, «Жигулями», а від того, що нас із вами несуть додому сто залізних кінських сил зараз, ми не стали кращими, може, балачка була б розумнішою, якби йшли пішки, під одним плащем. Смійтеся з мене, але я в Городищах більше довіряю тим, хто живе під старенькою післявоєнною черепицею, яку ми випалювали в колгоспі соломною й видавали вдовам, ніж тим, хто під сліпучим дахом, укритим авіаційним залізом (і кінців не знайдеш, де вони його дістають, мовляв, уночі якийсь чоловічок привіз, узяв гроші, лиця його навіть не розгледів, гаплик за петельку!).

Ну, я, приміром, лукавив частенько, так часи які були! А сьогодні, сьогодні аж моторошно: за останні роки ніхто мені в Городищах жодного разу не заперечив, не сказав: дурне робиш, давай подумаємо, і побачиш, що з цим можна впоратися краще. Я ж не бог, який не помиляється, бо запрогра-мо-ваний (тьху, слово яке придумали, аж у животі заболіло) робити тільки чисте добро...

— А Блажій ваш, коли комісія з обкому була. Чого ж ви забуваєте, виступив проти вас, — реготнув Мірошник, реготнув азартно, з усього горла.

— Якби ж в очі — я б капелюха перед ним скинув, а то за плечима, з-за клуні нашепотів, а вийшов до мене — голосистий щebetун, підтакувач... Та бог з ним, зла не маю.

— А от якби зараз ви сказали, що знову треба віддати буряк. Не тим самим сусідам, а вже іншим...

— Віддали б. Котрась ланкова поогризалася для гонору перед своєю ланкою, але буряк віддала б. От що мене гнітить. Занепад гордості, після чого залишається тільки байдужість. Цієї весни мені треба було віддати під суд тракториста, який під чаркою перевів три тонни насіння і десять гектарів поля. Треба було почекати, поки зійде, щоб побачити його гріх, а зійшло — пересівати вже було пізно. Та в сорок четвертому йому б без мене вдови самосуд вчинили. Я ж пожалів — жінка, діти, одбувся штрафом. А покірний такий, улесливий чоловічок, на його город можна юннатів водити. І хата як дзвін, телефона провів, щоб з тракторної бригади додому подзвонити, спитати жінку, чи корову здоїла, чи порося наїлося, чи дощу в селі нема... Гордість у нього є, але перед старими вдовами, перед сусідами, дурна вона, дурна і зла, Дмитре Олександровичу. Не із совісті росте, а з бездушності. Нікого я в цьому не звинувачую. Себе. Того й злюся, того й телесує мене. Коли їдеш із ярмарку, лише тоді бачиш, що й не купив нічого, і грошей нема. Може, купив би щось інше, та ярмарок розійшовся. Отакої, Дмитре Олександровичу. Та й по всьому... — Підкова розтер на долоні шматочок печива, розтер старанно, на потеху, витрусив її в рот і жадібно, аж завмираючи від задоволення, зажував, щоб підгодувати маленький, перешитий лікарями наново шлуночок. Стріпав крихти з долоні, покутуляв зморщеною борідкою, підтягнув хвору ногу, бо знову заціпіла і свердлить у ній щось, свердлить, щоб йому очі повилазили — так свердлить.

— Посповідалися, й гайда по нові гріхи. Буряки треба копати. І я не перевірятиму на рентгені, чи є совість і гідність у кожного шофера, тракториста, ланкової, комбайнера, доярки, — мені потрібно, щоб вони вийшли на роботу в оцей безпросвітний дощ, у болото. Мені треба вивезти й викопати буряк, викопати й вивезти з поля. І доповісти вам: зроблено. То як? Будете ще відпускати свою машину й напрошуватися в пасажирі?

Мірошник не встиг відповісти, бо Підкова, впізнавши за вікном вапнярський універмаг, попросив Капшука повернути на вокзал: мо', хтось із Городищ куняє, чекаючи ранкового автобуса. Капшук хотів збігати в приміщення вокзалу

сам, але Маркіяну Тадейовичу вкрай треба було розім'яти, хоч трішки розходити болящу ногу.

— Він любить вас, Дмитре Олександровичу, слова поганого про вас не чув від нього. Що зробите — старість... — сказав Іван Капшук Першому. Аж упрів від сказаного.

Перший, мабуть, сміявся, бо Іванова потилиця стала гарячою-гарячою... від його, Першого, сміху.

Підкова, ледь накульгуючи, йшов до машини. Не сам. З якоюсь молодницею в шкіряному пальті.

Іван упізнав: Марія! Дочка дядька Тимоша. В Києві живе.

І подумав: ніч пропала, поки до Городищ, а тоді, Іване, пересідай на «козлика» і вези Марію в лісництво. Цей кросворд я знаю і по горизонталі, і по вертикалі. Хіба що... Так-так... проявити норів і відмовити Підкові, не поїхати в ліс?

22

Ой, Тимоше, Тимоше, де ти? Вмер, Тимоше? Закопали тебе між дубове коріння. Заступом, сокирою обрубували корінняки, як яму копали. А тепер, Тимоше, коріння знову росте, гупає в домовину, проламає дошки, лізе попід пахви, а ти мовчиш, Тимоше. Ніхто й не здивується, чому це дубисько так став рости, чого жолуді на ньому, як огірки-на-сінники? Бо з мене він росте, чуєте, з мене, з Тимоша Гонти! Та не кричи, Тимку, не галасуй, бо ти себе і так чуєш, а інші... інші зайняті, живуть. Навіть якби проказав щось уголос — подумали б: вчувається. До дев'яти днів небіжчик ще ходить по землі (завтра у Сянька останній день, останній, Тимоше!), сорок днів — його душа ще порає на землі свої духовні справи. А от тоді вже все, тоді приходять... мурашки, прудкі, проворні, влізливі. Маленькі чорні цятки, Тимоше, як багато крапок в кінці твого життя...

Тиміш поворушив мізинним пальцем лівої руки, бо йому здалося, що пучку пальця лоскоче мурашка. Ні, суха китичка деревію, що потрапив у лісове сіно. Вже не пахне, тільки лоскоче.

Ой, Тимоше, Тимоше, чого ж ти звмпив¹, треба було стріти дітей на порозі, вдати, що нічого не знаєш, що то —

¹ Злякатися зненацька (вінницьке).

дурні фіглі Підковині, за які він ось приїде і відповідь. Діти б зрадили: тато! живий! Можна до нього доторкнутися, сказати слово і почути відповідь, обняти й відчутти на собі його обійми, випити з ним чарку, а далі, далі пішло б, Тимоше. Ні, Тимку, звомпив, поліз на горище. Марта ще й підсадила тебе, лантуха старого. Ідись собі, дядьку, іди, як на той світ. І харчів дала, і подушку, і три півлітри «Вінницької», Тимоше. Не бреш, Тимку, ну прошу тебе, не верзи дурного, Марта ж тебе з а в е р н у л а з того світу, а ти... встидався б, Тимоше. Не обмовляй жінку, їй і без тебе язиків вистачає. Так-то, Тимоше. Де твоє серце? У п'яті здорової (не простреленої під Яссами й не переламаної об гусеницю трактора) ноги. Верни його на місце, Тимоше. Подоброму тебе прошу, верни, де було. Ой, Тимоше, Тимоше...

Він і справді відчув, як маленькими, акуратними поштовхами його серце піднімалося на своє звичне місце, так піднімалося, бо Гонта підмостив собі під голову високу пухову подушку без наволочки (всеньке літо возив її в «Запорожці», яка наволочка витримає?), тому груди були вищими, як ноги. Гайда-гайда, із кирзових чобіт — під теплий светр.

Тиміш і сам здогадувався (ні, підозрював, не усім своїм розумом, не навалою його, а так, ненарошне, краєчком свідомості, щоб, коли що, забути) — троякий він. Мелодія одна, а три різних (вони бувають навіть запеклими ворогами, коли тверезі, голодні й люті) музиканти її ведуть, мелодію. «Ой, Тимоше, Тимоше», — кажуть вони всі три одразу, а потім розходяться в різні боки, поки знову не погукають їх, щоб сказати: «Ой, Тимоше, Тимоше...»

Перший Тиміш уже постарів. А кипів же як, Тимоше. Тому й википів, що занадто сваволив. Дикун, печерник, трясця його диким предкам, Тимоше. Поповодив він тебе у молодості. Погайдамачив. Згадай, згадай, не бійся, Підковине весіллячко в тридцять третьому.

Маркіян у волохів заробив за літо суконні штани й стару румунську гімнастерку, поки штани не порвалися — треба було женитися, хоч і рік випав... хай бог боронить і милує. Килину Соловей собі вибрав. Ні, Тимоше, не вибрав, Килина погодилася вийти за нього, де там Маркіянові вибирати: півпарубка. Мале, обсіяне ластовинням, у двадцять три — залисини полізли в рудого чуба. Дівки на вечорницях ним передавали хлопцям (нам, тобто, мені найчастіше) любовні привіти, місце і час таємного побачення, довіряли йому таке, що й товарищі найкращій не скажеш, посоромишся, посилали його до старого кожухаря Подорожного

довідатися, котра година. Хіба це парубок? Козачок на побіженьках у дівчат, яких ми (я — найбільше) вже лапали за стегна, а коли місяць залізав у хмару — шастали рукою й за теплу пазуху. Маркіян хіхікав крізь свої рідкі зуби, наче й не знав, що за цими іграми, гриська, та й усе.

Килина Соловей на вечорниці не ходила, бо дитинку чучикала. Здогадувалися, від кого, — від полкового сурмача.

Минулого літа під румунським кордоном проводилися вчення кавалеристів, у Городищах стояв кінний полк. Три тижні цокотіли копита по городищенських вулицях, трубно іржали вгодовані полкові кобилки, і їм гучно відповідав з колгоспної конюшні худий городищенський жеребчик. Три тижні ми, Тимоше, оберігали городищенських дівчат од кавалеристів, до ранку пересвистувалися, чергуючи біля хати с в о є ї, знаючи, що в о н а не спить, наслухаючи це задихане, просто безсовісне, безсоромне перемовляння полкових кобилок із колгоспним жеребчиком, якому з минулого літа й не пахло вівсом.

Усіх вберегли, проти цілого полку, можна сказати, вистояли. Останню ніч, Тимоше, чергували, завтра — тільки курява над Сарматським горбом устане, процокотять копита на дерев'яному мості через Буг, востаннє схропне, поведе ніздрями голодний колгоспний жеребчик і стане шемрати губами у порожньому жолобі. Завтра знову будуть спокійні вечорниці, танці, лапання, дурощі з ревнющами, а може, й із бійкою.

Килина була ні ч и я, то й стерегли не пильно.

Ось-ось цибатий, з розкуйовдженим білим чубом — кульбаба, не дихай, бо облетить! — сурмач заграє полковий підйом і за годину кінноту змете алюр.

Він таки, Тимоше, засурмив, але... з Килининого порога. Проспав, а саме підспів час будити полк. То він — прямо з Килининого порога протирликав. Вона виривала в нього блискучу сурму, він одбивався, бо не міг порушити статуту. Справно відсурмив і побіг, підпоясуючи полинялу в походах гімнастерку, на базарний майдан, де були облаштовані полкова конов'язь і полкові намети. Навіть не попрощався з Килиною, як його кінь носить! Городища встали тоді на позов труби, бо не з базару трубіло (як щодня), а з Килининого двору...

І вона не вийшла більше на вечорниці. Дівчата кликали, не йшла, а тоді взяли собі за смішки — Маркіяна щовечора посилати, щоб запросив Килину на гульки. Бігав. Радісно бігав, а повертався якийсь... геть уже ніякий.

Весною хлопчик знайшовся. Ясно — від сурмача, хотіли

Будьонному написати, але не було серед нас, Тимоше, жодного з хорошим почерком.

А оце Маркіян заробив суконні штани й румунську гімнастерку — жениться. На Қилині з байстрюком. Який не є, а все ж — парубок. Он чесні, ще й не ціловані ніким (навіть — мною) дівки аж пишчать заміж.

Весілля й не було. Вечорниці того вечора перейшли з-під вітряка на Қилинине подвір'я, хто плящину приніс, хто сала, хто хліба, рік такий був. Старші прийшли, принесли хто що мав. Уже й весілля. Чарка, закуска, гармошка, танці. Славно, весело. Маркіян невміло погуцикає з якоюсь тіткою і біжить підмінити Қилину біля хлопчика в колісці, щоб і вона до гостей вийшла.

Щось мене тоді обурило й понесло. Щось не сподобалося першому Тимошеві, Тимоше, воно й не багато треба було, але ж... було щось. Чи Қилина дуже безтурботно засміялася, чи вчувся мені з гармошки той останній поклик полкової сурми, чи покірність Маркіяна, який сидів на своєму весіллі... біля чужої дитини. Ой, Тимоше, Тимоше, осатаніли ми тоді з тобою, вдарило нас, засліпило, кинуло розум під ноги.

Тепер треба, щоби хтось тільки зачепив нас ліктем, чи наступив у метушні на ногу, чи сказав щось не під мене, а зверху. А ні — самі знайдемо причину. Рвонув на собі блаґеньку лляну косоворотку, гудзики бризнули в спориш. І — пі-і-шли-и.

З кулаків юшила кров, а вони свербіли, а їм — лоскітно. Блиснув точеними ногами дубовий стіл весільний, заверещали дівки й сипонули по кущах. Одійшли під паркан кілька парубків, набичилися, але в наших руках уже висвистував дрюк, яким була підперта яблунька. І вже заслало нам очі, Тимоше. Вже нічого не бачив. Тріщали кущі й тини, щось хекало, одбивалося, щось просилося, ойкало й тікало. Ми гуляли по вулиці, валили тини й ворота, розкидали копички сіна, перевертали порожні вози. Городища погасили світло й усі двері взяли на засувки — Тиміш гуляє, щось Тимошеві не сподобалося: весілля, чи вечір, чи місяць у небі, чи горілка несвіжа? Мабуть, і палити б почали, Тимоше, якби Маркіян нас не перейняв. Не бив його, бо кого там бити — суконні штани, та й тільки.

— Може, ти Қилину любиш, Тимоше, а я оженився на ній. То чом не сказав раніше? Звідки ж я?..

— Мовчи, дурний, бо битиму... — але знав — не вдарю, злість зійшла, жаль наступав на мене. — Сурму купи і труби щоранку з порога, дурню!

І тоді він мене вдарив маленькою, худю рукою з рудим волоссячком на фалангах пальців. Ударив. Я навіть не поворухнувся, а лише жалісливо, по-собачому заскімлив. І Маркіян тією ж рукою, яка мене вдарила, невміло витер мої очі, на рудому волоссячку його пальців засвітилася під місяцем роса.

Кілька днів я ходив по Городищах і просив вибачення, Тимоше.

Це й Тиміш рідко давав про себе знати, зате коли виривався на волю — пам'яталося довго, Тимку.

Був і другий, з тим можна жити, не довго, а тільки по святах або взимку, коли ночі довгі, коли буряк вивезено і його переварюють на цукор, коли малі діти не плачуть, а великі нічого не просять, коли жінка спить, накрившись із головою...

Цей мав свавільну й загонисту, а тому й дурну, звісно, як на сільського чоловіка, фантазію, яка доводила його до того, що й сам вірив у неї, а тому й боявся її. Померехтить, поярмаркує і зблякне все довкола, хоч пробі кричи. І розказати нікому, не повірять, затюкають. Не фантазія, а пройдисвітка, фітькавка, Тимоше. Як хвороба.

У хаті їй завжди, бач, тісно й незатишно, виманює в Городища, прогулялися сюди-туди, зробила з мене голову колгоспу замість Підкови, тільки я взявся наводити порядки по-своєму, тільки познімав з роботи негодних мені — вже заманює далі. Мушу йти. Треба, Тимоше. Скільки ми з нею виходили пішки, скільки наліталися — за всі Городища, за всіх, хто жив тут до нас, може, і за сарматів теж.

Ми, Тимоше, побували з тобою на всіх посадах, про які знали з життя і з газет, відвідали всі материки, країни, міста, які є на великій, випущеній після війни і купленій тобою... еге-еге, продав перший мед, викачаний з єдиного вулика в сорок п'ятому, й купив Христі кирзові чоботи, а собі — карту світу. Ми могли, Тимоше, говорити досхочу з президентами різних країн, казати їм усе, що думаємо. Переконали французького царя, щоби відпустив на волю Алжир, португальському цареві так заговорили зуби, що він і не помітив, як розпалася його імперія. Було, Тимоше, було...

Бувала вона (ну, дурепа ця, фантазія) й милостива до мене, коли втомлювалася. О, тоді ми розкошували, Тимоше. Тоді... га-а, хлібом не годуй нас, дай води і — в дорогу.

Літали до Кліма на край світу, до океану, до холоду. Як був іще нежонатим — зайдемо в гуртожиток, нема? В океані, на сейнері? Добре. Зараз ми там його знайдемо.

Ага, он він, саме на вахті. Нам цього й треба, можна поговорити. Як ти тут, сину? Сам бачиш, тату, один на весь океан не сплю. Не змерз? Комбінезони видають теплі, хутро й чортова шкіра, риб'ячим жиром просочена. Заробляєш добре? Більше як у колгоспі імені Кармалюка, куди ти мене кликав після армії.

Сварки із сином Тиміш не хотів. Добре Климові, не мерзне, на прожиток має, можна вертатися на берег. Коли вже Клим оженився, ми дізналися про це після весілля, Тимоше, але сотню із Христею послали, хай розживаються — тоді ми часто бували в нього дома. Анфіса частувала нас ікрою, оселедцями, червоною рибою, копченою тюлькою, рибними консервами, в'яленою нототенією (всім тим, що вони присилали в посылках іноді), потім давала чаю з малиною. Годувала, поїла, але мовчки, бо ніколи не чув її голосу.

Тоді — до Марії, в Дніпропетровськ, а згодом — до Києва, куди вони з Петром переїхали. Та не дасть, щоб хтось їй кашу пересолив, за неї я завжди був спокійний. І як дівувала, і як у Дніпропетровськ завербувалася. В Маріїних жилах кров першого Тимоша, ми ще тоді, Тимоше, клетотили, коли її зачинали. Як воно діла твої, Марійко? В душі — як у церкві на великдень, тату, в гаманці — порожньо, павучок обжився, місто потребує, навіть за воду плати. Бойовенька вона в мене, проживе, Тимоше. З чоловіком, правда, з Петром, таке сталося, хай бог боронить. Тоді я часто бував у неї, посиджу, розраджу їй душу, Петра в лікарні навідаю — чим іще поможу. Вертаюся додому, щоб піти на пошту та сотеньку вислати.

До Варки тут близько і... не надовго. О, тато приїхали (чогось «викає» мені, троє «викають»: Варка, Василь і Устим, троє так, а троє інакше, порівну розділилися). Та зайшов оце, Варко, глянути, чи проснулася вже?) А я й не спала, тату, ніколи, дрімаю тільки. Який рік зараз? Котра година? Який день? Ну таке ж воно, bestія, красиве, що звідки й взялося в нас із Христею? З ікони, не інакше, як з ікони. Фотографуй — і в церкву, будуть молитися. Варка дурниць не наробить, бо спить. З такою красою і сто років можна жити й людей дивувати.

Ну, Тимоше, ну, дорогий, до близняток. В чотири години німець на нас напав, то Василина вже народилася й кричала, а Василь появився, як ішла війна, вже Брест бомбили. Отака різниця, Тимоше. Василина, вважай, довоєнна, Василь — воєнний, а близнята. І зразу ж вона заверховодила над ним, ще й на ноги не сп'ялася, а він уже підкорився їй.

Перша пішла, перша заговорила, а далі Василь... змирився. Так йому й треба, щоб хтось командував ним. То в нього від третього Тимоша, Тимоше. Пропав би й зникчєнів, якби не Василина. Щось ми із Христею наплутали: Василина мала бути Василем, а він — Василиною. Вїйна винна. Хоч добре, що люблять одне одного, тримаються купи, не пропаде Василь. Не пускав я його до Одеси, не прийме його Одеса, обкраде ще на вокзалі, але ж Василина там, хай їде до неї. У них довго треба засидітися, бо спершу, коли вдвох, хваляться, як їм добре обом, як дружно, але ж я знаю, треба ще з кожним окремо побалакати. Ото найважче. Тоді Василина розкаже, як їй тяжко з Василем, що вона трудиться на двох, що через те й чоловіка не має, що Василь «на шиї». А скажи, що заберу його в Городища, — ти, тату, тільки про себе думаєш, тобі його руки потрібні, а хто мене, нещасну, захистить, через нього без чоловіка живу.

Зате з Василем (коли на самоті з ним без Василини) одведу свою скаламучену душу. Все добре, татку, славно нам з сестрою, я їй усі гроші віддаю, а вона мені на сигарети потім виділяє, на склянку вина. Одягнутий, ситий, не хвилюйтеся, татуню. Залишайтеся в нас жити — будете щодня безплатно дивитися всіх звірів, які тільки є на землі. Щодня ходіть у зоопарк. Отаке дурне воно в мене і простодушне. Пропав би, якби не Василина...

Ще Устим, чортяка! До нього не треба плуганитись, мізинчик-Устимчик сам приїде. Щотижня відвідує. А як близько літає — кілька разів сяде біля тата.

А фантазія, Тимоше, під'юджує нас: я ще не тікаю, погуляй собі, Тимку, погуляй. Ту, тоді було, було, Тимоше, ти ж знаєш, нам цього тільки дай, поки обрік грає і шкіра горить. По сусідських молодичях, по ровесницях, по молодших, по всіх Городищах, по хуторах, окільних селах. Ніхто не бачить, чоловіки не ревнують — гуляй, Тимоше. Гуляв, з якою хотів. Хай вона сказиться (ага, хіба ж вона й так не казилася, коли дурила тебе, марновіра), хай вона мучить когось іншого (а ти ж як? Сумно буде, прісно), хай... буде, фантазія Тимоша-другого, Тимоше.

— А ще — т р е т ь і й. М'який.

Той такий, що боїться курку зарізати. Підступить до нього щось таке, ну, м'яке, побачить, як падає листок чи жолудь із дерева — заплаче й кілька годин ходитиме розгублений, пригнічений і тихий, Тимоше. Все його дойматиме: і бідні журавлі, які мусять чомусь летіти стільки кілометрів, щоб перезимувати, мусять заклъовувати своїх дітей,

які, знають же, не подолають океану чи моря і невпорядкованість світу. Й така м'якість його опосяде, за якою й хандра чатує. Тоді ми, Тимоше, сідаємо писати довгі м'які листи до дітей, жаліємо їх і кличемо додому, знаючи, що вони не прийдуть, бо... знають, що це в тата настрій такий, коли йому жалько усіх і себе. Тоді, Тимоше, ми питаємо в Городищах, чи комусь не треба грошей позичити? Ставимо у «Вітряку» чарку, хто може її випити, пригощаємо, для того, щоб він міг тебе вислухати, розділити твій жаль. А який — ти й сам не знаєш, головне, щоб розділити.

В такому стані, Тимоше, Тимоша-третього двічі навіть біла покійна Христя, царство їй небесне, бідній моїй жіночці.

Тепер усі три Тимоші лежали на замацаній подушці без наволочки, лежали нерухомо, майже камінно, бо всі три вони водночас народилися, а тому водночас і померли.

І діти приїхали на похорон.

Але душа, Тимоше, душа ще має час, щоб упорати свої духовні справи на землі. За дев'ять днів чи за сорок — усього не встигнеш (за ціле життя не встиг), але хоч дещо, дещо, Тимоше...

Мураха? Ні, хіба ти забув — китичка деревію.

23

Свічка у склянці з гречкою захлипала, вогник приречено метнувся по залитих стеарином зеренцях, але тримався за гніт, як за свій корінчик. Анфіса хотіла підтягнути свічку вище, хай догорить до кінця, але гарячий стеарин накинувся на її ще жовтуваті від горіхової шкіри (горіх у цьому році вперше зародив у дворі на хуторі) пальці з коротко обрізаними нігтями. Ледве змовчала, чекаючи, поки охолонуть. Можна було б витерти об скатертину й не мучитись, але знала — стеарин не випереш, тільки гарячою праскою на папір можна вибрати його. Мудрість невелика, але не всі ж знають. Та вже й охололо, можна облущити.

Марта помітила це й мовчки пожаліла жінку. Ага, Климову жінку. Тільки Клима й немає, а так усі вже приїхали. Навіть Марія відревла, відговорила, що належиться, вже й чарку випила, голод ковбасою й помідорами одігнала, тепер абияк длубається в прохололій, прихопленій по краях тарілки загуслим жином бараніні.

Марта дістала нову свічку, набрала в порожній слоїк цукру з розв'язаного мішка, зачерпнула з цукром і кілька мурах, вибрала їх і викинула під припічок, припалила свічку від тії, що вже гасла, й поставила на столі. Поки нова свічка розохотилася горіти, ота, в гречці, востаннє блимнула й погасла.

Її вогнистий кіт Ромко беззвучно, з ледачою, аж дрімучою якоюсь байдужістю нявкав, нипав попід столом, терся об черевики і туфлі гостей, вистрибнув Сашкові Турові на коліна, але той безпардонно зіпхнув його. Ромко потерся об кожну ніжку стола і сів біля мішка з цукром — дуже інтересні оці маленькі чорні цяточки, що бігають по мішку туди-сюди. Гратися хочуть зі мною. Я не проти. Ромко спритно причавив найбільшого подушечкою лапи, потримав трішки. На кіготь не бралося, бо мізерне, збив його на підлогу й понюхав: фе, буряком смердить.

Підійшов до Марти, до своєї господині й повелительки, і більше не відходив від неї. Не буде ж вона весь час стояти, сяде-таки, тоді я вилізу до неї на коліна, а звідти на плече її — один маленький стрибок. Облесно витирав своєю вогнистою вовною заболочені халявки її гумових чобіт. Аж гума нагрілася, а він усе тре й німо нявкає, зачіпаючи хвостом поділ джинсової спіднички, лупає зеленими, з болотцем, очима, повільно звужуючи їх до блискучого полиску леза. Обмирає від котячої млості та вірності. Знаю я її, твою пройдисвітську відданість. А, он що: хочеш, щоб я на Сашка подивилася. Глянула, киває, щоб іти додому, рум'янці, як у великодньої крашанки, і очі масні, як у тебе, коте Ромку. Якби не гості — замашну дульку б йому, а так — кивнула лише: йди сам, я впораюся. Брись, продажна твоя душа, — це на кота, на кота Ромку. І ногою його під ребра, аж підскочив і нявкнув-огризнувся.

Сашко сидів на лавиці крайнім, біля Анфіси. Дістав сигарету і довго крутив її між пальцями, аж змокріла. Хотів, щоб усі побачили: йде надвір покурити. Ніхто цього не помітив, але він себе заспокоїв — бачили, не питатимуть, чого він виходить.

Пішов і кіт Ромко. Винувато й неохоче, але пішов. За ним подалася й Марта (за котом Ромком, а не за Сашком).

На ганку Тур закурив. Коли в його жменях загорівся сірник і освітив Сашкові рум'янці, Марта подумала, що він тримає в складених гніздечком долонях не вогонь, а відблиски своїх великодніх щік.

— Як дільничний по цьому кущі, те-перете, я тут більше не можу бути...

— Сховайся за інший кущ.

— Дивися, Марто, ой дивися, не виручу...

— Я знаю. Краще за тебе знаю — не виручиш... Того й страху не маю. Іди собі, Туре, бо мене там чекають.

— Кримінал, Марто. Порушення норм соціалістичного гуманізму.

— Іди ти к чортенній матері по четверту зірочку. Та збережи свого гуманізму хоч трішки для Юльки, чекає, не спить, а я спробую свої сили в гуманізмі... наступальному.

— Зла ти, Марто, ох і злюща. Мужика б тобі жилявого.

— Нема, Сашуню, такого в Городищах. До всіх придивлялася — нема. Самі «гуманісти»... гумові якість, безкості.

— Слепа від злості, Марто.

— Ну-ну! — сказала вона не Сашкові, а сиротливому, самотньому на розкислій лісовій галявині перед лісничою хатою вогникові Сашкової цигарки. Гойднулася на хитких мостинах ганку, крадькома зиркнула в чорну пройму горіща над головою, для чогось силувано прокашлялася і пішла до хати.

— А того вбивцю, що наїхав на тата, посадили? — спитала Василина, підкладаючи Василеві теплішої баранини, хай добре заїдає, бо чарку жодну не проминув і допиває до денця, хоч я вже втомилася наступати йому на ногу під столом. Уп'ється — дурного наварнякає, а тут і чужі є: Марта Гуслярка, Анфіса Клімова, Устимова... як її називати? Наречена? Дівка? Любаска? Тимчасово виконуюча обов'язки жінки? Софія-студентка. П'ять років іще вчити її треба, вдягати, не міг собі готовеньку знайти, з квартирою, з усім, як я Василеві знайшла на Корольова, сто один, квартира сто одинадцять. Треба й Устима в Одесу забрати, бо пропаде у Вінниці. — Посадили, Марто?

— Хотіли. Підкова заступився. Тато самі кинулися, щоб буряк відгорнути з-під трактора-«кума». Тракторист не чекав... не винен він зовсім, друг дядька Тимоша, дядько б йому простили. Ну і... Підкова оборонив, іменем дядька Тимоша, заступився за невинного. — Марта дістала з ящика, вихопила за металеву головку, ще одну пляшку горілки й поставила між Василем та Устимом, де зблискувала округло й твердо ще недопита «Вінницька» біля слоїка зі свічкою.

— Підкупили, — сказала Марія, і Марта подумала: сказала так, наче її запитали, довго не знала, що відповісти, нарешті її осіяло: підкупили!

— Підкову? Покійного дядька Тимоша? Суддю? Кого, Маріє Тимофіївно? — мирно, з чемною смиренністю в голосі та в очах запитала Марта. Можна було й подивуватися цій покірності в собі, поки Марія вип'є «Регіну», що пострілює бульбашками в Маріїні очі. Та старша дядькова дочка не допила і, не відводячи склянки від уст, озвалася:

— Підкупили! А кого і як — знаємо! — Голос Марії спершу заходив у склянку з мінеральною водою, а вже потім — до Марти, тому сказане було якимсь водянистим, може, навіть із бульбашками...

— Так лишати цього, брати і сестри, не будемо! — Василина стиснула свої вже прив'ялі, але рухливі й рішучі губи, за якими самочинно й права рука згорнулася в маленький жіночий кулачок, і навіть гупнула ним по стільниці, розхлюпавши Василеву чарку. — Либонь, Устиме, ти цим займешся. Наймолодший, найближче живеш, і тобі тато найбільше помагав, вивчив тебе, літаєш. Треба, братику, треба татову честь обстояти, бо він тебе любив найдужче. Ми з Василем, бувало, йому грошей вишлемо, а він їх тобі, на Київ. Літаєш тепер, братку рідний... Вирішили!

Ну-ну, Устимова краля (не гріши, Марто, гарна ж вона, порода в неї соковита, рід, видно, давній, з добре вистояною, міцною кров'ю, врода така довго вигулюється, пробує себе в бабках, прабабках, в матері, щоби потім отак, аж втомитися, обмерти від задоволення й виплеснутися в онуці: нате, дивіться, спробуйте знайти хоч якийсь гандж! Не обмовляй її, Марто), Устима дівчина взяла пляшку з «Вінницькою» й налила Устимові чарку, через верх потекло, собі хлюпнула й випила, господи, закашлялася, скривилася і вткнулась лицем у його плече, в казенний рукав його кітеля. Навіть не озирнувся до неї, вхопив чарку в кулак, заплющив очі й випив, як воду. Ну-ну...

Анфіса нечутно підійшла до Марти, запитала — де можна дітей покласти спати, нащо їм ці розмови, дорога далека, ключють носами вже... На піч хай лізуть, якщо не погордують... Ні, звикли до печі, в місті хоч камінчиком прикладай, а вдома — спати на печі як нагорода. Там постелено, кладіть.

Ця жінка сподобалася Марті відразу, може, тому, що як і Марта, вона була тут чужою, правда, не зовсім, бо розум її впевнено, ретельно твердив: помер Климів батько, це — Климіві брати і сестри, рідні і єдині, але зв'язок з

цією родиною йшов через Кліма, його не було, випадала дуже важлива ланка в її, Анфісиному, родичанні до цих незнайомих людей, про яких лише чула, але ніколи не бачила. Відмовчувалася, слухала, допомагала Марті подавати на стіл, навіть обережно тягнулася до Марти. Отож спершу Марта думала, що ріднить їх те, що чужі тут, а тепер щось більше. Що? Що-що, розцокалася мені тут...

Анфіса роззула дітей, і вони мовчки вистрибували на піч, пововтузилися,, пошепотілись і стихли.

Марта перенесла пишне вольтерівське крісло, обтягнуте вишневим (при стеариновій свічці) оксамитом, що переливався і червоним, і бузковим, і буряковим — яким хочеш, перенесла його до печі й сіла спиною до тепла, що його іще видихав гарячий черінь.

— Може, сеструню, не треба судитися... з Городищами? Тоді й не приїхати сюди... — сказав Василь, подивився на Марту, різко сіпнув гострим гонтівським борлаком, згорбився над столом і коротко, лякливо сплакнав.

— Либонь, треба, братику, — і ще раз додала: — Либонь! Треба! Чого тебе сюди принесе? Хіба сп'яну на оцю лісникову сторожку подивитися й татову могилку біля неї? Не могли на цвинтарі біля мами поховати?

— Тато так захотіли, — сказала Марта рівно і строго, сама здивувалася: ба, як знайшлася, добра карта пішла. — Старий цвинтар вода з Бугу підмиває, будемо кладовище на нове місце переносити, а куди — ще не вибрали живі. До Кармалюкового дуба більше ходять, як на цвинтар. Як вмирав дядько Тиміш, заповів так. — Простягнула ноги, потішила їх оком: нічого, славні ще, хоч і наввихалися за день. Кіт Ромко тільки цього й чекав. Убіг знадвору, тернувся облесною мордякою об одвірок і виліз Марті на руки. За котом причалапав до порога їжачок з нашпиленим на голку грушевим листком, мокрим і блискучим, як начищена й деінде прихоплена осіннім окисом мідь. Вистромив жовтувату рухливу копійку свого носа, принохався, форкнув і відкотився в сіни. Ромко підбив його на мишей їти, а сам — на руки до мене? От пройдисвіт рудий! І вже дримає. Як Варка, впершись спиною в стіну між вікнами. Сидить, водить блакитними, затягнутими туманцем, як у телиці перед гульбою, очима по хаті, по наїдках у тарілках, руки мляво терелять краї хустини, ніби вінок плете, але — дримає. Гукни, не озветься. В себе дивиться. От уже божа коровка, от кому живеться на світі.

— Більше нічого татко не заповідали? — спитала Марія й налила в порожню чарку, з якої пила Марта, мінеральної

води. Побачила, що помилилася, вилила воду в свою склянку. Вплеснула «Вінницької» й принесла Марті в крісло: вгощайся, молодичко, хай татові земля буде м'якою під боками і над головою, вгощайся.

Марта взяла чарчину, повертіла її за тонку ніжку туди-сюди, непомітно вмочила в горілку пальця й провела ним котіві Ромкові попід вусами.

— Казав іще... коли востаннє відкрив очі, подивився на Городища, на Сарматський горб, щоб вам усім переказати... — Марта торкнулася губами горілки в чарочці, але не пила, губи ополоскала, шерхли дуже, аж обличчя стягували.

— А ми із Петром, калічкою моїм, хотіли його забрати до себе, в Київ, на Корчувате, ой таточку, таточку-у! — Марія заголосила несподівано, без підготовки, вирвався з неї плач, вирвався з такою силою й полегшенням, аж затрусилася плечі й груди під шкіряним пальтом і чорна хустина з'їхала на потилицю.

Марта злякалася: на такий плач дядько Тиміш зіскочить з горища, не витримає, впаде в сіни й кинеться заспокоювати старшу дочку, в якої, чула від нього, чоловіка поламало в аварії. Навіть хотіла: хай би зліз, бо сили мої вже...

— А ми ж вам, тату, листа написали, щоб ви переїздили до нас назавжди, ліфт у нас є. Ві-ід-повіли ви, що їдете до мене. Ждала вас. Ой, ку-у-ди ж це ви заїхали? До мене ж ближче, сім го-о-диночок їзди, на ліфт — і в мене... — сказала вже спокійніше, а зітхнула й зовсім спокійно. Не докажеш, що саме вона, Марія, щойно руки заламувала, розум втрачала від жалю. Правда, Гонти всі якісь навіжені, а жінки в родині — з психом, нерви поверх шкіри (правда, у Варки їх зовсім нема).

Все, сіла вже, водичку п'є, лівою рукою хустину поправила. Хіба дядько Тиміш збирався їхати? Я ж по кілька разів на день привозила буряк здавати на перевалку, обідали разом (дуже мої огірки малосольні любив, я в них любистку й часнику не жалю). До Варки ніби й хотів прогнати «Запорожця», але казав про це, коли пообідає й хоче трішки полінуватися, коли тільки язик в роботі...

— Хата, яку батькові збудував колгосп, яка самозагорілася від електрики, була застрахована. Страховку переказали йому на книжку. До копійки — двадцять п'ять тисяч. Раз. — Марта навіть чарку поставила на вичовганий припічок, щоб загнути пальця: раз. — Чотирнадцять тисяч у них було, все життя на тракторі, заробітки в Підкови ма-

ємо такі, що нам заборонено говорити про них у сусідніх селах. Чотирнадцять наскладали. Два. Значить — тридцять дев'ять. Не карбованців, тисяч. Три. Але не поспішайте. Шість він забрав, на «Запорожця». Чотири. Отже, тридцять три... тисячі й «Запорожець», новенький, подряпинки нема. Маєте. Оце й усе, що залишилося від тата. Жив, як умів. Краденого нема. Страховка дурна, правда, але хата варта того.

Марта випростала всі зігнуті пальці й побачила навіть при світлі свічки — долоня її мокра й червона.

— Та ну їх, ці гроші, ну їх... моему Ромкові під хвіст, не заради них жив дядько Тиміш, а заради вас усіх, буряку... розпросолодкого й клятого, де він узявся, той, хто придумав його на нашу голову?! Заради... ну, всього того, щоб жити по-людському в Городищах. Тож давайте пом'янемо його ще раз. Пом'янемо, бо душа його ще з нами, отут десь, в якомусь куточку стала й стоїть. Чи в сінях їжачком прикинулася, чи на горищі ластівкою. Хай раює. Там чистенько й наготовлено все тіткою Христею. Вічна пам'ять!

Марта випила розмашисто, по-чоловічому закинувши голову й прихекнувши голосно, хвацько, вогник на свічці хитнувся від її подиху. Кіт Ромко стрельнув на господиню болотяними бризками своїх очей, здивовано нявкнув і зіскочив на підлогу, хоч йому страх кортіло посидіти в неї на плечі. Ображено понипав у сіни, і невдовзі там зафоркав їжачок.

Льоня Рябий, який понуро і мовчазно сидів за столом спиною до Марти, раз чи двічі вона звернула на нього увагу — коли його пілотська шкірянка з двома глибокими складками голосно зарипіла в тиші, — навіть він озирнувся до Марти й випив чарку. А потім дивився й дивився на неї. З докором? Осудом? Розумінням? Солідарністю? Не второпала. Важкий такий погляд, серйозний. З таким поглядом не лігати, а в шахті брили відвалювати.

Випив і, не закушуючи, не рипнувши новою шкірянкою, вийшов. Устим і не помітив, як той кивнув йому: до вертольота йду, відпочину.

Устим сидів у тупому, непроникному оціпенінні, повстяна завіса впала перед ним, поглинаючи всі голоси, слова, обличчя. У цей повстяний мішок не проникало ні полум'я свічки, ні тепло, ні три сестри з братом, ні Софія — ніхто. Тільки м'яка Софіїна рука, з довгими податливими пальцями, чутлива на кожен його порух і подих. Він тримав цю руку в своїй руці, і то був єдиний його зв'язок із світом, який говорив щось, їв, сперечався, загадково й безнадійно

(і тому загадково) рухався, перетравлював харч, чогось прагнув, зітхав і плакав, наче й не знав, що сталося, не хотів знати, що саме тоді, коли Устим після безоглядної гульби, піжонства, мстивого (кому? кому ти мстив? Наталці? Блажієві? Собі?) гультайства, коли, здавалося, досяг артистичної майстерності серцеїда, — закохався, хотів привезти татові невістку, а тато... пішов назавжди. Хіба вони не бачать, не відчують, що його, тата, городищенського чоловіка Тимоша Гонти, нема?

Устим нездатен був зараз пояснити, навіть усвідомити до кінця не міг: батька йому жаль, розумного, шляхетного, з лукавою всепрощальністю (Ой, Тимоше, Тимоше, давай пробачимо Устимові) городищенського чоловіка, якого доля подарувала Устимові в батьки, жаль себе, бо та ж таки доля й забрала, безкарно викрала в нього цього чоловіка-батька, жаль сестер і брата, що вони не розуміють цього, жаль Софійки, що вона вже ніколи не визнає Тимоша Гонти — Устимового тата, що в неї ніколи не буде тестя, що на їхню любов упала татова смерть? Не міг відповісти собі, бо всі ці почуття йшли на нього одночасно, лавиною обступали душу, і вона знесилено нишкла, дрібніла й терпла. Повітря гусло в його горлі, сухо й болісно сіпався борлак, нестерпно хотілося вийти надвір, під холодний дощ, під низьке, чавунне небо, хотів підвестись, але... Софіїна рука саме в цю мить відповіла йому ніжним, вологим потиском, гарячковитою ласкою й німою надійністю любові, чи розуміння, чи співчуття — не збагнув, але йому було достатньо й того, що — просто відчуває це все.

Власне, розум Устима рідко займався роботою аналітичною, для якої потрібен тривалий спокій і ще там щось (раціоналісти знають, бо вміють і це проаналізувати, розфасувати й покласти на свої місця). Не тому, що не дано йому цієї здатності татом і мамою, не тому, що він не тренував себе чи лінувався. Вважав це заняття марним. Отоді, коли Наталка зрадила йому, він цілий рік намагався пояснити собі: чому? Відповідав люто — не те. Відповідав спокійно, помірковано — дурниці. Грубо, без ілюзій, пожиттєвському — ще гірше. Філософствував — усе ставало ще загадковішим. Обережно, щоб не злякати, не сполохнути, підходив, але необачно голосно дихнув від напруження — нема. Нема, то й не треба! Сказав собі й більше цим не займався. Суєта розуму, та й тільки. Радість приносять йому тільки відчуття і вміння їх пережити. Щедро, ненаситно, поки душа не скаже: нарешті!

Він міг у польоті, в закритій кабіні літака виловити чут-

ливими ніздрями запах матіоли, що пахла ще вчора вечором у чиемусь подвір'ї. Цього було достатньо, щоб він аж обмер, солодко розніжився, віддався цьому млосному запахові їй, не напружуючи пам'яті, не неволячи її, згадав усі ті рази, коли, де з ким, за яких обставин, за якого саме настрою пахла йому в житті матіола. Міг тоді літати, поки не вигорить пальне, поки не почне лаятися радист у навушниках, бо йому, Устимові, пахне матіола, стоять перед очима всі вечори, коли вона так само пахла в Городищах, у Києві, в давно забутих ним на ім'я вінницьких селах, містечках і хуторах. Зараз він знову відчував те саме, що й тоді, тільки інакше, інакше. Для того, щоб відчуте, пережите тобою не щезало, щоб навідувало тебе час від часу, варто жити.

Кому тепер про це розкажеш, як тата нема?

Хто тебе вислухає з якимсь аж жадібним інтересом, беззастережним розумінням, аж до загадкових глибин перейметься твоїм настроєм, схилить голову на твоє плече, помовчить, наче прислухається до твого серця, налле обом брунатної калганівки, знову помовчить і невміло, з надривом, з тріщинкою: а ми ж кривого танцю ведемо, а ми ж, ой, кінця йому не знайдемо... А потім чи засоромиться своєї радості й перечуленості, чи набридне вона йому — гупне кулаком по твоєму плечі, аж погон приметься: пізній ти в мене, — а з вітром. Того й літаю, тату. Добре кабінку закривай. А кудюю ж вітер буде виходити? З потом, Устиме, з потом.

Хто тебе отак обійме і вдарить?

Клим?

А який він? Знаю, що є десь брат, на Далекому Сході. Стрів би у натовпі — не впізнав.

Марія? Вона свого сина рідного не вислухає, ніколи їй. Не глуха, але й не почує: Петра треба нагодувати, постіль перестелити під ним, в черзі постояти, зморшки полічити під своїми очима. Може, й добра, але добудься до тієї доброти, достукайся...

Варочка й себе не чує. Розбуди, щоб хоч привіталася. «А, це ти Устиме? Що там скоїлося?» Нічого, зайшов до тебе. «То чого ж шуміти? Зайшов, лягай відпочинь...»

Василина з Василем? Я окремо їх і не знаю, не пам'ятаю, для тата вони були однією дитиною, яку треба жаліти, причому жаліти голосно і конкретно: купити пальто Василені, а Василеві — костюм. Оце спасибі, оце пожалів. Довго, навперебій, дякуватимуть. Василь навіть заплаче. Василина згадає про маму, про той день, коли... мама послала мене, найменшого, пригнати гусей з Бугу, я лемен-

тував на всі Городища, падав, відбивався від мами ногами, і вона пішла сама, пішла з тією лозиною, якою кілька разів замахувалася на мене, але не вдарила. Вона пішла по гусей, я кричав і синів від свого крику, вона пішла, бо небо аж репалося від неминучої грози, я кричав, і мене заглушив спершу тихий, вуркітливий, а потім — оглушливий, з вогненними тріщинами блискавки грім. І я вже не міг його перекичати, я стих і припав до землі. І гуси прийшли додому самі. Прийшли на подвір'я не тахаючи, не стріпуючи, як завжди, рипучими крильми, не кидаючись до коритця з товченою картоплею. Вони чомусь обступили мене білим тугим кільцем і стояли, поки їх не розігнали люди і чийсь крик: «Христю грім убив! Христю і дві гуски!

«Отак через тебе, непослуха, ми позбулися мами», — скаже Василина і покиває мені пальцем.

Може, Софія? Хіба ж я знаю? Хочу вірити. І — вірю.

— За похорон і поминки Підкова сам заплатив. Не колгосп, а Підкова, — сказала Марта, відчуваючи, як випита горілка хутко запалила її кров і погнала, погнала в обидва кінці: вже і в голові, і в ногах. — Тридцять три тисячі маєте. Чистих... І мішок цукру оно, в кутку, з мурашками...

— Цукор, Марточко, тобі. За труди, за тата нашого... — Марія.

— І крісло, і все, що в хаті, все віддаймо їй, брати і сестри, — Василь. Василина штовхнула його ногою. Взяв у руку виделку й длубається в холодній баранині.

— Я солодкого не терплю. Коло буряків спротивило. Навіть чай холостий п'ю. Будете справлять дев'ять днів, потім — сороковини, на кисіль цукорець піде. Чи й вистачить...

— Прикупимо, Мартуню, прикупимо, — Василь. — Та-то наші заслужили, всього наготуємо, прикупимо всього. Віддамо татові честь і пам'ять. Всі, родиною нашою... осиротілою назовсім...

Хоч би в очі так не дивився, подумала Марта, очі, хоч богу молися, в дітей або, прости господи, в божевільних такі.

— Я, брате, ніяк не зможу на дев'ятини бути, у мене ж Петро — каліка, до туалету перейти негоден. Нагодувати його, обійти. Я ж найнещасніша серед вас... — сказала Марія, хапонула повітря й заголосила.

Другий раз уже не так моторошно, сказала собі Марта. Не так страшно, але правдивіше. Справді, з чоловіком у неї біда.

— О! Либонь, ми з Василем лопаємося від щастя, сестро. Не знаємо, куди його дівати, з ким поділитися. В тебе який не є, але — чоловік, дитину маєш, у Києві живеш. Либонь, татко поміг і кооператив збудувати, либонь, і прописала його в себе фіктивно, щоб більше кімнат дали. А про брата свого рідного, безпутного і бездольного, про Василька хворого всі забули. Всі! Ти, дурна Василю, будь йому і за маму, і за сестру, і за тата. Одягни, придуркувата, нагодуй, ожени, на роботу влаштуй. Скільки я можу?! По горло мені вже цього щастя! Кому я нужна... з братиком слабим на ший?

— Правда, правда, сеструню. Тяжко тобі зі мною, безтолковим. Але я нічим не хворий, сеструню, хтось наговорив тобі у звіринці, набрехав. І заробляю я на себе, небагато, але вистачає... — сказав Василь і, мабуть, злякався, бо притьмом вихилив чарку, щоб сміливість підтримати в собі, зупинити, бо втече.

— Ти, п'яничко, мовчи, коли старші говорять. Ніяк тебе не виховаєш. — Василина вже не наступала на ногу братові. Нащо? Сказала при всіх.

Анфіса викликала з-за столу малого Тимка. Не одіслала його на піч, до братика й сестрички, бо знала — не спатиме, а буде слухати ці балачки ще уважніше. Дала йому дідів брезентовий плащ і відправила: йди тайгу подивися, тайгу діда Тимоша, дідова тайга впізнає дідів плащ, скажеш їй, що ти теж — Тиміш Гонта, а далі... сам побачиш, сину... Послухався, пішов. А й справді на діда схожий.

— Ти, Маріє, ніколи не могла і не хотіла! — Василина одіпхнула від себе тарілку з недоїдками, щоб спертися ліктями на стільницю, не втримала свою сумочку, падаючи, та розстібнулася, й по підлозі розкотилися дрібні гроші, гудзики, патрон з помадою, надкушене яблуко, в'язка ключів, дешевенька брошка, чоловіча запонка, кілька пожмаканих сигарет, капсула з валідолом... Либонь, усе, що встигла помітити Марта. Василь заходився хутенько збирати те сестринє добро.

— Ніколи не могла зробити щось заради тата. Навіть коли він помер, ти не змогла приїхати на похорон, Маріє. Всі ми такі... — Василина значущо примовкла й подивилася на Василя.

— Я ж казав уже, сестричко, ми з тобою звірів на гастролі повезли, нас не було в Одесі. Леопард захворів. Як узнали — я зразу завів машину. Не зупинялися ніде, аж коли бобінка згоріла.

— Чули, брати і сестри? Ти, Маріє, того й приїхала, що грішми запахло. Приїхала своїх п'ять з половиною тисяч забрати, щоб не обманули тебе брати й сестри!

— А ти вже й пощитала. Тридцять три на шістьох розділила. Собі одинадцять відрахуєш, бідний Василько лиш почує, як шелестять вони в отій твоїй торбї бездонній. Василько тільки звірів твоїх бачитиме, хай би вони тобі видихали! Якби, дурний, жив у Києві, біля мене, то й сім'ю мав би, роботу людську. А машину, машину! — Марія, видно, лише зараз згадала про татового «Запорожця». — Машинку нашого тата чом не считаєш, грамотійко?! Забула? Чи листям її притрусись, сховаєш у лісі, щоби потім приїхати і забрати? Тата старого, самотнього, німецького навіть не запрошувала до себе пожити, а машинку його собі, під свою адміністраторську задницю?

— Не під мою, а під нашу з Васильком. Нас двоє. Головний адміністратор і старший шофер, начальник автоколони зоопарку.

— Ой, людоньки, тримайте мене — на-а-чальство... над слоном і мавпою...

— Ну чого ти злишся, Марусю, у нас і леви є, і прибиральниці, і удави, і ветеринари, вовки канадські, яких, коли переслідують, то вони хитро заходять ззаду і самі стають мисливцями, кого тільки в нас нема в зоопарку. Над нами — тільки директор і Василина, — сказав Василь і підібрав з підлоги велику в'язку ключів, побряжчав ними на долоні.

— Устиме, Устимчику! Дорогий, рідний! Відмовся від усього! Відмовся! Що скажеш — зроблю для тебе. Інститут покину, на будівництво піду, зароблятиму — тільки відмовся! — Устимова дівчина. Торигає його за плечі, чуба йому гладить, обіймає при людях, сльози з очей двома ланцюжками зблискують. А він мовчить, невидющо дивиться в куток, борлак на шиї шкіру ріже, може, й розрізав, але шкіра на лиці та на шиї безкровна. Софійка голову його взяла в долоні, лице до себе повернула:

— Любчику! Як ти можеш? Відмовся, і полетимо!

Василина з Марією влаштували б зараз їй та Устимові «політ», подумала Марта, вони б «приземлили» її, якби не просила Устима відмовитись. Промовчать, хай летять собі, руками помахають.

Устим зіпає, варений якийсь, не Устим, а гумовий пілот, з якого повітря випустили. Мовчить.

Коли Софійна рука вислизнула з Устимової жмені, він

уже більше нічого не чув. Повстаний мішок зімкнувся, і він подумав (відчув\відчув!), що й Софія його залишила.

Все. Холодно. Темно.

Ні шматочка неба над головою.

24

Ой, Тимоше, Тимоше, перейми в собі Тимоша — першого, перейми, Тимку. Подушка твоя не пухова, камінцями, щєбінкою набита, права, прострелена під Яссами й переламана біля трактора нога болить, ніби саму себе ламає, не цьогорічне лісове сіно в тебе під боками — бруківка. Тиміш перший цього не любить. Умилостиви його, поки не пізно, Тимоше, бо потім не вговкаєш, не загнуждаєш. Йому тільки того й треба: молодим, парубком ще Тиміш перший розігнав Підковине весілля, а старим, дідом уже — розігнав власний похорон, організований йому, Тимошеві, Маркіяном Підковою. Кілочко замкнеться, тоді й справді можна помирати.

Скажи йому щось, Тимоше, він уже до кулаків твоїх підкрадається. Йому головне — в кулаки зайти. Знайде, як зашпори, поки самі не вийдуть — не виведеш ніяким теплом.

У тебе ж сила вже не та, Тимоше, сходилася вона, виробилася, витряслася на тракторі (три роки до війни і тридцять сім після неї), вигоріла в любові (до Христі, до інших жінок... до дітей, до зораної тобою землі — словом, до всього того, що треба було любити), розсипалася по днях твоїх, як порох. Не та сила, тому й перший Тиміш, ой, Тимоше, Тимоше, либоньки, не страшний, як тоді, в тридцять третьому.

Е-е, Тимоше, коли нема сили — злість ще страшніша...

Е-е, Тимоше, Тимоше, розігнати похорон набагато легше, як весілля. Та й весілля було чужим, а похорон — твій, Тимоше, власний. Варто небіжчикові встати або хоч голову підвести — тільки спина встигне побачити. Гукай, щоб зупинилися, кричи, що живий! — ще дужче тікатимуть. Хіба тугечки сила потрібна? А що ж, Тимоше? Що? Сміливість, щоби підняти голову. Не вигадуй, Тимоньку, не вигадуй. Яка там в чорта сміливість? Страх! Всього-на-всього — страх, що тебе справді можуть поховати, Тимоше. Ой, Тимоше, Тимоше...

Ну добре, Тимку перший, дам я тобі волю... Ні, ти сам її візьмеш, знаю тебе... ну, візьмеш ти її (на всяк випадок випростав пальці, розслабив руки й поклав їх собі на груди, на всяк випадок...), ошалієш, сатано ти моя, печернику ти мій бездушний. Перевернеш стола з Підковиними харчами та випивкою. Висадиш чоботом вікна. Розтрощиш на цурпалки своє улюблене крісло.

Візьмеш за барки Марію й Василю, якщо дадуться вони тобі в руки. Даси обом їм по губах (кулак на дорослих дочок не підніметься, бо й коли малими були, не бив їх, хлопцям іноді підгузника давав). Скажеш Марії, що ніякого листа, де вона просила, щоб я переїхав до неї жити, не отримав. Петро її, бідний, писав, що йому вже краще, виходить надвір, але боїться машин, заплющує очі й затуляє вуха, щоб не чути їх і не бачити, і щоб я не давав Марії грошей на машину, бо він у неї ніколи не сяде, бо вже наїздився. Слізно просив: не давайте, тату, ні копійки, у нас усе є: два дивани (для обох), шафа, стіл, стільці, ложки, виделки... Все є, тільки здоров'я в Петра нема, і за гроші його не купиш.

Трусонеш Василю й зозла викажеш їй: не слала ти мені грошей ніколи! Устимові я свої носив на пошту в той день, коли давали в колгоспі зарплату. Небагато йому посилав, щоб науку пантрував, а не спіднички з розпіркою. Тобі йшло більше, Василю, на двох, бо Василью в мене — з дитинства студент, вчиться бути самостійним чоловіком, а не квашеним огірком. Не знаю, чи й закінчить коли ту науку... біля Василю. Мабуть, і звірі вже не допоможуть, бо вони — у клітках, гарчать тільки тоді, коли їсти не дали, так і свійська свиня бабу за подолок зубами хапає, коли корито порожне...

Згарячу даси по дулі Марії й Василю: оце — всі мої заощадження, поділити легко!

А далі, Тимоше, якщо ти перейшов на дулі — значить, не такий і злий?

Покричи біля Варвари, на всі легені погалакай, дасть бог — розбудиш. Що сталося, тату? А казали, що ви ніби вмерли. Неправда, тату, поживіть іще, я ж — подрімаю, але, як стане вам зле, — будіть, не бійтеся, так, як малою мене будили: криничної води в насос від велосипеда наберіть і цвіркайте на мене, прокинуся. Лиш холодненької води набирайте з криниці, нижньої, на весь ланцюг відро опускайте, наберіть її хутенько в насос від «Запорожця» і — за шию мені. Це як погано вам буде, а як добре, не руште мене. Треба вам грошей? Візьміть собі. Отам, у книжці

«Хіба ревуть воли, як ясла повні», в кінці самому, берить скіко тра', нам з Костем хватає. А чога це Марія з Василюю гризуться? Через них і не поспиш по-людськи...

Далі, далі, Тимоше, не зупиняйся, ти ж знаєш, що Тиміш перший не швидко відбунтує, вхоркатися йому треба.

Далі, Тимоше, далі!

Устим із дівкою. Ще одну привіз. Ну що ти йому, пройдисвітові, скажеш, як вони за його літаком бігають, а він з неба їм підморгує: гайда, котра швидше. А це додумався, гад такий, на татів похорон з дівулею приперся! Ото при ній, при дівулі, спустити б штанці з нього (казьонні, з голубою прошвою, з документами льотчика в кишені), та по задниці, по задниці казьонним ремінцем від його ж таки штанів казьонних, щоб кілька днів навстоячки політав. Молодець, Тимоше, правильно, найменшого можна й по-батьківському, старим методом. А дівчина при чому? Ти ж чув, що сказала йому. Та ще й як сказала: серце своє вийняла! Якби ти колись почув таке від Христі — одвернуло б тебе від «краденого», від городищенських спідниць і пазух, з гарячим вітром у них. Отож не сікайся до чужої дитини, зі своїми розберися. Хіба воно, бідне, винне, що мій гультіпака задури в їй голову (ні-ні, Тимоше, не кажи, не все в цьому ділі в нього від тата, не все, трохи й своє має, територія в нього більша, а в тебе були тільки Городища... ну, хутори ще Савчині... ну, пару сіл дальших). Не гріши на чужу дитину. Може, воно тобі й рідним стане. От глянути б — яка?

Злізь. Подивися. Сподобається — благослови. Став стола на місце, хай Марта розігріває баранину — весілля. Тьху, Тимоше, вже й подушка твоя пом'якшала. Қазав же тобі: не кипи, не загоряйся...

Далі, далі, Тимоше.

Одчитаєш Анфісу, під весь леміш викажеш їй, під усю різьбу, щоб не забула, Қлимові переказала, яке він... собаче. Ді-гі-ла в нього. Завтра прилетить. Жінку з маленькими дітьми в таку далину відправив: дивіться, Городища, як я тата свого шаную, всіх на похорон прислав, під мітлу, ікри й риби червоної цілий чемодан передав на поминки, їжте, Городища, це від мене, від Қлима Гонти! Від того Қлима, який востанне був на Сарматському горбі в суконних матроських кльошах, коли маму поховали. Нужна мені твоя, Қлиме, ікра, хіба що в Круця на вино виміняю. Мені б очі твої побачити, душу зігріти. На-га-чальник! Виказав би Анфісі все, виорав і загромадив, пересівати не доведеться! І хай малі, хай онуки чують, хай слухають — я

їм за це по цукерці дам (у прискринку є сім штук «Мишка на Севере»: Тимкові, тезкові своєму — три дам, Афоні-Опанасику й Альоні-Оленці — по дві).

Ну і...

Марта?

Марта своє получить, як усі роз'їдуться! Получить і під страховку, і під ошадну книжку — на всі, скільки там вона нащитала? — тридцять і дев'ять тисяч. Без заповіту, а прямо, з рук у руки. Грає вона, стерво, циганка Аза! Я їм дам і агіт-, і культ-, і... тракторну бригаду на буряках...

От і все, Тимоше. Тепер зозла похитай колгоспну хату, тільки не завали, бо де зимуватимеш? Переверни «Запорожця» під гарячу руку. Переверни, ти ж якраз хотів на осінь перекинути його та антикорозійною днище промазати. Переверни, діти поїдуть, дощ перестане — мазюкай. Алюмінієвий хрест — продухвину Мартину висмикни з картопляного кагату. Замість дрюка тобі буде. Із ним — у Городища. Спершу в контору влети, може, Підкова ще в кабінеті. Нема — додому, він саме хвору ногу гарячими висівками обкладає. «Вставай, Маркіяне, так-перетак... Тоді, на весіллі, я тебе не бив, а теперечки буду!» — «А чого це ти з хрестом, Тимку?» — «Зуби мені не забалакуй, хутчій прогрівай ногу та вдягай штани, бити буду». — «Ти сядь, бо це не скоро, я тільки приклав висівки, сідай, полиш хреста. Гидота яка — хрест із труби! Я деревляний люблю. Гей, та ти ж украв трубу з поливу». — «Все одно — битиму!» — «Хрестом? Тимку, ти — як батюшка, який у мене відразу після війни ціле літо бригадиром був, молодиці його вибрали, то він, котра молодша, хрестом її по гузиці, ти знаєш, ха-а-рашо робили, перехідний прапор все літо в батюшки був, поруч з іконостасом стояв. Від великодня до спаса, поки хлопці не стали вертатися з фронту. Ти тоді прийшов, медалі й ордени дзеленчать, кітель офіцерський, а галіфе — сержантське. Я тобі шепнув тоді: Тимку, скинь оту броню з грудей, бо дуже калатає, Христа знає, від якої йдеш поза городами, видають тебе ордени й медалі, а ти грішиш на стару Капшучку і на Мариню — я кау. Добре я тобі порадив...

Ти ба, куди він мене завів, гаплик йому за петельку! Кого тут бити? Кого? Кістки й шкіра... нога, обкладена гарячими висівками, рот запався... Раз вдариш — і гріх на все життя... яке залишилося. Хай живе. Це теж кара для нього.

Усім відомстив, Тимоше?

До Тура ще забіжи.

Та ну його. Відстрілюватися почне. Поки доберу, що хлостими палить, злість моя всядеться.

Що скажеш, Тимоше п е р ш и й? Будемо слухати, Тимоше, хай каже.

Я ж і кажу, Тимоше, дурню ти із старої, як світ, соломи та ще старішої глини, п е р ш и м тутечки і не пахло. На війні, в ясьско-кишинівському котлі википів, рукопашну любив, поки перестрілювалися з німаками — штани мокріли, встидно було від сусіда в окопі, руки на карабіні тремтять, мушка перед очима стрибає. А от коли вирвешся з окопу та вперед, щоб скоріше — врукопашну. Отоді — герой. Аж поки ногу не підсікло, коли вже Ясси брали.

Під Яссами п е р ш и й і вгамувався, Тимоше. Ну-у, не без того, щоби Христі маленький «карнавал» показати...

Отак, ой Тимоше, Тимоше, не pomoже п е р ш и й тобі нічим. Ти ж давно уже з д р у г и м розмовляєш.

А він, другий, тобі допоможе? Так собі. Сам бачиш — в с я к і в тебе є діти. Чуєш, як поминають тебе? Чуєш? Тільки пам'ятай: п е р ш и й нічим уже тобі не зарадить. Пізно, Тимоше.

Ой, Тимоше, Тимоше, як пізно...

25

— Жіночки, ви собі чинить як знаєте, а я мушу повідати все, що чула від вашого тата, від дядька Тимоша, — сказала Марта й погладила свого кота Ромка проти вовни, кіт прогнувся, ошкірився і вискочив їй на плече. — Жаль він мав на вас усіх великий. Залишили старого, щитайте, вічна-віч зі смертю й самотністю. Один Устим тільки й приїздив, коли погода льотна. Не сам, правда... а таки бував. Шестеро вас виростив дядько Тиміш, без тітки Христі залишився, для дітей своїх жив, а тоді побачив, що і дітей у нього нема. Пішов він до тітки Христі сумний і розчарований.

— Правда, правда, Мартуню, винні ми перед ним. Мені треба було нікуди не їхати, жив би собі біля тата... — Василь.

— А хто б тобі їсти варив, сорочки прав? Тато? Чи мене викликали б з Одеси: приїдь, Василю, борщу звари. — Василина. Тримає свою торбину в руках, не випускає те пер.

— Я б собі тут, дома, оженився, сестро, ходили б до тата в гості, татуньо — до нас... Чого ще треба? І тобі, Василю, легше б жилося.

— Правду, правду брат каже. І Варка могла б... Хіба їй не все одно, де спати: в Тульчині біля вікна чи в Городищах біля колгоспної корови... — Скільки ж Марія може пити тії «Регіни»? І надвір жодного разу не виходила. Може, їй треба їй вийти, але боїться, щоб без неї...

— І ти могла, Маріє! Могла, а повіялася в Дніпропетровськ і циганила з тата гроші. Дай, дай, ще дай! Це ти нашого тата й загнала... в могилу, це через тебе, через тебе він, старенький, ще ходив на роботу, щоб копійку якусь... для тебе. Ти ж із горла вирвеш. Знаю я вас, торгашів. А я — чесна, що зароблю — те й маю, з Василем!

Василь знітився, намагається стримати Василю, держить її за руки, то хоче затулити їй долонею рота, то дає води і пігулку валідолу, сестра відштовхнула його, таблетка викотилася в сіни, а вода вихлюпнулася на обличчя Варвари.

О, Варочка заворушилася. Лялечка ожила, закліпала довгими віями, поволока в очах гойднулася.

Встала. Прокинулася.

— Де я? — нарешті хоч голос її почули.

— На землі, Варваро, планета є така! — аж скривилася Василина.

— Де я, питаю?!

— В Городищах, село таке є, воно в тебе в паспорті записане. — Василина нишпорить у своїй сумочці, наче хоче перевірити, чи є її паспорт, чи в ньому теж записані Городища.

— У нашому рідному селі, Варуню, в Кармалюковому лісі, згадай, за Бугом це, куди ми з тобою по терен ходили, а ти заснула під кущем, а я шукаю тебе, думав — чи гадюка не вкусила, а ти собі спиш... — Це Василь.

— Я востанне питаю: де я?! Де? — Варварині білі, молочні руки враз скинулися вгору й при світлі кволого вогника свічки здалися Марті блискавкою в осінньому небі, коли вже ніхто її не чекав. Зірвала з себе хустку і втерла нею обличчя. Прокинулася Варочка, їй-богу, прокинулася!

— Хіба ж ти сама не бачиш, Варваро: на поминках батька зібралася наша родина. Всі, тільки Кліма нема... — вкрадливо, тихенько пояснює Марія. Як старша сестра — молодшій, а значить і... дурнішій. Терпляче, педагогічно.

— Тата нема... — прошелестів сухими губами Устим. Ні

для кого, для себе сказав і схилив голову на стіл, та Софія встигла підкласти під неї свої долоні.

— Я серед своєї родини? Сорок два роки вірила в це, бо думала, знала: у мене є мама, є тато, є брати і сестри. Маму забрала блискавка, тата — буряк. Я думала, є ще п'ятеро братів і сестер. Була щаслива. І тому — спала. Але я все бачила й чула. Ви, Маріє й Василю, не люди! Не брешть більше про це нікому! Якби наш тато міг підвестися з могили й почути, як ми його поминаємо, якби він зрозумів, заради кого жив... Таточку-у, простіть нам! Чуєте?! — Варвара впала на лавку, обхопила голову руками й застогнала, а потім заплакала. Плач її перейшов у глибоке нестримне ридання. Це був плач пробудження з небуття, народження й очищення, це був плач, на який здатні немовлята, щойно народжені матір'ю. Та це був і плач відчаю, того відчаю, якого може зазнати людина в мить свого народження, бо життя першим кидається до неї, але позаду, ховаючись у сутінках, уже чатує на неї смерть, беручи це життя на свій облік. Марта згадала слова Романи Лебедин: я твого Богданчика вдарила першою, добряче вдарила по душі, так треба, Марто, бо дитина народжується і якусь однесенку мить вона мертва, треба вдарити її, щоб заболіло, тоді закричить і хапоне повітря, легені запрацюють, сердечко заб'ється, а далі... ти сама знаєш. І мене били, і тебе, і Підкову, і Мірошника — всіх...

Невже Варвару забули вдарити, подумала Марта. Сорок два роки ніхто не додумався вдарити. Навіть — корова, як була дояркою на фермі. Сонною заміж вийшла, сонною її й вивіз із Городищ тульчинський заготівельник яблук, вивіз на недовантаженому яблуками грузовику, з останньою ходкою, коли вже порошило снігом, правда, Варвару посадив у кабінку, а сам поліз у кузов, накрився брезентом, і поїхали, я пам'ятаю це, бо саме йшла зі школи. Якби Варвара прокинулася раніше, може, й не поїхала б з Городищ. Дитинку народила, вдарили її хлопчика, став жити, а маму вдарити забули.

— Ну-ну! Либонь, вдарили. Либонь — проснулася!

Анфіса сіла біля Варки, дає їй водички — не бере. Анфіса хоче підвести її на ноги й покласти на ліжко.

— Анфісо, їй ліжко не потрібне, вона своє вже відіспала, — промовила Марта, й Анфіса винувато підступилася.

— Зві-ринець... — упівголоса проказав Василь, задкуючи до виходу, — зві-ри-нець...

Василина злякано підвела очі, примружила їх, і вони заворушилися, як два павучки в павутинні зморщок.

— Що ти сказав, юродивий?! — Вона замахнулася на нього своєю сумкою, і пола її пальта загасила свічку.

Голос Василя відповів із сіней, звідки канарейкою видніла його жовтогаряча куртка:

— Звіринець... Відвезу до Одеси і — капець! Шукай собі, сестро, водія для слоновоза!

Василь глибоко, жадливо вдихнув повітря, вийшов на ганок і аж там полегшено видихнув його. З лісу тягнуло млявим вітерцем, що пах солодковою осінньою гнилизною, болотом, грибами і ще чимсь... ну, чимсь таким давнім-давнім, добре знаним, але забутим. Стояв, дихав, згадував: чим? Так і не згадав, а собі відповів навгадь: злагодою пахне, осінньою злагодою, бо все чує осінь, дощ і холод, тому і трава, і дерева, і гриби (в Городищах кажуть: «губи»), і земля розуміють одне одного.

Постояв на ганку, жадібно викурив сигарету, його очі вбулися в темноті й мокрій непрогляді, він розправив плечі і ще раз глибоко, до м'якої оскомини в легенях вдихнув лісове повітря.

До нього підійшов із дворища Климів старший синок Тимоха, в довгому дідовому плащі, тримаючи пригірщ жолудів.

— Візьміть на пам'ять, дядьку Василю. Вони щойно впали з дерева, з дідового дуба. Візьміть, а за це розкажіть про діда Тимоша.

Василь взяв у нього плащ, накинув на себе, а Тимоху накрив від дощу і вітру полою.

— Ти у звіринці був, Тимохо?

— Не-а, дядь, я звірів у тайзі бачу. Приїдьте — покажу.

Під ногами в них похрускували жолуді.

В хаті було темно, а тому відразу ж стало холодно, наче усе тепло йшло від маленького, хворобливого вогника свічки.

Заворохобився їжачок у сінях, сердито форкнув і загупав лапами по мостинах, голосно, як дядько, чобітьми.

Марта знала, де лежать у в'язочці свічки, варто лише з крісла простягнути руку до мисника — заторохкотять сірники, і пальці намацають ковзьку прохолоду стеарину. Та вона сиділа у вольтерівському кріслі, бо не хотілося зганяти зі свого плеча рудого kota Ромка, який дихав їй у вухо й муркотів: не хотіла йти з Сашком — маеш... Давай вилізу на горище й діда покличу, не хотіла йти із Сашком — діда покличу-у, підсади на гор-рище... Марта намацала його вусату морду й закрила її рукою.

Варвара плакала, впавши на стільницю, але це вже не був плач дитини, він ставав усе доросліший і доросліший, не від хрипоти, а від смутку, від потреби серця, від його нерозтраченості. Сорок два роки час ішов понад нею, обтікав її, а виявляється — якщо плачеш, тоді й живеш. Здрастуй, Варочко, для себе самої сказала Марта Гусляр.

— Тепер самі бачите, що Василь — хворий. Вже давно був би у Вінниці, в... жовтому домі, якби не забрала в Оде-су, — Василянин голос.

— Замовч! Усі ми тут божевільні! Вільні від бога і від совісті, — захилинаючись плачем, проказала Варвара. — Вільні від усього. Від нашої мами і від тата нашого вільні. — Варвара встала, втерла хусткою обличчя й похитуючись вийшла з-за столу. — Ви — вільні, виконали свій обов'язок перед татом, приїхали і тепер — вільні. Ідьте, забирайте, що хочете, і їдьте, я все зроблю сама. Дев'ятини, сороковини, пам'ятник. Я щодня сплітатиму один вінок із троянд для тата і щотижня привозитиму його сюди, на могилу. Тільки — їдьте!

— На татовому «Запорожці» вінки возитимеш? — Марія.

— Ідьте геть на «Запорожці!» — Варвара.

— Бобінки нема, згоріла... — Василянин.

— А ти залишишся з ошадною книжкою? — Марія.

Марта штурнула кота Ромка на підлогу й попхнула його ногою. Хапливо намацала на миснику сірники й свічку, запалила.

— Гроші можна взяти тільки через півроку, в ошадкасі так сказали. Спадщина лише через півроку переходить дітям. І гроші, і машина... — Із запаленою свічкою Марта підходила до кожного, хто був у хаті. Підступила до Варвари й не впізнала її. Звикла, що Варочка завжди була дівчиною з синющими сонливими очима, з чистим, ще не міченим життям обличчям, з підпухлими соковитими губами, із якоюсь таємничою непочатістю у всьому. Зараз перед нею стояла сорокарічна жінка, яка встигла зазнати всього того, чим частує саме життя і що ми ненаситно крадемо в нього. Тепер очі її були сповнені смутку, від них розходилися тонкі пагінці зморщечок, од цього вони були ще красивішими, бо випромінювали живе тепло. Такій жінці Марта б охоче поворожила, бо тепер могла прочитати в очах цієї жінки, могла б з інтересом «кинути» і на минуле, і на завтра, і на майбутнє, на її сина і на чоловіка, на клопіт душі і на здоров'я. Тепер Варочка була старшою за Марту, але це втішило її тільки на одну мить, а потім вона присоромила

свою безглузду радість і сказала собі: як буде можливість, поворожу їй. Задарма.

Підійшла до Софії та Устима. Софія стояла, підклавши долоні під його схилену голову із розсипаним руським волоссям. Марта зустрілася очима з Устимовою дівчиною і не витримала її погляду. Тьху, ти диви яке! Вже знає собі ціну! Саме ту, якої варта. Ця і мені поворожить. Куди Наталці до неї. То — свійська гусочка, а Софія? Софія... горлиця, за якою цей гультаїка ще поганяє свого «кукурудзника». Марта підняла зів'ялу Устимову голову, встигла побачити, який він крейдяний і невидючий:

— Де тато, Марто?! Де він?!

Свічку мало не випустила з руки, гарячий стеарин капнув на пальці, але перетерпіла. Невже щось знає? Невже здогадується?

Хутенько одійшла. Постояла.

Анфіса накладала у піч дрівцят, щоб запалити й знову нагріти хату. Робила це спритно, не озираючись. Марта подумала: господиня! А дочки рідні не подумалися, що... татові на горищі холодно біля лежуха¹. Климіві з нею добре, дуже добре, — того й не приїхав.

Василина з Марією сиділи біля двох розділених перестінком вікон, крізь які ледве сочилось холодне, майже мертвотне світло, бо то світилися рештки вчорашнього дня і початки дня сьогоднішнього. На тлі цього світла Марія й Василина сиділи нерухомо, і ця нерухомість була ворожою, від неї можна чекати будь-чого.

Марта підійшла до них, не встигла привітати, як Василина зозла дмухнула на свічку й загасила її.

Як хочете, діло ваше, промовила Марта до себе і до Марії з Василюю, навіть губи її поворухилися, та голос не послухався, діло ваше. Сказала б зараз, покликала б дядька Тимоша з горища, принесла б драбину, заховану біля невикорчуваних пеньків... А так — діло ваше. Вранці приїде Підкова — хай розбираються. Мене Богданчик чекає, прокинеться — мами знову нема. Мені добре, як помру — нікому сваритися біля мене, один-єдиний Богданчик. Ну-ну! Не зарікайся, ти б їх десяток народила, якби, якби... якби...

— Ну все, в мене дитинка мала. Самого синочка залишила дома. Може, плаче зараз, маму шукає в темній хаті. Я — пішла. Анфіса піч запалить, їсти й пити є що. Діліться тут собі. Я пішла в Городища, — сказала Марта, застібаю-

¹ Частина димаря, що лежить на горищі.

чи куртку й поправляючи халявки на литках. Заважала погашена свічка в руці. Не запалила її, вкинула в піч.

— На тобі ось за роботу, Марто, — занипала Василина в сумочці, зешелестіла папірцями, приглядаючись, скільки дає.

Марта легко підійшла до неї, взяла гроші. Нахилилася до вікна — троячка. Анфіса чиркнула сірником, щоб запалити піч, і Марта підставила пожмакану троячку під вогонь, почекала, поки загориться, і присвітила собі дорогу в сіни:

— Ромку! Де ти завіявся? Веди свою хазяйку додому, на Сарматський горб!

— А де татова ошадна книжка, молодице? — поспішно, улесливо запитала Марія.

— Її-богу, не знаю. В хаті нема, бо я прибирала. Може, в кишені костюма дядькового була, того, в якому його поховали. Ромку, ходім, скоро Богданчик наш проснеться. — Марта зиркнула в темну пройму горщика. З-за лежуха визирали дядькові Тимошеві очі, сива борідка, кашкет-шестиклинка бердичівського пошиву... Тільки не разом, окремо усе привиділося. Значить, точно — привиділось тобі, Марто.

Збігла по рипучих дерев'яних східцях, посковзнулася на слизьких жолудях, але не впала. Кіт біг попереду, присвічував своєю вогнистою рудизною дорогою.

Проминула Кармалюкового дуба, пішла рівніше, своїм звичним кроком, яким могла дійти і до Городищ, і до Вінниці, і до Києва — куди треба дійшла б.

— Ма-а-арто-го! Почекай. Я з то-бо... — наче Софіїн голос...

Прислухалася, хтось біг за нею.

Захоче — дожене. Мені до Богданчика!

— Мар-то-го! Я з тобо... На мамину-гу могилку... — Варка! То голос у неї так змінився. Хай доганяє, як зможе.

І пішла широким, майже чоловічим кроком, бо Ромко маячить аж он, між молодими дубками. І їжачок наступає на п'яти...

Варка давно вже не ходила швидко, з самого дитинства, коли доводилося спускатися з Сарматського горба, навіть тоді лише ледь пришвидшувала крок. Ніколи нікуди не поспішала. Встигнеться. Оно скільки життя попереду.

Зараз промочена дощем лісова дорога м'яко пружинила під її ногами, податливо підштовхувала Варку, крок її ставав дедалі замашніший і хапливіший, тіло легшало, і нести його було приємно, не тіло — суцільна душа, що раптом прокинулася.

Наздогнала їжачка з нашпиленим на голову грушевим листком, переступила через нього, якийсь час ішла поруч з мовчазною Мартою, вслухалася в її і своє дихання, в приглушений хрускіт хмизняку під ногами, котисько біг попереду, облесно озирнувся, терся боками об кожен стовбур обабіч дороги.

На узліссі, де починалося переоране на зиму поле з вороненим полиском перевернутих скиб. Варку щось сильно попихнуло вперед, вона завагалася, але в цю мить щось знову (обережніше, але сильніше) штовхнуло її в спину — і вона побігла. Навпрошки, через ріллю. Не чула, як чорнозем налипає до чобіт, як слизькаються ноги на грудомохах. Йї було легко, як не було навіть у дитинстві. Здавалося, що вона летить над цим осіннім полем, з якого вже викопано буряк і яке вже переорано під новий засів, тільки летить дуже низько, бачачи кожну грудочку, кожен виямок, кожен перекрайний плугом корінчик.

Легені її жадібно хапали запах свіжої ріллі, досвіткового, промоченого дощем лісу. З глибокої сизої імлі повільно, ледь помітними контурами перед її очима піднімався Сарматський горб. З полиском цинкових дахів, нерухомим розкриллям вітряка. Вона вперше побачила, що цей горб дуже схожий на шолом древнього воя, котрий по самісінькі очі ввійшов у свою рідну землю.

Варка бігла до Городищ, вони притягували її все дужче й дужче.

Варка бігла до Городищ навпрошки, а Марта йшла дорогою, своїм звичним, замашним кроком і стиха приказувала: ну-ну...

Василь дістав з ящика пляшку «Регіни» й нипав очима по хаті — об що відкрити. Найзручніше — об бильця вольтерівського крісла, але... татусь ще недавнечко в ньому сиділи, негоже. Зачепив металеву кришечку за свій нижній зуб різець, напружив підборіддя, і блискуча «формочка» скотилася з губи й покружляла з кімнати в сіни. Закинув догори обличчя й вилив пляшку води в широко розкритого рота, лиш борлак, бігаючи в горлянци, і видавав — п'є Василь. З порожньою пляшкою пішов у сіни.

— Підніми накривку і вертайся, Василю, — сказала Василина, повівши в його бік самими очима.

— Я до вітру, сестро, бо «Регіни» обпився.

— Не лишай мене, брате, в біді. Я ж тебе, либонь, ніколи не лишала...

Але Василь уже не почув її, він визволився від її погляду й голосу, таки хотів цієї маленької незалежності, тому й воду пив, пересилуючи нехіть, щоби мати причину вийти надвір.

З глибини лісу долинув Варчин голос: «На мамину-гу могилку...» Он — татусева, а мамина — під самим Сарматським горбом, у гайку, де все літо кували зозулі й било джерельце.

Треба піти до мами, бо, либонь, накаже Василина зранку їхати в Молдавію. Не можу я, сестро, зараз їхати: будь-який автоінспектор з відстані почує, що пив я. А без водійських прав — чого я вартий в Одесі? То навідаю мамину могилку, за одно й видихаю випите. Це додало Василеві ще більшої сміливості, й він пішов на той приглушений Варчин погук з лісу.

Боявся озирнутися, йому здавалося, що Василина стежить за кожним його кроком, і варто йому стрітися з її очима, як одразу ж втратить бажання йти за Варкою, либонь, повернеться й, либонь, не шкодуватиме, що намір його не здійснився.

Невдовзі він заблукав і збився з дороги. Натикався на ожинові хащі, на тернові кущі, зарості лісового хмелю, але йшов, боячись зупинитися й озирнутись, щоб не побачити простягнуту за ним услід Василичину руку. Десь таки має бути стежка, до біса їх у цьому старому лісі, тільки де запропастилися? Де? В рідному лісі й отак заблудитися.

26

Устим допоміг Софії піднятися по східцях, а там її підхопив Льоня Рябий (погано спав, але все одно — серйозний, хоч і не голений, і штани пом'яті).

Малий Тимоха Гонта пособив піднятися у вертоліт Альонці, потім Афоні, а тоді — мамі Анфісі. Став на сходинку сам, подлубався в кишені, витянув жменю жолудів:

— Во, посаджу в нас біля хати, — і сховав жолуді до кишені. Піднявся ще на одну сходинку, витер долонею носа. — Ти — мій рідний дядько? Правда? Прилети до нас своїм літаком...

Устим уперше за цю добу всміхнувся. Власне, то була не усмішка, а болісна спроба її, та Тимоха, мабуть, на біль-

ше і не розраховував. Укинув жолудя в рот і, давлячись ним, збиваючись, ковтаючи слова, проказав:

— О-ак везу. Ай оро-стає... осінь...

Устим здогадався: повезе жолудь за шокою, щоб уже в дорозі відігрівся й почав проростати, жолуді садять восени...

Льоня взявся за ручку дверей, щоб зачинити їх і запустити мотора.

— Анфісу з дітьми до Вінниці, в аеропорт. Софію — в Зозів. Я доберуся сам. Колись тебе виручу...

— Тіпун тобі на язик! — огризнувся Льоня й злякано, різко зачинив дверцята.

Софія визирала крізь віконце, щось кричала Устимові, але заоберталися крила, заревів мотор, вилягла під ногами в Устима лісова трава — не почув нічого.

Вертоліт важко одірвався від землі, погойдався, наче виважуючи: зможе чи не зможе підняти себе в небо, пішов понад землею, набрав висоту, але з віконця Устимові ще довго кричали щось Софіїні очі.

Лише тепер він відчув, що не знає, задля чого залишився тут. Побути біля батькової могили? Побути на самоті з лісом, дощем і своєю пам'яттю? Походити по Городищах, побачити Підкову, посидіти з дядьками у «Вітряку», зустріти Наталку й попросити в неї вибачення?

Не знав.

Ішов лісом навмання, збирав жолуді, мок під дощем, набивав кишені жолудями, висипав їх, щоб знову збирати.

Неподалік у лісі прогуркотіла машина.

— Підкова приїхав! — сказав і побіг на звук мотора.

Мокре, важке гілля хльоскало його по обличчі, губилися жолуді з кишень, злетів кашкет з голови...

Вибіг на дорогу. Свіжа колія, по якій уже струменить дощівка. За деревами, перехняблюючись з боку на бік, рвав болото й повільно віддалявся рафік.

Устим чомусь замахнувся й кинув навздогін машині великим холодним жолудем. І пішов роз'юшеною дорогою в протилежний бік. Там — татова могила...

Здалеку побачив Кармалюкового дуба, всипану хмизом, листям і мохом черепицю хати лісничого.

Підійшов ближче і став.

Двері були навхрест забиті дошками.

Він сів на гірку мокрого листя і довго дивився в небо. В кутиках очей збиралася дощова вода, він витирив її рукою й дивився, дивився у повільний, важкий, старечий рух хмар, які звик бачити зверху, а не знизу. Зверху вони

сріблясті й пахкі, як піна на свіжому молоці, а знизу, знизу...

Устим не встиг відповісти, які ж вони знизу, бо відчув, як по ногах, по руках, по обличчі повзають мурашки. З мурашника, що був під листям, де він лежав.

Ще раз подивився на хату.

З маленького, запорошеного, затягнутого павутиною горішнього віконця на нього дивився тато. Т а т о!

Устим боявся кліпнути очима. По ньому лазили мурахи, але він навіть подих затамував: а раптом це видиво, ці рідні очі, це «ми кривого танцю ведемо, кінця йому не знайдемо» — зникне.

Т а т о!

27

Увечері, як смеркало, Тиміш залишив у сторожці Варку з Устимом і вийшов на двориче.

І його занесло на городищенський цвинтар, на могилу Сянька Барвінського, де викурив півпачки «Гуцульських», говорив із собою, надовго замовкав, плакав, прислухався до землі. На цвинтарі, біля Барвінського, Тиміш пробув до ранку, де його і знайшли Марта Гусяр, Маркіян Підкова, Сашко Тур, рудий кіт Ромко та їжачок із грушевим листком, нашипленим на голку.

Підкова пожував печиво, задав роботу шлункові й помітив: Тимко дуже постарів.

Перед ним стояв не бравий дідок-кавалерик із виняньчею борідкою академіка, а звичайнісінький сільський дід, якому не страшно й помирати — такий він сумний і самотній.

— Ось нате, дядьку Тимоше, похмеліться. Чистий первак пили цієї ночі, пили, скільки хотіли. Чистий, як сльоза жінки в тридцять три роки, яка має дитину... без чоловіка. Чистий первачок, без домішок. Похмеліться кислим молочком... — Марта відкрила поліетиленову кришку й подала йому літрову банку з кисляком.

Він жадібно пив, молоко лилося йому по сивій бороді, такий сивій, що молоко в ній було непомітним.

Сашко Тур, тримаючи двома пальцями пупчик берета, вертів ним і дивився на Марту, а не на двох дідів, які стояли, притулившись плечем до плеча.

Одійшовши від Сянькової могили до нових воріт цвин-

таря, оглянувся: під уже прибитою морозом калиною біля Сянькової могили стояли два чоловіки. Він напружив зір і розгледів — то були Тиміш перший і Тиміш другий. Вони винувато й печально прощалися з ним.

Тихий, сентиментальний дідок, Тиміш третій, який стояв у воротах цвинтаря, приголубив Мартиного котика Ромка й заплакав. Хотів погладити їжачка, але вколовся об його шпильки.

Сашко сів за кермо «Запорожця»:

— Тхне від вас, дядьку... вчорашнім, то будьте подалі від гріха.

Машина рушила.

Тиміш озирався назад. Крізь захукане з ночі задне скло «Запорожця», крізь тонку паморозь на ньому він кволо махав рукою тим двом, уже чужим, а все ж... а все ж... тим двом під калиною.

Щось хотів їм сказати, але тільки полум'я калини горіло там, куди він оглядався...

Р. С.

Вчора приїздив до Києва Маркіян Тадейович Підкова.

За минулорічний буряк йому вручали ще один орден Леніна.

Потелефонував мені, сказав, що зайде перед поїздом, бо ще треба забігти в три міністерства, «поки орден новенький».

Дружина приготувала для нього дієтичні страви, я роздобув чистого спирту (крапельку — можна). Чекали...

Телефон задзеленчав аж о сьомій вечора. Я знав, що із вокзалу, бо зараз піде поїзд на Рівнопіль. Вибачався:

— Знаєш... аж три міністерства і два главки... за один день, важко для мене, хоч і ліфти піднімають. Ти мою кашу, синку, сховай до холодильника, я скоро приїду. Пам'ятник Сянькові Барвінському замовив. Із Тимошем скинулися. Ха-а-роший буде пам'ятник! У Городищах і не було ще такого.

1980—1982 рр.

Владимир Александрович Яворивский
А теперь — иди
Р о м а н
Києв. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь». 1983
(На українском языке)

Художнє оформлення
О. В. БИЧКА
Редактор
Н. Б. МУРЧЕНКО
Художній редактор
О. М. КОСПА
Технічний редактор
С. Г. ОРЛОВА
Коректори
Л. М. ГРИМАЛЬСЬКА,
З. М. КЛЕЩЕНКО

Информ. бланк. № 1697

Здано до набору 18.04.83. Підписано до друку 11.08.83.
БФ 51566. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарніту-
ра літер. Друк високий. Умовн. друк. арк. 10,5. Умовн.
фарбовідб. 10,82. Обл.-вид. арк. 11,60. Тираж 30 000 пр.
Зам. № 676. Ціна 90 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь». 252149, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400,
м. Біла Церква, вул. Карла Маркса, 4.

Богкелтун на Бунгетрпунн | В. Петрборска-Иуд.